

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V. I. VERNADSKY NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНЫ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА УКРАИНЫ
ИМЕНИ В. И. ВЕРНАДСКОГО

**NATIONAL INFORMATION SPACE
DEVELOPMENT AND PROTECTION
TECHNOLOGIES**

**ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ И ЗАЩИТЫ
НАЦИОНАЛЬНОГО ИНФОРМАЦИОННОГО
ПРОСТРАНСТВА**

Київ 2015
Киев 2015

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

**ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ І ЗАХИСТУ
НАЦІОНАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО
ПРОСТОРУ**

Київ 2015

УДК 044(477)-049.65:351.746.1
ББК Ч234(4УКР)+Х849(4УКР)04
Т384

Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(протокол № 9 від 17.09.2015)

А в т о р с ь к и й к о л е к т и в:

В. Горovий (вступ, розд. 1, висновки); О. Онищенко (розд. 1, висновки);
Ю. Половинчак (розд. 2); С. Горова (розд. 3); Л. Костенко (розд. 4–4.1);
А. Матвійчук (розд. 4–4.2); Л. Чуприна (розд. 5); В. Попик (розд. 6);
Л. Дубровіна (розд. 7–7.1, 7.2 – спільно з Г. Індиченко; розд. 7–7.3);
Г. Індиченко (розд. 7–7.1)

Р е ц е н з е н т и:

Т. Добко, д-р іст. наук, ст. наук. співроб.;
С. Кулешов, д-р іст. наук, проф.

Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору : [монографія] /
Т384 [О. Онищенко (кер. проекту), В. Горovий, В. Попик та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України
ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2015. – 296 с.

ISBN 978-966-02-7737-3

У монографічному дослідженні розглянуто суперечності, пов'язані з утвердженням інформаційного суспільства в глобалізованому світі, їх прояв у російсько-українському протистоянні. Аналізуються можливості вдосконалення організації захисту національного інформаційного простору в контексті цього протистояння.

Орієнтована на науковців, практиків у сфері інформатизації, широкий загал читачів, що цікавляться даною проблемою.

УДК 044(477)-049.65:351.746.1
ББК Ч234(4УКР)+Х849(4УКР)04

© О. Онищенко, В. Горovий,
В. Попик та ін., 2015
© Національна академія наук України,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2015

ISBN 978-966-02-7737-3

УДК 044(477)-049.65:351.746.1
ББК Ч234(4УКР)+Х849(4УКР)04

Т384

Утверждено к печати ученым советом
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
(протокол № 9 от 17.09.2015)

А в т о р с к и й к о л л е к т и в :

В. Горовой (вступление, разд. 1, выводы); А. Онищенко (разд. 1, выводы);
Ю. Половинчак (разд. 2); С. Горвая (разд. 3); Л. Костенко (разд. 4–4.1);
А. Матвийчук (разд. 4–4.2); Л. Чуприна (разд. 5); В. Попик (разд. 6);
Л. Дубровина (разд. 7–7.1, 7.2 – совместно с А. Индиченко; разд. 7–7.3);
А. Индиченко (разд. 7–7.1)

Р е ц е н з е н т ы :

Т. Добко, д-р ист. наук, ст. науч. сотр.;
С. Кулешов, д-р ист. наук, проф.

Технологии развития и защиты национального информационного пространства : [монография] / [А. Онищенко (рук. проекта), В. Горовой, В. Попик и др.] ;
НАН Украины, Нац. б-ка Украины им. В. И. Вернадского. – Киев, 2015. – 296 с.

ISBN 978-966-02-7737-3

В монографическом исследовании рассмотрены противоречия, связанные с утверждением информационного общества в глобализованном мире, их проявление в русско-украинском противостоянии. Анализируются возможности совершенствования организации защиты национального информационного пространства в контексте этого противостояния.

Ориентирована на ученых, практиков в сфере информатизации, широкий круг читателей, которые интересуются данной проблемой.

УДК 044(477)-049.65:351.746.1
ББК Ч234(4УКР)+Х849(4УКР)04

© А. Онищенко, В. Горовой,
В. Попик и др., 2015
© Национальная академия наук Украины,
Национальная библиотека Украины
имени В. И. Вернадского, 2015

ISBN 978-966-02-7737-3

UDC 044(477)-049.65:351.746.1

Approved for publication by the Academic Council V. I. Vernadsky
National Library of Ukraine
(minutes of meeting N 9 on 17th September 2015)

C o m p o s i t e a u t h o r s :

V. Horovyi (Introduction, Chapter 1, Conclusions);
O. Onyshchenko (Chapter 1, Conclusions); J. Polovynchak (Chapter 2); S. Horova (Chapter 3);
L. Kostenko (Chapter 4–4.1); A. Matviychuk (Chapter 4–4.2),
L. Chupryna (Chapter 5); V. Popyk (Chapter 6);
L. Dubrovina (Chapter 7–7.1, 7.2 – part. H. Indychenko; Chapter 7–7.3);
H. Indychenko (Chapter 7–7.1)

R e v i e w e r s :

T. Dobko, Ph.D. in history, senior researcher;
S. Kuleshov, Ph.D. in history, professor

National Information Space Development and Protection Technologies : [monograph] /
[O. Onyshchenko (project team leader), V. Horovyi, V. Popyk et al.] ; The National Academy
of Sciences of Ukraine, V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. – Kyiv, 2015. – 296 p.

ISBN 978-966-02-7737-3

Contradictions concerned with information society' strengthening in globalized world, and its manifestations in Russia and Ukraine confrontation as well as potentials for improvement of national information space protection in the time of mentioned confrontation are under analysis in the monograph research.

For researchers, information practitioners, common readers.

UDC 044(477)-049.65:351.746.1

ISBN 978-966-02-7737-3

© O. Onyshchenko, V. Horovyi, V. Popyk et al., 2015
© The National Academy of Sciences of Ukraine,
V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	13
Розділ 1. ГЛОБАЛЬНІ ІНФОРМАЦІЙНІ СУПЕРЕЧНОСТІ І ВІЙНИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	22
1.1. Суперечності інформаційного суспільства і їх відображення в міжнародних відносинах	22
1.2. Українсько-російське інформаційне протистояння в контексті подій на Південному Сході	33
Розділ 2. ІНФОРМАЦІЙНІ ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ	49
Розділ 3. ОБ'ЄКТ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ – СВІДОМІСТЬ	79
Розділ 4. ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	95
4.1. Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору	95
4.2. Сучасні медіа-інструменти впливу на розвиток національного культурного простору	106
Розділ 5. ПРОБЛЕМИ ПРОГНОЗУВАННЯ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ	127

Розділ 6. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦІЛІСНОСТІ І САМОДОСТАТНОСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ	167
Розділ 7. ЦЕНТРИ ЗБЕРЕЖЕННЯ І РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ДОКУМЕНТНОГО РЕСУРСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ	198
7.1. Національна культурна спадщина – джерельний ресурс державної політики пам'яті.....	198
7.2. Фонди історико-культурної спадщини національних наукових бібліотек – документальний ресурс історичної пам'яті	230
7.3. Система національного науково-інформаційного ресурсу історико-культурної спадщини академічних національних бібліотек України.....	263
ВИСНОВКИ	283

СОДЕРЖАНИЕ

ВСТУПЛЕНИЕ	16
Раздел 1. ГЛОБАЛЬНЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ И ВОЙНЫ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ	22
1.1. Противоречия информационного общества и их отражение в международных отношениях	22
1.2. Украинско-русское информационное противостояние в контексте событий на Юго-Востоке.....	33
Раздел 2. ИНФОРМАЦИОННЫЕ ФАКТОРЫ ТРАНСФОРМАЦИИ УКРАИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАЦИОННОЙ АГРЕССИИ	49
Раздел 3. ОБЪЕКТ ИНФОРМАЦИОННОЙ АГРЕССИИ – СОЗНАНИЕ	79
Раздел 4. ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНФОРМАЦИОННОЙ АГРЕССИИ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА	95
4.1. Технологии развития и защиты национального информационного пространства	95
4.2. Современные медиа-инструменты влияния на развитие национального культурного пространства	106
Раздел 5. ПРОБЛЕМЫ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ	127

Раздел 6. ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЦЕЛОСТНОСТИ И САМОДОСТАТОЧНОСТИ ОТЕЧЕСТВЕННОГО НАУЧНО-ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА.....	167
Раздел 7. ЦЕНТРЫ СОХРАНЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ДОКУМЕНТНОГО РЕСУРСА НАЦИОНАЛЬНОЙ ПАМЯТИ	198
7.1. Национальное культурное наследие – источниковый ресурс государственной политики памяти	198
7.2. Фонды историко-культурного наследия национальных научных библиотек – документальный ресурс исторической памяти.....	230
7.3. Система национального научно-информационного ресурса историко-культурного наследия академических национальных библиотек Украины.....	263
ВЫВОДЫ	283

CONTENTS

INTRODUCTION.....	19
Chapter 1. GLOBAL INFORMATION CONTRADICTIONS AND WARS IN INFORMATION SOCIETY.....	22
1.1. Contradictions of information society and its manifestations in international relations	22
1.2. Ukraine and Russia information confrontation within the context of processes in South-East.....	33
Chapter 2. INFORMATION FACTORS OF UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY TRANSFORMATION IN THE PERIOD OF INFORMATION AGGRESSION	49
Chapter 3. CONSCIOUSNESS AS AN OBJECT FOR INFORMATION AGGRESSION	79
Chapter 4. TECHNOLOGICAL FEATURES OF INFORMATION AGGRESSION WITHIN THE CONTEXT OF INFORMATION SOCIETY DEVELOPMENT	95
4.1. Technologies for developing and protection of national information space.....	95
4.2. Modern media as an instrument of influence on national culture space development.....	106
Chapter 5. PROBLEM OF PROGNOSTICATION IN THE TIME OF INFORMATION CONFRONTATION.....	127

Chapter 6. PROVISION OF INTEGER AND SELF-SUFFICIENCY OF NATIONAL SCIENCE AND INFORMATION SPACE.....	167
--	------------

Chapter 7. CENTERS OF PRESERVATION AND DEVELOPMENT OF INFORMATION DOCUMENT RESOURCE OF NATIONAL MEMORY.....	198
--	------------

7.1. National culture heritage as a source of state memory policy	198
---	-----

7.2. Funds of history and culture heritage of national science libraries as a documental source of history memory	230
--	-----

7.3. System of national science and information source of history and culture heritage of academic national libraries of Ukraine.....	263
--	-----

CONCLUSIONS.....	283
-------------------------	------------

ВСТУП

Розвиток і захист національного інформаційного простору в умовах становлення сучасного інформаційного суспільства є основою вдосконалення соціальної структуризації суспільства на постіндустріальному етапі, джерелом суспільного прогресу. Утвердження нової організації суспільства приносить державам і націям як нові стимули для еволюції, пов'язані з розвитком глобального інформаційного простору і міжнародних інформаційних обмінів, можливістю оперативного використання передового досвіду, нових наукових здобутків, так і нові суперечності, що виникають у суспільних відносинах між відживаючими й новими соціальними структурами, зумовлює нові проблемні ситуації у міждержавних відносинах. Такі суперечності особливо загострюються у зв'язку з нерівномірним розвитком націй і держав у сучасному світі і водночас утвердженням на основі електронних інформаційних технологій глобальної інформатизації, що стала спільним знаменником для всіх показників цього розвитку, для формування нової ієрархії в міждержавних відносинах, властивої інформаційному суспільству.

На нинішньому етапі розвитку інформаційного суспільства система суспільних суперечностей є багатоаспектною, оскільки вона охоплює проблеми суспільства індустріального, що поступово відходить у минуле, проблеми становлення суспільства нового і синтетичний прояв одних суперечностей в інших. В арсеналі міждержавних протистоянь при цьому війна «гаряча» може замінюватися військовою інформаційною, виникають війни «гібридні», що поєднують збройне протистояння з інформаційними тиском, використовуючи таким чином технології, спрямовані і на фізичне знищення противника, і на перепрограмування його свідомості, духовно-ціннісних орієнтирів в інтересах завойовника.

Із зростанням значення інформації в суспільному житті як ресурсу розвитку, з активізацією глобальних впливів на нації і держави набуває актуальності проблема збереження і постійного оновлення їхнього національного інформаційного

простору. Під час інформаційної агресії він є об'єктом першочергового ураження і предметом організації захисту сторони, що зазнала інформаційної агресії. Досвід вивчення конфліктів останніх двох десятиріч підтверджує висновок про те, що уражувачий ефект інформаційної агресії може бути не меншим за ураження традиційною зброєю. Якщо ж говорити про наслідки інформаційно-психологічної війни, спрямованої на знищення ментальних характеристик людей, підданих атакам із застосуванням сугестивних технологій, то такі наслідки характеризуються незворотністю. Відновлення знищеної ментальності, що формувалася століттями, в її первісному вигляді неможливе.

Інформаційна війна від широкоформатної суспільної дискусії за своїм змістом відрізняється :

- прихованими економічними, політичними та іншими цілями, що лише частково або ж і зовсім не включаються до змісту інформаційного тиску;
- безапеляційністю аргументації, неприйнятністю позиції противника;
- дискредитацією ідейних установок, духовно-ціннісних орієнтирів противника, професійних якостей і моральності його управлінських структур, їхнього внутрішнього і зарубіжного авторитету;
- іншими ознаками, пов'язаними з етнонаціональною, релігійною та іншою специфікою об'єкта нападу.

Незважаючи на порівняно невисокий рівень розвитку інформаційного суспільства в Росії та Україні, економічні, політичні проблеми між державами істотно загострилися і каталізатором для них стали саме характерні для нового суспільства інформаційні суперечності. Процеси інформатизації, що відбуваються в нашій країні, сприяють істотному послабленню російського інформаційного впливу на інформаційний простір України і спрямуванню на західні інформаційні орієнтири, зростанню суспільного інтересу до західної моделі розвитку, що виявилось несподіваним для Росії і було негативно сприйнято і її керівництвом, і орієнтованою ним громадською думкою.

Зміна інформаційних орієнтирів в Україні значною мірою зумовлена відповідними запитами, що знайшли своє задоволення в західному стилі розвитку інформаційного суспільства, більш конкурентному, ніж російський. З точки зору особливостей міжнародного розвитку в умовах інформаційного суспільства в даній ситуації істотне значення мали ідеологічні й технологічні фактори. Протягом останніх десятиріч Росія ігнорувала необхідність розвитку нової ідеології сучасного суспільства, прийнятної для розвитку і власного суспільства, і сусідніх країн,

які були пов'язані з нею всім комплексом суспільних відносин. Вона не надавала істотного значення й ролі нових інформаційних технологій як ефективного інструменту суспільного впливу, сподіваючись на нафтогазову монополію як надійний інструмент утвердження своїх інтересів у Євразії.

Усвідомлення значення інформаційних технологій як засобу реалізації зовнішньополітичних цілей, у тому числі й спроби відновлення інформаційного впливу на Україну, у контексті розвитку глобального інформаційного суспільства слід визнати запізним, таким, що може завдати сучасній Росії ще багато прикрощів. Водночас суверенна Україна, застосовуючи хоч і не найпередовіші інформаційні технології, встигла вибудувати свій інформаційний простір, відмінний від російського, і ця незвична для Росії відмінність стала суперечністю, що поступово набувала характеристик інформаційного протистояння.

Вихід України з-під традиційної вертикальної інформаційної залежності, з-під ідеологічного контролю Росії накладається на економічні, політичні та інші проблеми, характерні для завершального етапу суспільства індустріального. Ці фактори в сукупності посилювали поляризацію сил і завершилися проявом багатоглибкого міждержавного конфлікту, в якому самостійне значення відводиться інформаційній війні.

Особливості цієї війни в сучасному трагічному російсько-українському протистоянні, проблеми організації захисту національного інформаційного простору в умовах інформаційної агресії і стали предметом дослідження в цій монографії.

ВСТУПЛЕНИЕ

Развитие и защита национального информационного пространства в условиях становления современного информационного общества является основой совершенствования социальной структуризации общества на постиндустриальном этапе, источником общественного прогресса. Утверждение новой организации общества приносит государствам и нациям как новые стимулы для эволюции, связанные с развитием глобального информационного пространства и международных информационных обменов, возможностью оперативного использования передового опыта, новых научных достижений, так и новые противоречия, которые возникают в общественных взаимоотношениях между отживающими и новыми социальными структурами, вносит новые проблемные ситуации в межгосударственные отношения. Такие противоречия особенно заостряются в связи с неравномерным развитием наций и государств в современном мире и, в то же время, утверждением на основе электронных информационных технологий глобальной информатизации, которая стала общим знаменателем для всех показателей этого развития, для формирования новой иерархии в межгосударственных отношениях, свойственной информационному обществу.

На нынешнем этапе развития информационного общества система общественных противоречий является многоаспектной, поскольку охватывает проблемы общества индустриального, которое постепенно отходит в прошлое, проблемы становления нового общества и синтетическое проявление одних противоречий в других. В арсенале межгосударственных противостояний при этом война «горячая» может заменяться войной информационной, появляются войны «гибридные», которые сочетают вооруженное противостояние с информационным давлением, используя таким образом технологии, направленные и на физическое уничтожение противника, и на перепрограммирование его сознания, духовно-ценностных ориентиров в интересах завоевателя.

С возрастанием значения информации в общественной жизни как ресурса развития, с активизацией глобальных влияний на нации и государства приобретает особенную важность проблема сохранения и постоянного обновления их национального информационного пространства. Во время информационной агрессии оно является объектом первоочередного поражения и предметом организации защиты стороны, которая подверглась информационной агрессии. Опыт изучения конфликтов последних двух десятилетий подтверждает вывод о том, что поражающий эффект информационной агрессии может быть не меньше, чем от применения традиционного оружия. Если же говорить о последствиях войны информационно-психологической, направленной на уничтожение ментальных характеристик людей, подвергшихся атакам с применением суггестивных технологий, то такие последствия характеризуются необратимостью. Возобновление уничтоженной ментальности, которая формировалась веками, в ее первоначальном виде невозможно.

Информационная война от широкоформатной общественной дискуссии по своему содержанию отличается :

- скрытыми экономическими, политическими и другими целями, которые лишь частично или же и вовсе не включаются в содержание информационного давления;
- безапелляционностью аргументации, неприемлемостью позиции противника;
- дискредитацией идейных установок, духовно-ценностных ориентиров противника, профессиональных качеств и нравственности его управленческих структур, их внутриобщественного и зарубежного авторитета;
- другими признаками, связанными с этнонациональной, религиозной и другой спецификой объекта нападения.

Невзирая на сравнительно невысокий уровень развития информационного общества в России и Украине, экономические, политические проблемы между государствами существенно обострились и катализатором для них стали именно характерные для нового общества информационные противоречия. Процессы информатизации, которые проходят в нашей стране, стали существенным фактором снижения русского информационного влияния на информационное пространство Украины и обращения к западным информационным ориентирам, усиления общественного интереса к западной модели развития, что оказалось

неожиданным для России и было негативно воспринято и ее руководством, и ориентированным ним общественным мнением.

Изменение информационных ориентиров в Украине в значительной степени обусловлено соответствующими запросами, которым больше отвечает западный стиль развития информационного общества как более конкурентный, чем русский. С точки зрения особенностей международного развития в условиях информационного общества в данной ситуации существенное значение имели идеологические и технологические факторы. В течение последних десятилетий Россия игнорировала необходимость развития новой идеологии современного общества, приемлемой для развития и собственного общества, и соседних стран, связанных с ней всем комплексом общественных отношений. Она не придавала существенного значения и роли новых информационных технологий как эффективного инструмента общественного влияния, надеясь на нефтегазовую монополию как проверенный инструмент утверждения своих интересов в Евразии.

Осознание значения информационных технологий как средства реализации внешнеполитических целей, в том числе и попытки возобновления информационного влияния на Украину, в контексте развития глобального информационного общества следует признать запоздалым, таким, которое может принести современной России еще немало огорчений. В то же время суверенная Украина, применяя хотя и не самые передовые информационные технологии, успела выстроить свое информационное пространство, отличающееся от русского, и это необычное для России отличие стало противоречием, которое постепенно приобретало характеристики информационного противостояния.

Выход Украины из-под традиционной вертикальной информационной зависимости, из-под идеологического контроля России наталкивается на экономические, политические и другие проблемы, характерные для завершающего этапа общества индустриального. Эти факторы в совокупности усиливали поляризацию сил и завершились проявлением многоаспектного межгосударственного конфликта, в котором самостоятельное значение отводится информационной войне.

Особенности этой войны в современном трагическом русско-украинском противостоянии, проблемы организации защиты национального информационного пространства в условиях информационной агрессии и стали предметом исследования в этой монографии.

INTRODUCTION

Development and protection of national information space in the time of modern information society' formation is the basis for improving society social structurization in post-industrial stage, and a source of public progress. Strengthening of new society organization provide states and nations with new evolution stimulus interrelated with global information space development, international information exchange, possibilities of new experience, scientific researches using, and new contradictions within the process of interrelations between outdated and new social structures, create problem situations in international relation. Mentioned contradictions become especially sharpened because of unequal development of nations and states in modern world and concurrent of global informatization maintenance which serves as a common denominator for all markers of the development, for formation of new hierarchy in international relations characteristic for information society.

System of social contradictions in the present stage of information society development is especially multifaceted, because it covers problems of industrial society which gradually passes out, and problems of new becoming society, and synthetic penetration of certain contradictions into others. »Hot« war may change to information war, «hybrid» war arise which connect military operations with information pressing while using technologies aimed at physical destruction, and reprogramming of consciousness, its spiritual models and values according aggressor interests.

Problem of preservation and permanent renewing of national information space becomes one of significant importance because of increasing information importance in social life as a source of development, and intensification of global influences on nations and states. National information space is a basis for development, target of top-priority in information aggression and subject

to defense for the party which is an object of information aggression. Study of conflicts occurred during last two decades leads to conclusion that degree of damage of information aggression could be no less effective than one which uses of weapon. As to results of information and psychological war aimed to destruction of people' mental characteristics because of suggestive technologies' attacks, these results are irreversible, restoration of mentality which was formed for centuries is impossible.

The main differences between information war and wide-format social discussion are:

- economic, politic, etc. aims are hidden, present only partially or even absent in content of information pressure;
- argumentation is allowing of no appeal, unacceptableness of another position;
- discredit of enemy' ideas, spiritual settings and values, professional and moral qualities of its establishment representatives, their inner and international authority;
- other features depend on ethno, national, religious characteristics of aggression object.

In spite of relatively low level of information society development in Russia and Ukraine economic, politic problems in their relations have got dramatic sharpening, and information contradictions common for new society performed the part of catalyst. Informatization processes going on in our country are marked factors of diminution of Russian information influence on information space in Ukraine and strengthening of public interest to Western model which have appeared as unexpected for Russia and was negatively perceived by its ruling circles and public opinion oriented by these circles.

Change of information reference points in Ukraine was rooted in corresponding demands, and have found its realization in Western style of information society development, much more competitive than Russian one. From the point of international development in a period of information society ideological and technological issues were essentials. Over last decades Russia have been ignored new ideology of modern society acceptable for Russian society as well as for countries tied with Russia through the whole complex of social connections. Russia underestimated significance of new information technologies as effective in-

strument of social influence presumed upon oil and gas monopoly as a persuaded instrument for assertion its interests in Eurasia.

Awareness of information technologies importance as an instrument to achieve certain aims in foreign relations as well as attempts to renew information influence on Ukraine within the development of global information society should be recognized as tardy and potentially troubled for Russia. In the same time sovereign Ukraine using not the most advanced information technologies, has created own information space different from Russian one and this unusual for Russia difference has turned into contradiction gained characteristics of information confrontation.

Ukraine' escape from traditional vertical information dependency and ideological control of Russia and economic, politic and other problems usual for industrial society' final stage are overlapped. These factors acting together escalated polarization and finally led to multifaceted state conflict, and information war is especially important within it.

Characteristics of this war in the tragic Russia and Ukraine confrontation, problems of national information space protection in the time of information aggression are the objects of research this monograph is resulted.

ГЛОБАЛЬНІ ІНФОРМАЦІЙНІ СУПЕРЕЧНОСТІ І ВІЙНИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1.1. Суперечності інформаційного суспільства і їх відображення в міжнародних відносинах

Загострення міжнародних відносин протягом останніх десятиріч все меншою мірою відповідають класичним причинам, що зумовлювали виникнення міжнародних конфліктів індустріального суспільства. Хоча у змісті конфліктів нерідко ще зберігаються суперечності, характерні саме для цього суспільства, в них усе більше проявляється поведінка людей, не пов'язана з економічними та сукупними з ними причинами, що давали старт революціям і міждержавним війнам минулих століть. Яскравим підтвердженням цьому є «кольорові революції» в найбільш розвинутих країнах Північної Африки.

Для розуміння мотивів, якими керуються окремі люди і їх об'єднання в сучасних взаємовідносинах, доцільним є накладання резонансних міждержавних і внутрішньодержавних суперечностей останнього часу на процеси в соціальній сфері. Як зауважує Д. Белл, розглядаючи зміст поняття постіндустріального суспільства, це суспільство «акцентує увагу на тій основній рисі, яка долається в суспільстві, а саме на індустріальному періоді попереднього способу виробництва, при цьому абсолютно справедливо передбачається, що окремі ознаки нового ладу не можуть бути чітко названі і описані, поки не буде завершено хоча б в основному його формування. Основою концепції постіндустріального суспільства є оцінка нового соціуму як різко відмінного від панівного...» [1, с. 16]. Відмінність соціуму, що набуває впливу в процесі перехідного періоду, таким чином, є важливим проявом якісно нових суперечностей соціальної трансформації суспільства.

Відповідно дослідник вказує також і на те, що «концепція постіндустріалізму є спробою позначити і зміни в соціальній структурі» [1, с. 26].

Окремі ознаки нового ладу називає у своїй роботі «Третя хвиля» Е. Тоффлер. Він зазначає, що «нова інфосфера з'являється поруч із новою техносферою. І це матиме далекосяжний вплив на найважливіші сфери всього того, що ми маємо всередині наших черепних коробок... Демасифікація засобів масової інформації демасифікує також наші думки» [2, с. 149]. Таким чином, можемо стверджувати, що інфраструктура, в якій нині перебуває людство, створює умови для стимулювання якості й ефективності розумової діяльності кожного члена суспільства і є зростаючим фактором його розвитку.

І. Валлерстайн разом з цим стверджує, що в сучасних умовах «розподіл на державу, ринок і громадянське суспільство є безпідставним, і сьогодні це відомо всім і скрізь» [3, с. 327]. Він також акцентує увагу на наявності «небезпечних класів» [3, с. 197] (поняття, що позначає соціальні групи, які не мають ні влади, ні авторитету, ні достойного суспільного статусу в наш час, але при цьому заявляють про своє бажання брати участь у політичному житті). Слід зазначити, що з розвитком інформатизації на основі електронних інформаційних технологій, зокрема у сфері бурхливого розвитку соцмереж, число таких груп стрімко збільшується. При цьому зазнають трансформації і самі уявлення про зміст суспільного статусу.

У системі суперечностей нинішнього етапу розвитку людства набувають виразності суперечності між структурами, що вже відіграли свою роль в суспільному розвитку, і новими структурами інформаційного суспільства. У зв'язку з цим М. Моїсєєв передбачав «різноманітність соціальних структур, різницю темпів розвитку, політичних прагнень» [4, с. 237]. При цьому дослідник звертає увагу на проблему розвитку націй у сучасних умовах і зауважує, що «формування нації, етносу – дуже складний динамічний процес і нам поки що ще дуже малозрозумілий» [4, с. 238]. Разом з тим він доходить актуального висновку, що «подібно до генетичного різноманіття, різноманіття національне – це захист популяції HOMO SAPIENS від випадкових мінливостей долі» [4, с. 240]. Продовжуючи дану думку в технологічному аспекті реалізації, Е. Тоффлер зауважує, що «нові засоби масової комунікації збільшили кількість інформації і відеоматеріалів здалеку.

Під впливом цих змін місцеві інтереси відступали. Національна свідомість просипалася» [2, с. 78].

До названих із безлічі тих суперечностей, що найрельєфніше проявляються на нинішньому етапі суспільного розвитку, які можна назвати прямими наслідками активізації інформаційних процесів у суспільстві, потрібно додати також опосередковані. Це суперечності, пов'язані зі змінами соціально-психологічних характеристик суспільної свідомості під впливом інформаційних процесів. Досить скептичним у цьому плані є І. Валлерстайн, який заявляє, що «за кілька тисячоліть світ не став моральнішим, але він міг стати таким. Ми здатні рухатись до того, що М. Вебер називав «сутнісною раціональністю», тобто до раціональних цінностей і раціональних цілей, що досягаються з допомогою колективних і розумних дій» [3, с. 6–7]. Характерно, що, роздумуючи над цією проблемою, В. Вернадський також зауважував, що «тільки в історії наукового знання наявність прогресу в плині часу є доведеною» [5, с. 43].

М. Моїсєєв у своїх прогнозах майбутнього справедливо відзначив, і це підтвердили наступні дослідження¹, зростання небезпеки глобальних впливів на процеси національно-культурного розвитку. Він, зокрема, зауважував, що «культура, як і генетична пам'ять, – це «банк даних» людського досвіду. Зникнення будь-якого елемента культури, як і зникнення якого-небудь виду, вже ніколи не відновляється» [4, с. 265].

Розвиток інформаційного суспільства формує також новий світогляд, якісно відмінний від минулого. Е. Тоффлер називає його «глибоко місцевим і водночас глобальним». Він говорить про те, що «скрізь ми знаходимо нове зосередження уваги на «спільноті» та «сусідстві», на локальній політиці та локальних зв'язках, і це в той самий час, коли велика кількість людей, – часто тих самих, які найбільш місцево орієнтовані, – цікавиться глобальними питаннями...» [2, с. 266].

Наслідки глобальної інформатизації, доступ до інформаційних ресурсів, можливість практично безконтрольно використовувати їх і створю-

¹ Національний інформаційний суверенітет у контексті розвитку новітніх інформаційних технологій / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2011; Інтернет-комунікація в діяльності інститутів сектору безпеки: теоретико-прикладний аспект. – К.: Нац. акад. Служби безпеки України, 2013; Національний інформаційний комплекс і його роль у глобальному інформаційному просторі / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2014 та ін.

вати нову інформацію стимулювали ще один фактор суспільного розвитку, пов'язаний із реалізацією наявних умов самовдосконалення. Явище, пов'язане з особливо активним вивільненням потенціалу певної частини людей, яке Л. Гумільов назвав пасіонарністю, є ключовим моментом розвитку етносу. Одночасно дослідник застерігав, що «пасіонарний «перегрів» призводить до жорстоких кровопролиттів як всередині етнічної чи суперетнічної системи, так і на межах її, в регіонах контактів одних народів з іншими, нерідко при повній інертності і в'ялості маси населення» [6].

Донедавна ідею пасіонарності Л. Гумільова можна було сприймати на рівні гіпотези, до того ж не зовсім переконливо обґрунтованої. Адже ми не маємо наукових аргументів для підтвердження зв'язку фактів прояву пасіонарності з вказаними дослідником можливими фізичними причинами цього процесу: сонячною радіацією, енергією підземних радіорозпадів, галактичними енергетичними впливами. Поза сумнівом, ці причини, як і багато інших, впливають на людський розвиток, але не можна вважати доведеним, що зміна таких впливів є причиною пасіонарного «перегріву». У контексті даної роботи можна було б не приділяти уваги згаданих гіпотезі, якби в наш час, у період інформатизації, не відбулось ефективного стимулювання пасіонарного «перегріву» процесом доступу до інформаційних ресурсів, до їх усе менш контрольованого чинними суспільними інститутами використання, до розвитку інфотворчості. Оскільки інформація є в основі будь-якої дії і має властивість стимулювання дії, з високою вірогідністю саме цю причину можна вважати в наш час спусковим гачком активізації пасіонарності потенційно найбільш готових до негайних дій членів суспільства. В умовах, коли суспільство не має чітких орієнтирів руху вперед, конкретного плану дій, спрямованих на свій розвиток, у значної частини пасіонарно налаштованих людей справді відбувається «перегрів» з усіма внутрішніми і зовнішніми проявами негативу.

У цілому через відсутність орієнтирів на майбутнє, внутрішнього напруження в суспільстві, обумовленої цілеспрямованим поступом, наявні суперечності можуть призвести до внутрішнього розпаду соціальної системи. Так, «різка відмінність нового соціуму від панівного» (Д. Белл) в процесі становлення постіндустріального суспільства проявляється незалежно від декларованого принципу рівності у зміні моральних імперативів передових держав сучасності щодо тих, які залишаються ще на етапі

індустріального розвитку. Про це свідчить перекладення на держави «за межами золотого мільярда» найсуттєвіших екологічних, економічних проблем (насамперед задоволення власних потреб у сировині та енергоресурсах за рахунок технологічно слабших сусідів) і, нарешті, культурна експансія, що забезпечує успіх в усіх інших поставлених завданнях.

Демасифікація думки під впливом нової інфосфери, за Е. Тоффлером, сприяючи спочатку розвиткові внутрішньої свободи особи, її свободи в мисленні, у процесі самостійного включення в інформаційні процеси сучасності призводить до нового рівня залежності, розумового, – від розвитку інформаційних технологій (процесу поки що неконтрольованого з точки зору прив'язки до реалій сьогодення та суспільно важливих інтересів), і головне – від маніпуляцій людською думкою через використання спеціальних інформаційних технологій, що нині стрімко набувають поширення.

Знайшов своє підтвердження і прогноз І. Валлерстайна про зростаючий вплив на суспільні відносини «небезпечних класів», що проявляється сьогодні у поширенні неформальних соціальних груп інтернет-користувачів, відірваних від реалій сучасного життя і замкнених своїми інтересами у віртуальних світах електронних ігор, в асоціальній поведінці деяких представників цих «небезпечних класів» і байдужості до того, що відбувається за межами їхнього віртуального світу.

Розвиток сучасних інформаційних технологій, як зауважував І. Валлерстайн, спричинив інтегративні процеси в організації суспільного життя, пов'язані з об'єднанням держави, ринку і громадянського суспільства. При цьому відбувається посилення лобіювання державами вигідних позицій у сфері насамперед міжнародних ринкових відносин, у підтримці стабільності наявних форм державності як інструменту управління потужними політичними структурами, для яких стабільність даної форми управління є вигідною в самих країнах, тощо.

Передбачення М. Моїсеєвим «різноманітності соціальних структур, різниці в темпах розвитку, політичних прагнень» і пов'язаних з ними політичних ситуацій з появою інформаційного суспільства здобуло підтвердження в стрімких темпах розвитку системи соціальних комунікацій, у виникненні соціальних мереж та набутті ними популярності, що створює сьогодні серйозні проблеми для забезпечення ефективності традиційної управлінської діяльності.

Дуже важливим виявилось також попередження дослідника про формування нації, етносу як про складний динамічний процес. Посилення глобальних впливів на тлі масової інформатизації зробило це попередження актуальним з огляду на прояв двох діаметрально протилежних напрямів у сучасному суспільному процесі: загальної культурної уніфікації, що в кінцевому підсумку є згубним для розвитку цивілізації варіантом, і альтернативного варіанта – полінаціонального розвитку з використанням потенціалу творчих можливостей кожної нації.

Прояв згаданих суперечностей під впливом розвитку інформаційного суспільства разом з багатьма іншими сучасними викликами є фактором нестабільності, що може бути використаний як джерело консолідації, мобілізації нових творчих можливостей суспільства, або ж як інструмент його дезорганізації. На нинішньому етапі свого розвитку суспільство ще недостатньо усвідомило, що резерв його прогресу полягає саме в ефективному використанні інформаційних ресурсів. Це зумовлено і поки що достатньою могутністю консервативних для нашого часу сил.

Так, у сфері державного управління впровадження нових технологій потребує здійснення необхідної для цього структурної перебудови, підвищення комп'ютерної грамотності, послаблення фактичної ролі чиновника і його персонального значення в суспільному житті.

В економічній сфері великий бізнес вбачає для себе загрозу в тому, що впровадження нових технологій у виробничій сфері створить додаткову конкуренцію, зниженням енергоємності продукції вдарить по прибутках видобувних, енергогенеруючих компаній тощо. Крім того, ще недостатньо опановані можливості інформаційних технологій економічної діяльності.

У сфері політичній використання інформаційних ресурсів малоефективне у зв'язку з прихильністю політтехнологів різного рівня до традиційних технологій виборчої боротьби, прибутковість яких ще не вичерпана, та недостатнім на сьогодні рівнем включення в інформаційні обміни на рівні демократичних процедур основної маси електорату.

Офіційна наука не встигає освоювати нові й нові варіанти розвитку інформаційних технологій, і головне – поки що не визначила з достатньою чіткістю роль науковця, дослідника і теоретика, роль комп'ютерних інтелектуальних технологій і роль масового інфотворення як фактора реалізації творчого потенціалу суспільства в розвитку наукової діяльності.

У той самий час конкретні прояви суперечностей, пов'язаних із переходом до постіндустріального, інформаційного суспільства, все більше використовуються в міждержавних відносинах. У періоди загострення міждержавних відносин інформаційний чинник, негативні інформаційні впливи на противника використовувались протягом усієї історії людства. Пропаганда, орієнтована на противника, завжди була складовою збройного нападу і мала на меті деморалізацію ворожого війська та цивільного населення. Однак із розвитком інформаційних технологій, акцент на їх використання, особливо у сфері міжнародних протистоянь, посилюється. Такого роду впливи поступово набувають самостійного значення, усе частіше перетворюючись на інформаційні війни з конкретно визначеною самостійною метою. У деяких випадках уже сьогодні інформаційні війни вирішують результат міжнародного протистояння практично без застосування традиційних воєнних засобів.

Експерти стверджують, що з лівійської кампанії розпочався процес ведення інформаційної війни як війни нового типу, в якій «точне слово і продуманий відеоряд не лише багаторазово посилюють ефект воєнних операцій, а й забезпечують саму можливість їх проведення» [7] або ж навіть досягнення поставлених атакуючою стороною цілей без них. Дуже повчальним прикладом реалізації інформаційних технологій є події, що увійшли в сучасну історію під назвою «арабської весни».

На старті цієї кампанії, крім вузького кола спеціалістів, розробників технологій інформаційної війни, ніхто з провідних політологів-арабістів не міг уявити повалення протягом кількох місяців режиму Каддафі в країні з одним із найвищих рівнів життя в арабському світі.

У цій операції в 2011 р. ЗМІ стали, за визначенням спеціалістів, ключовою зброєю проти М. Каддафі. Вони виконали кілька істотних завдань:

по-перше, створили уявлення про міжнародну ізоляцію режиму і правомірність введення санкцій проти нього;

по-друге, дезорганізували уявлення керівництва Лівії про реальний хід подій;

по-третє, дезорганізували в подіях, що відбувались, населення країни;

по-четверте, прикривали діяльність сил, які реалізували проект інформаційного і силового вторгнення [7].

Згідно з доповіддю Національної ради з розвідки США «Глобальні тенденції до 2015 року» інформаційні війни будуть домінуючим фактором у нинішньому столітті. Вони вестимуться на всіх рівнях соціальної структури сучасного людства – до міждержавного рівня, між блоками держав включно.

Визначити, чиїм об'єктом негативних інформаційних впливів стає нація, держава, – дуже непросте завдання. Так, спецслужби США провели експеримент: вони організували хакерську атаку на 8900 комп'ютерів військового відомства, і лише 4% цих атак були помічені обслуговуючим персоналом [8]. Враховуючи, що комп'ютерні технології є важливою складовою діяльності всіх видів сучасних ЗМІ, переважна більшість із них може ставати рупором негативних інформаційних впливів. Така ситуація набуває критичного значення у разі реалізації ще однієї зовнішньої рекомендації – деідеологізації, розхитування підвалин державницької ідеології в країні.

Вивчення проблеми негативних інформаційних впливів на сучасне суспільство вже стало одним із основних напрямів державної безпеки сьогодні. Напрацьовані, виходячи із завдань конкретного інформаційного протиборства, критерії безпеки наявних у сучасних державах елементів інформаційної інфраструктури узгоджуються сьогодні практично з усіма сферами життя суспільства. Порушення хоча б одного з них «може призвести до таких наслідків:

- 1) порушення керованості держави чи регіону;
- 2) завдання збитків авторитету держави, у тому числі на міжнародній арені;
- 3) порушення законодавства чи угод, у тому числі міжнародних;
- 4) порушення стабільності фінансової та банківської систем;
- 5) завдання істотних економічних збитків підприємствам і організаціям – державним і приватним;
- 6) порушення боєготовності і боєздатності збройних сил;
- 7) масові порушення правопорядку;
- 8) розкриття державних секретів, конфіденційної науково-технічної та комерційної інформації;
- 9) зниження ефективності запобігання терористичним актам;
- 10) порушення систем забезпечення життєдіяльності міст і населених пунктів;

- 11) аварії і катастрофи регіонального масштабу;
- 12) загибель чи травмування людей;
- 13) руйнування і зараження середовища існування;
- 14) масштабне знищення національних ресурсів (природних, сільсько-господарських, продуктових, виробничих, інформаційних);
- 15) зупинка виробництва з технологіями безперервного процесу [9]».

З розвитком сучасних інформаційних технологій і становленням глобального інформаційного суспільства спектр негативних впливів на соціальний організм розширюється і наслідки його набувають усе більшої руйнівної сили. У хід ідуть маніпулятивні інформаційні технології, комплексні дії, спрямовані на знищення національної ідентифікації, на уніфікацію суспільства під цілі основних на сьогодні держав-інформатизаторів. При цьому повною мірою використовуються внутрішньосуспільні протиріччя інформаційної епохи, характерні для країни-об'єкта впливу.

Аналіз особливостей розвитку сучасних інформаційних небезпек для України дає підстави для висновків про те, що бойові інформаційні впливи [10] здійснюються найуспішніше за таких умов:

- якщо вони ґрунтуються на використанні інноваційних інформаційних технологій, ще не передбачених чинним законодавством країн-об'єктів впливу;
- якщо чинне законодавство, що стосується інформаційної сфери, не реалізується достатньою мірою;
- якщо значущість інформаційних впливів не усвідомлюється належним чином керівництвом держави та правовою системою і, відповідно, не дістає правової оцінки;
- якщо в країні відсутня належна координація діяльності структур, що мають забезпечувати інформаційну безпеку, не налагоджене співробітництво цих структур зі ЗМІ, системою інформаційно-аналітичних центрів та центрів зберігання національних інформаційних ресурсів;
- якщо відбувається повне роздержавлення ЗМІ і правлячі структури країни-об'єкта впливу не мають в інформаційному просторі трибуни для роз'яснення своєї діяльності і налагодження інформаційного протистояння агресору чи окремим зловмисникам, оскільки комерційні ЗМІ контролює і використовує для досягнення власних цілей фінансово-промислова еліта. До того ж такі ЗМІ не можуть бути об'єктивними у висвітленні інформації, що потрапляє ззовні і може стати джерелом загроз для безпеки держави;

– якщо активізується підтримка суб'єкта інформаційної агресії третьою силою – міжнародними колами, дезінформованими або ж зацікавленими в успішному результаті інформаційної агресії [11].

У контексті розгляду даних проблем варто зауважити, що з розвитком інформаційних технологій чинна правова база у застосуванні навіть до нинішніх друкованих ЗМІ, не говорячи про інтернет-технології та про необхідність вчасного реагування на інноваційні технології, стає також неефективною і потребує коригування, а самі технології нейтралізації негативної інформації – вдосконалення з урахуванням розвитку прийомів маніпуляції масовою свідомістю.

Поряд з розвитком технологій впливів на систему традиційних ЗМІ арсенал інформаційних воєн сучасності стрімко поповнюють технології радіоелектронної боротьби. Власне інформаційною зброєю стають:

- засоби знищення, викрадення або ж спотворення інформації;
- засоби проникнення через системи захисту інформації;
- засоби обмеження допуску користувачів до інформації;
- засоби дезорганізації роботи техніки і комп'ютерних систем [12].

При цьому в інформаційній агресії все ширше застосовуються найновіші комп'ютерні віруси, програмні продукти під загальною назвою «логічних бомб», засоби пошкодження та фальсифікації обмінів в інформаційних мережах тощо.

Якісно новим явищем у системі горизонтальних інформаційних зв'язків став процес розвитку мережевих інформаційних технологій. Поява цих технологій зумовлена розвитком суспільної інформатизації, метою якої є забезпечення на базі електронних технологій доступу всім категоріям громадян до інформаційних ресурсів, надання можливості продукувати нову інформацію. Мережеві інформаційні технології створили нову ситуацію в соціальній сфері, піднявши соціальне значення особи, надавши можливості для організації віртуальних (таких, що можуть або мають виявитись за певних умов) соціальних утворень і для зростання їхнього впливу на суспільне життя. Разом з тим інформаційне середовище соціальних мереж поступово так само стає об'єктом впливу з боку громадських організацій, владних структур, бізнесу і водночас об'єктом маніпулятивних технологій, негативних інформаційних впливів. З огляду на перспективи зростання значущості інформаційних технологій соціальних мереж у суспільному житті

ці технології в рамках розвитку сучасної інформаційної системи заслуговують на ґрунтовне вивчення.

На сучасному етапі розвитку соцмереж, очевидно, їх можна розглядати як технологічні комплекси організації і управління обмінами електронною інформацією між суб'єктами соціальних відносин, призначені для забезпечення горизонтального спілкування зацікавлених у ньому абонентів, об'єднаних спільними інтересами, інформаційними потребами та навиками спілкування [13, с. 7–25].

Можливості технологій соціальних мереж вносять нові корективи і в уявлення про інформаційну безпеку. Фахівці зауважують, що соціальні мережі, які активно розширюються, стають каналом для надання суб'єктові впливу потрібної йому інформації про об'єкт інформаційної діяльності. При цьому він має змогу чітко диференціювати об'єкти впливу та охоплювати масштабні аудиторії, зменшувати здатність об'єкта впливу блокувати інформацію, організовувати протидію в інформаційній сфері не тільки проти визнаних ворогів, а й проти задекларованих партнерів як на міждержавному рівні (наприклад союзники по коаліції чи блоку), так і в політичній чи бізнесовій сфері (політичні блоки, бізнес-асоціації тощо).

Практика використання ЗМІ всіх видів, у тому числі й заснованих на електронних технологіях, у локальних війнах та військових конфліктах дає підставу для певних висновків:

– по-перше, темпи вдосконалення інформаційної зброї, як правило, перевищують темпи розвитку технологій захисту. Звідси випливає, що сучасна обороноздатність країни потребує організації систематичного моніторингу нових інформаційних технологій, у тому числі придатних для використання в системі ЗМІ для ведення інформаційних воєн. Ефективні засоби протидії необхідно відпрацьовувати, орієнтуючись на прогнози технологічного розвитку;

– по-друге, враховуючи, що сучасні інформаційні технології передбачають багатоаспектний вплив на національний інформаційний простір, протистояння комплексним інформаційним атакам можливе лише за умови формування загальнодержавної інформаційної системи, орієнтованої на задоволення відповідних інформаційних інтересів українського суспільства, та організації національної інформаційної безпеки. Такою системою можемо вважати організовану мережу соціальних структур, оснащену засо-

бами для виробництва, комплектування, обробки та зберігання, організації безпеки значущої для даної системи інформації, що сприяє ефективному використанню наявних у розпорядженні суспільства інформаційних ресурсів, оновленню їх і розвитку для суспільного прогресу та забезпечує у своїй сукупності потреби національної інформаційної безпеки.

В умовах активізації глобальних процесів у сучасному світі, що поряд із позитивними аспектами своїх впливів на світову спільноту створили також небезпеки інформаційної агресії, саме загальнонаціональна інформаційна система, скоординована в своїй діяльності державою, може стати запорукою нейтралізації сучасних інформаційних загроз і використання позитивних факторів розвитку інформатизації. Це особливо важливо нині, оскільки активна фаза інформаційного протистояння не минула й сучасну Україну. І якщо воєнні дії на Донбасі кваліфікуються як антитерористична операція, то інформаційний тиск, що чиниться сьогодні на нашу державу, навіть у силу суто технологічних причин не може мати локального характеру. Він набув рис повномасштабної інформаційної війни. Ця війна зумовлює необхідність організації відповідної протидії, що, у свою чергу, потребує вивчення суперечностей інформаційного етапу розвитку, характерних особливостей його інформаційних впливів і вироблення ефективних шляхів їх нейтралізації.

1.2. Українсько-російське інформаційне протистояння в контексті подій на Південному Сході

Розглядаючи причини нинішнього російсько-українського протистояння, слід звернути увагу на зростаюче значення в сукупності наявних суперечностей саме тих, що спричинені розвитком інформаційного суспільства в обох країнах, втрачанням нашої традиційної інформаційної залежності від Москви і пов'язаної з цим заміни відповідних вертикальних зв'язків горизонтальними.

Процеси інформатизації, що відбуваються в нашій країні, стали суттєвим чинником послаблення російського інформаційного впливу на інформаційний простір України і налаштування на західні інформаційні орієнтири, посилення суспільного інтересу до західної моделі розвитку.

Російське керівництво й орієнтована ним громадська думка негативно сприйняли ці зміни.

З точки зору особливостей міжнародного розвитку в умовах інформаційного суспільства в такій ситуації істотне значення мали ідеологічні і технологічні фактори. Протягом останніх десятиріч Росія ігнорувала потребу розвитку нової ідеології, прийнятної як для власного суспільства, так і для пов'язаних з нею всім комплексом суспільних зв'язків сусідніх країн. Вона також не усвідомлювала ролі новітніх інформаційних технологій як ефективного інструменту суспільного впливу, сподіваючись на нафтогазову монополію як переконливий аргумент на користь утвердження своїх інтересів у Євразії. У сфері інформаційних комунікацій Росія спиралася на роботу традиційних ЗМІ, що з розвитком Інтернету і горизонтальних інформаційних обмінів поступово втрачали провідне значення. І лише фактично програні інформаційні кампанії під час чеченських і грузинських воєн підштовхнули російських інформаційних технологів до освоєння сучасних інформаційних технологій як інструменту реалізації зовнішньополітичних цілей, у тому числі й спроби відновлення інформаційного впливу на Україну. Однак в умовах активізації суспільних процесів допущене відставання долалося досить проблематично. У той самий час суверенна Україна, опановуючи хоч і не найпередовіші інформаційні технології, встигла вибудувати власний інформаційний простір, відмінний від російського, і це спричинило суперечність, що поступово набула характеристик інформаційного протистояння, а потім переросла в інформаційну війну.

Слід зазначити, що вихід України з-під ідеологічного контролю Росії та звільнення від традиційної вертикальної інформаційної залежності відбувалися на тлі економічних, політичних та інших проблем, характерних для завершального етапу суспільства індустріального. Ці фактори в сукупності посилювали поляризацію сил і завершилися проявом багатоаспектного міждержавного конфлікту, що в сучасних умовах знайшов своє відображення в інформаційній війні, найбільш радикальних і ефективних діях в міждержавних відносинах інформаційного суспільства.

Американські дослідники, працівники інформаційної сфери країни, яка нині є найактивнішим у світі глобалізатором на базі інформатизації, виробником найбільшого обсягу нової інформаційної продукції, першими звернули увагу на можливість, що розкриваються при застосуванні нових

інформаційних технологій для досягнення зовнішньоекономічних, політичних та інших цілей. При цьому, як свідчать результати вивчення наявної вже практики інформаційних впливів, тривале збереження досягнутого ефекту гарантує наступний крок у розвитку технологій інформаційної війни. Цей крок переводить її на рівень інформаційно-психологічних впливів, перепрограмування глибинних шарів людської свідомості – процесу незворотного, аж до здобуття остаточної перемоги в боротьбі за людський розум, за психіку основної маси людей в країнах-об'єктах впливу, що гарантує збереження отриманих результатів на тривалу перспективу.

Усе більше держав активно запроваджують у глобалізаційні процеси новітні інформаційні технології для реалізації власних цілей у міжнародних відносинах, для використання нових суперечностей, характерних для переходу до етапу постіндустріального розвитку. При цьому відчутних збитків зазнають ті члени міжнародної спільноти, які з тих чи інших причин ще не відповідають своїми можливостями в інформаційній сфері вимогам нового, інформаційного, етапу розвитку цивілізації. У нинішньому російсько-українському протистоянні передусім ця невідповідність проявляється, на жаль, з боку нашої держави.

Як справедливо зауважував экс-віце-прем'єр-міністр України О. Сич, «російська пропаганда, а за нею і збройна агресія, отримали сприятливий ґрунт на Донбасі. Адже протягом усіх років незалежності тут здійснювалась недосконала, а то й злочинна, гуманітарна політика. Тож наше завдання – скерувати всі зусилля, аби в подальшому українське суспільство було монолітним організмом й аби ніколи не повторилися ті події, що мали й мають місце в Криму та на Донбасі» [14].

Як і на прикладі анексії Криму, на Донбасі проросійські сили переконувались в організаційній невідготовленості української влади до зовнішнього тиску, в недостатньому усвідомленні значення інформаційної діяльності в сучасних конфліктах. При цьому нинішнє російсько-українське протистояння дає підстави говорити про те, що керівництво РФ зробило певні висновки з недоліків своїх минулих інформаційних кампаній в чеченських та грузинських війнах і інформаційну війну проти України розпочало значно краще підготовленим. Про це свідчать результати аналізу громадської думки Росії: більшість опитаних сьогодні демонструє підтримку політики свого керівництва і В. Путіна особисто. Натомість

період освоєння сучасних інформаційних технологій в Україні з точки зору організації інформаційної безпеки під впливом наївної концепції «відсутності зовнішнього ворога» було використано нераціонально. Це призвело до того, що, наприклад, за свідченням одного із очевидців, захоплення державної телерадіокомпанії в Донецьку відбувалося без будь-якого спротиву з боку українських правоохоронців. Уже в перші хвилини після появи представників самопроголошених республік «в центральну апаратну зайшли спеціалісти, що швидко налаштували на частоті державної ТРК трансляцію каналу «Россия 24». Одночасно місце, де на екрані було розміщено український прапор як символ єдності країни, зайняв місце символ самопроголошеної республіки». З того часу «в ефірі державної ТРК постійно транслюється антидержавний щодо України контент, в основному російського виробництва, інколи цю трансляцію перебиває «соціальна реклама» самопроголошеної республіки. Те саме сталося і з радіо, де на частоті першої програми Національного радіо України в Донецькій області було включено «Радио России ... Из эфіру зникло регіональне мовлення» [15].

Таким чином, важливою характерною рисою подій на Донбасі стало те, що інтернет-технології за своєю популярністю поступилися телебаченню. Цей факт пояснюється свідомим використанням специфіки ситуації:

- чітко визначеною присутністю держави в телепропаганді на територіях, охоплених трансляцією російських телеканалів, де до того ж вони були поза конкуренцією, звичним для російських політтехнологів використанням саме цього інструмента пропаганди;

- недостатнім рівнем інформатизації, доступу до альтернативних державним інформаційних ресурсів для значної частини російського населення і громадян України, що потрапили до сфери російського інформаційного впливу;

- недоліками інформатизації, відсутністю органічності, звички у великої кількості громадян на рефлекторному рівні сприймати Інтернет не як екзотику і розвагу, а як суспільно значуще джерело інформації;

- психологічною готовністю вірити «своїм», звичним і простим у користуванні джерелам інформації і з підозрою ставитись до зарубіжних, пам'ятаючи з часів союзної держави про загрозу з боку «ворожого оточення»;

- недостатніми можливостями для використання сучасної інформаційної інфраструктури, розрухою в зоні конфлікту на Донбасі.

За даними Левада-центру, 94% росіян одержують інформацію про події на Сході України з телепрограм, 21% – від друзів, рідних і сусідів, 16% – з інтернет-видань, 12% – з радіопередач, а 9% – із соціальних мереж і газет. При цьому 66% вважають, що іноземні медіа перекручують події в Україні [16].

На територіях, що перебувають під контролем самопроголошених ДНР, ЛНР, після проведених в інформаційній сфері проросійських оргзаходів відбулося фактичне накладення технологій російського інформаційного простору на певну частину простору українського і витіснення проукраїнських джерел інформації. Ситуацію ускладнюють зруйнована бойовими діями інфраструктура, масове зубожіння населення, реальна смертельна загроза під час бойових дій для цивільного населення, коли пошуки достовірної інформації витісняються з першочергових пріоритетів.

У той самий час скоординована органами державної влади пропагандистська діяльність переважної частини російських ЗМІ, всіх наявних джерел виготовлення і поширення нової інформації створює уявлення:

- про повний розвал української економіки, відсутність мінімально необхідних обсягів енергоресурсів для виживання населення в зимовий період;
- про ультранационалістичну політику в Україні, нелегітимність і некваліфікованість влади;
- про непрофесіоналізм українського військового керівництва, поразки і деморалізацію українських Збройних сил на Сході;
- про зростаючий осуд унітарної політики українського керівництва в державному будівництві, небажання знаходити компроміси, непримиримо антиросійську політику тощо.

Характерною особливістю цієї політики є також її орієнтація не лише на українську аудиторію та громадську думку країн Заходу. Вона успішно реалізується і серед населення самої Росії, про що свідчать високі рейтинги цієї політики. Слід відзначити ще одну обставину: підтримка цієї політики росіянами є істотним фактором впливу на значну частину громадян України через канали родинних зв'язків і цей вплив не можна характеризувати як неефективний.

У зв'язку з цим серйозна увага має бути приділена використанню ЗМІ. Політика їх роздержавлення не сприяє зміцненню національного інформа-

ційного простору в умовах сучасного інформаційного протистояння. Адже комерційні ЗМІ на території будь-якої країни слугують інтересам фінансово-промислових структур і контролюються ними, а тому не можуть бути незалежними, об'єктивними, зацікавленими в проведенні заходів інформаційної безпеки. Вони найчастіше маніпулюють громадською думкою на користь своїх власників, у тому числі тих, чиї інтереси не мають нічого спільного з інтересами держави. Комерційні ЗМІ є найбільш перспективними для вкидання зовнішньої інформації, що шкодить інтересами власної держави і може містити загрозу її безпеці. Це саме стосується всієї системи технологій обмінів інтернет-інформацією до соціальних мереж включно.

Протягом останнього часу фактично збувається передбачення Б. Червака, який у недалекому минулому з тривогою констатував: «очевидні спроби витіснення держави з національного інформаційного простору, захист якого пасивний і незадовільний. Тривожна ситуація склалася в теле-радіоєфірі прикордонних територій: асиметрія інформаційних потоків з України та в Україну, на жаль, складається не на користь нашої держави. Нині ми опинилися під потужним інформаційним впливом країн-сусідів. Російська Федерація – це лише один приклад. Фактично всі ЗМІ на території України ведуть ефіри в інтересах своїх держав, які дуже часто не відповідають інтересам нашої країни. Небезпечним стає баланс між державними й недержавними інформаційними ресурсами. Це відбувається на тлі монополізації теле- і радіоінформаційного простору, економічної та політичної залежності більшості ЗМІ від фінансово-промислових структур» [17, с. 457].

Під час інформаційної війни та реальних загроз національному інформаційному простору особливої ваги набуває організація злагодженого інформаційного співробітництва управлінських структур держави, в тому числі у сфері роз'яснення змісту державного управління в умовах протистояння зарубіжній громадській думці, налагодження міжнародного інформаційного співробітництва в напрямі ліквідації конфлікту, організація оперативного, якісного інформування про перебіг подій міжнародних організацій (Світовий банк, МВФ, Римський клуб тощо), транснаціональних корпорацій, впливових громадських організацій, національно-культурних об'єднань, регіональних еліт, блогерського активу, учасників спілкування в соцмережах, працівників інформаційної сфери, інформаційного вироб-

ництва та інших категорій учасників сучасних інформаційних обмінів [18, с. 35–93].

При обговоренні певної ситуації науковцями, наприклад теми «Кримінально-терористична війна на Сході України: соціальна складова», підкреслювався критичний рівень потреби застосування наукового і громадського потенціалу всієї країни до пошуку механізмів реформування українського суспільства та аналізу російсько-української війни [18].

У зв'язку з цим першим і абсолютно необхідним кроком, пов'язаним із виконанням визначеного завдання, має стати упорядкування інформаційної діяльності в національному вимірі, ефективна координація її на державному рівні, формування національного інформаційного комплексу, охоплення національним інформаційним забезпеченням усіх елементів соціальної структури українського суспільства. В умовах інформаційної війни лише така координація дає змогу оперативно реагувати на інформаційні диверсії, передбачати майбутні інформаційні загрози для національного інформаційного простору, знаходити шляхи їх нейтралізації, забезпечувати достовірною інформацією громадян власної країни, в тому числі й тих, що сьогодні перебувають під чужими інформаційними впливами, а також інформувати про ситуацію в країні міжнародну спільноту, громадську думку за кордоном.

Цей комплекс має базуватися на суверенних інформаційних ресурсах – надбанні нинішнього й усіх попередніх поколінь українського народу. Надбанні, що є основою його існування й розвитку, забезпечення національно-культурної самобутності в глобалізованому світі, орієнтиром сучасного національного інформотворення [19]. На цих ресурсах мають будуватися внутрішня і зовнішня національна інформаційна політика, національна інформаційна безпека.

Інформаційний комплекс в умовах інформаційного суспільства має бути, таким чином, мережею соціальних структур, що координують свою діяльність в національних інтересах, оснащеною засобами для виробництва, комплектування, обробки, зберігання та організації безпеки важливої для даної системи інформації, що уможливорює ефективне використання наявних у розпорядженні суспільства інформаційних ресурсів, сприяє їх оновленню і вдосконаленню, необхідному для суспільного прогресу [20].

Як показує сучасна міжнародна і внутрішньодержавна практика, з активізацією інформаційних процесів у суспільстві, і особливо в період фактичного входження його в інформаційну війну, в надзвичайній інформаційній обстановці, що виникає при цьому, актуалізується потреба посилення впливу функцій держави в інформаційному просторі, що збігаються з її сучасними оборонними функціями.

По-перше, держава має забезпечувати якісний доступ усіх категорій громадян до продукованої нею інформації – як до офіційних матеріалів, так і до роз'яснення змісту своєї власної діяльності в умовах інформаційного протистояння, що потребує організації надійного блокування бойових інформаційних ресурсів противника та ефективної контрпропагандистської діяльності. Для цього здійснюються відповідні правові, матеріально-технічні та інші заходи посилення контролю над власним інформаційним простором, розвиваються магістральні інформаційні комунікації, налагоджується власне виробництво і поширення інформації. При цьому всі інформаційні обміни, що здійснюються з допомогою контрольованих державою інформаційних комунікацій є вертикальними інформаційними комунікаціями [13, с. 16–17].

По-друге, з метою здійснення завдань, пов'язаних із необхідністю інформаційного протистояння, держава об'єднує потенціал інформаційних, інформаційно-аналітичних центрів, творчий потенціал громадських організацій, наукових установ тощо. Вона також має опікуватися організацією діяльності центрів комплектування та забезпечення високопродуктивного використання наявних інформаційних ресурсів, особливу увагу в період інформаційної агресії звертаючи на збереження і використання суверенних інформаційних ресурсів. Особливо це стосується необхідності блокування впливів на ментальному рівні.

Використання передового науково-технологічного зарубіжного досвіду сучасних інформаційних протистоянь у комплексі з національними інноваційними здобутками стає важливим фактором зміцнення інформаційної безпеки, дієвим пріоритетом української держави в період інформаційної війни.

По-третє, вертикальні інформаційні обміни, ініційовані державою, в умовах негативних інформаційних впливів потребують створення і вдосконалення надійних соціальних комунікацій, доступних для всіх членів

суспільства. Система цих комунікацій, підтримувана національними організаційно-правовими та техніко-технологічними засобами, має стати надійною в експлуатації інфраструктурою інформаційних обмінів у рамках національного інформаційного простору в період особливого інформаційного стану, спричиненого війною.

Зважена й ефективна політика влади в інформаційній сфері в умовах протистояння із зарубіжним супротивником, зрозумілість її рішень і дій сприяють зміцненню її легітимності і забезпечують їй можливість адекватно реагувати на актуальні проблеми, спричинені інформаційною війною. Водночас налагодження зворотного зв'язку – від інститутів громадянського суспільства до органів державної влади – допомагає останнім сформувати реальне уявлення про ефективність діяльності своїх структур у відповідальний період, одержати підтримку владних заходів з боку громадян. Налагоджене функціонування такого механізму сприятиме консолідації суспільства, вихованню в його членів патріотизму, почуття причетності до захисту власної свободи і незалежності.

По-четверте, в умовах протистоянь в інформаційному суспільстві держава в інтересах інформаційної оборони має сприяти розробці власних ефективних технологій інформаційного захисту, вітчизняних бойових інформаційних продуктів, залучаючи з цією метою як державні наукові, науково-інформаційні структури, так і приватні структури, недержавні аналітичні центри, фонди. Міжнародне правове законодавство в інформаційній сфері, що стосується регулювання проблем інформаційних протистоянь, інформаційного тероризму, інформаційних, інформаційно-психологічних воєн, має бути своєчасно імплементоване в правову базу України. Держава має сприяти участі вітчизняних правників у підготовці нових правових актів, що стосуються інформаційної сфери, і відстоювати в новому законодавстві національні інтереси.

По-п'яте, держава зобов'язана для захисту свого інформаційного простору використовувати усі традиційні правові, правоохоронні важелі, свій вплив на вертикальні інформаційні комунікації, засоби комплектації вітчизняними і зарубіжними ресурсами національних інформаційних баз, а також державну систему інформаційного виробництва. В інформаційних протистояннях на нинішньому етапі суспільного розвитку остання набуває все більшого значення, оскільки здатна генерувати контрпропагандистські

інформаційно-аналітичні продукти і за їхньою допомогою діяти на упередження при організації ефективної прогнозно-аналітичної роботи.

Таким чином, вертикальні інформаційні обміни в цілому мають стати системопідтримуючим механізмом, основою організації опору і відсічі інформаційному агресорові. Держава на нинішньому етапі розвитку суспільства є основним інструментом консолідації в суспільстві, «організуючим началом і координатором буття» [21] інформаційної системи, що охоплює національний інформаційний простір, сприяє його розвитку, забезпечуючи в процесі своєї трансформації прогрес у сфері демократичних перетворень.

Спосіб горизонтальних інформаційних обмінів, децентралізованих, таких, що відбуваються в соціально однорідному середовищі, сприяє доступу до продукуваних в суспільстві інформаційних ресурсів, розвитку різноманітних контактів, але водночас, в силу своєї новизни, у широкому інтернет-спілкуванні українських користувачів він створює додаткові ризики в умовах інформаційної війни. Оскільки горизонтальні інформаційні обміни здійснюються практично без впливу контрольованих державою вертикальних інформаційних потоків, вони можуть використовуватись, і вже використовуються в інтересах ворожих бойових інформаційно-психологічних операцій. Нові технології інформаційних обмінів створюють також проблеми, пов'язані з:

- можливістю нерегламентованого витоку суспільно значущої інформації, порушенням прав на інтелектуальну власність;
- проникненням у вітчизняний інформаційний простір інформації, що може негативно впливати на суспільну свідомість, на інформаційну базу національного інформаційного розвитку як неадаптована до процесу українського розвитку, виготовлена для умов іншого інформаційного середовища, а також інформації, яка цілеспрямовано призначається для утвердження інтересів зарубіжних суб'єктів інформаційної діяльності в Україні;
- поширенням впливу маніпулятивних інформаційних технологій для реалізації певних самостійних політичних, економічних та інших цілей, а також застосуванням сугестивних технологій у комплексі складових засобів інформаційних воєн.

Бурхливий розвиток технологій соціальних мереж, таким чином, сьогодні явно не узгоджується зі значною інерційністю реагування на інформаційні

процеси з боку державної організаційно-правової системи. І правотворча система, і методологія, і організація інформаційної безпеки потребують зміни підходів у вирішенні проблем, що актуалізуються сьогодні. Ці проблеми не можуть бути вирішені не тільки без матеріально-технічного, методологічного оновлення, без сучасного кадрового забезпечення органів контролю, а й без обов'язкової, належним чином вибудованої, прогнозно-аналітичної діяльності, вивчення закономірностей розвитку сучасних інформаційних процесів. А також без ефективної державної роботи, спрямованої на забезпечення соціальної стабільності і сталого розвитку, задоволення інформаційно-психологічних інтересів особи, суспільства [22, с. 677].

У цілому ж, якщо говорити про перспективу, досягнення перелому в українсько-російському інформаційному протистоянні можливе за умови успішного поєднання вертикальних і горизонтальних інформаційних обмінів в єдиному інформаційному комплексі під державним контролем. З одного боку, таке поєднання сприятиме зміцненню вітчизняної інформаційної системи як суб'єкта міжнародних інформаційних відносин, що дуже важливо в умовах нинішнього інформаційного протистояння, з іншого – забезпечуватиме внутрішню консолідацію суспільства. Це стане запорукою надійного загальносуспільного захисту національного інформаційного простору від негативних зовнішніх впливів.

Американський соціолог і співробітник розвідки Л. Фараго чітко окреслює основні підходи до ведення ефективної психологічної війни:

- вона мусить бути динамічною та гнучкою, постійно пристосовуючись до подій дня, і завжди готовою змінити свою інтерпретацію конкретного явища, щоб якнайефективніше його використовувати за мінливих обставин;
- вона не повинна придумувати теми для обговорення, а виходити з питань та проблем, які є насправді;
- її не можна називати своїм іменем, вона має бути замаскована, інакше зазнає поразки;
- вона повинна ґрунтуватися на розвідувальній інформації, на знанні політичних, духовних, військових, економічних, побутових особливостей країн та народів, проти яких її розпочато;
- не можна керувати пропагандою здалека. Директиви та інструкції можуть надходити з центру, проте конкретне опрацювання матеріалів має залишатися на розсуд людей, що її поширюють;

– слід використовувати усі існуючі можливості для поширення пропаганди, і особливо серед громадян тих країн, які є її об'єктом, перетворюючи їх на мимовільних поширювачів... [18, с. 35–36]

Для американського дослідника само собою зрозумілим є те, що інформаційно-психологічна війна має бути активною, адже лише обороняючись не можна одержати позитивного результату. Проте організувати активну скоординовану відсіч в інформаційній війні, що сьогодні ведеться проти України, незважаючи на безліч різного роду координаційних центрів на чолі з Міністерством інформаційної політики, поки що не вдається.

При цьому важко не помітити вразливих сторін в інформаційних впливах як на українську, так і на російську аудиторію. В українських джерелах інформації чомусь не приділяється увага моральному стану справ на територіях, контрольованих ДНР – ЛНР, особливо в наявних там збройних формуваннях та у відносинах між ними і населенням, невдачам, пов'язаним із спробами об'єднання анклавів в єдине утворення, економічним, політичним, культурним перспективам регіону тощо.

Враховуючи високий рівень централізації інформаційних структур РФ та виходячи з можливостей сучасних технологій, доцільним видається організація інформаційних впливів і на власну, і особливо на російську, аудиторію в системі горизонтальних інформаційних потоків. Такі інформаційні впливи, по-перше, малопомітні, вбудовані в структуру суспільства (Ellul J. Propaganda. – NEW YORK, 1973) і через це не викликають інтуїтивного спротиву і, по-друге, спираються на сучасні, ефективні і популярні електронні інформаційні технології [13].

Недавній візит євродепутатів до Криму без погодження з Україною і повідомлення про планування інших подібних візитів із впливових європейських країн свідчить про суттєві прорахунки українських організаторів інформаційного протистояння в умовах інформаційної війни з Росією щодо роботи із зарубіжною аудиторією. В умовах глобалізації такі прорахунки обертаються зниженням рівня солідарності західної громадської думки з Україною, можливістю переоцінки вже сформованих уявлень про зміст нинішніх українсько-російських відносин.

Потребує уваги та вивчення також і можливість використання арсеналу ментальних впливів, з огляду на ментальну близькість наших народів і на те, що в Росії мешкає багато етнічних українців, а також зважаючи

на традиційні симпатії корінних сибіряків тощо. При цьому, відштовхуючись від відвертої ворожості деяких російських ЗМІ, варто звернутись до думки про те, що, подаючи Київ у образі ворога, кремлівська пропаганда об'єктивно руйнує, особливо в очах молодого покоління, власними силами випестувану міфологію «єдиного народу».

У стратегічному вимірі очевидно перспективною для аналізу і розробки системи заходів, для донесення до європейської спільноти тактичних планів РФ є думка В. Гусарова, експерта ЦВПД про застосування Росією давно відомої тактики перемоги у війні за допомогою перемир'я. Для створення атмосфери поразки при цьому застосовуються методи прихованого впливу на економіку, політику, релігію та інші сфери суспільної діяльності [23].

У дослідженнях останнього часу акцентується увага на усвідомленні суспільного значення ідеології, важливого об'єднуючого чинника саме в умовах розвитку інформаційного суспільства. Як зауважує Г. Почепцов, «сьогодні спостерігається повернення до неї, оскільки США намагаються відмовитись від попереднього розуміння війни з терором на користь нового розуміння – як війни ідей...»

Чи є ідеологія в США? Якщо є, то вона має неформальний характер, на відміну від такої, що формально існувала, наприклад в СРСР. Увівши цю різницю форм реалізації ідеологій – формальної і неформальної, слід визнати формальними ідеологіями ті, що існують в бюрократичному й академічному середовищі, тобто підтримуються на державному, освітньому і науковому рівнях» [24].

Стосовно самої цитати варто зауважити, що «неформальна американська ідеологія» підтримується і на державному, і на освітньому, і на науковому рівнях. Але важливим є інше: вона настільки глибоко протягом століть увійшла в глибинні шари свідомості кожного громадянина і суспільства в цілому, що для підтримки і розвитку її сьогодні потрібні лише опосередковані мітки, які проявляються в тенденціях сучасного суспільного життя. Американська мрія, американська ідеологія сьогодні засвоєна на побутовому рівні і не потребує теоретичного обґрунтування.

Повертаючись до сучасної Росії, ми можемо говорити скоріше про формальну, за термінологією Г. Почепцова, ідеологію, до того ж несистемну, без чіткого уявлення сучасних принципів консолідації суспільства в єдиній структурі існуючих страт і головне – без переконливих для громадян

перспектив розвитку. При цьому навіть національні і релігійні складові її за два десятиліття існування Російської Федерації не змогли знайти переконливі рішення.

Усі зазначені прорахунки, усі слабкі сторони сучасної російської ідеології, її формальність і несистемність мають бути враховані при розробці стратегії ефективного протиборства в інформаційно-психологічній війні. Доцільно звернути увагу на той факт, що навіть національні в багатонаціональній країні і релігійні в полірелігійному середовищі складові її за роки існування Російської Федерації не змогли знайти переконливі рішення для ідейної консолідації. Фактична криза ідеології стає все більш вразливим місцем РФ у процесах розвитку сучасного інформаційного суспільства.

Звичайно і ці, і інші напрями діяльності в інформаційному протиборстві ефективні лише за умови оперативного реагування на акти інформаційної агресії, а таке реагування можливе, якщо буде організовано якісний аналіз інформаційних процесів та прогнозування можливих інформаційних диверсій, якщо буде чітка орієнтація на аудиторію, до якої доноситься інформація (зважати не лише на те, що сказано, але й на те, як буде донесена інформація), та провадитиметься постійний пошук прихильників і налаштуванні їх на спільну боротьбу в інформаційній війні.

Список використаних джерел до розділу 1

1. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; пер. с англ. – Москва : Academia. – 1999. – 787 с.

2. *Тоффлер Е.* Третья хвиля / Е. Тоффлер ; пер. з англ. А. Евса. – Київ : Всесвіт, 2000. – 480 с.

3. *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира : Социология XXI века / И. Валлерстайн ; пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева. – Москва : Логос, 2003. – 368 с.

4. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – Москва : Мол. гвардия, 1990. – 351 с.

5. *Вернадский В. И.* Научная мысль как планетное явление / В. И. Вернадский. – Москва : Наука, 1991. – 271 с.

6. *Гумилев Л. Н.* Этносфера : история людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – Москва, 1993. – С. 288.

7. Ситуация в Украине : выводы из Шести уроков Каддафи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://flot2017.com/index.php/posts/new/_6072. – Загл. с экрана.

8. *Чилачава Т.* Модели информационной войны [Электронный ресурс] / Т. Чилачава, Н. Кереселидзе // Грузия Online. – 2010. – 16.03. – Режим доступа: <http://www.apsny.ge/analytics/1268790856.php>. – Загл. с экрана.

9. *Кононов А. А.* Ключевые проблемы обеспечения безопасности Национальной информационной инфраструктуры [Электронный ресурс] / А. А. Кононов, Д. С. Черешкин. – Режим доступа: <http://emag.iis.ru/arc/info-soc/emag.nsf/BPA/6e20e397e729643ac3256d570040300e>. – Загл. с экрана.

10. Тенденції впливу глобального інформаційного середовища на соціокультурну сферу України : монографія / [О. С. Онищенко, В. М. Горючий, В. І. Попик та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2013. – 224 с.

11. *Горючий В. М.* Національні інформаційні процеси в умовах глобалізації : монографія / В. М. Горючий ; відп. ред. О. С. Онищенко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2015. – 332 с.

12. Информационные войны и будущее [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.dere.com.ua/library/info_war/info_war_2.shtml. – Загл. с экрана.

13. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства : монографія / О. С. Онищенко, В. М. Горючий, В. І. Попик та ін. ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2013. – 250 с.

14. Олександр Сич: Ми маємо виробити програму соціогуманітарної реінтеграції Донбасу в Україну [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art id = 247542274@cat_id = 244276429. – Назва з екрана.

15. Восточный фронт. Информационно-психологическая или смысловая война [Электронный ресурс] // Война в Украине. – Режим доступа: <http://warfare.com.ua/2014/06/21/vostochnyjj-front-informacionno-psikho/>. – Загл. с экрана.

16. 94% россиян получают информацию об Украине из ТВ, 70% считают ее объективной [Электронный ресурс] // Мир и политика. – 2014. –

13.05. – Режим доступа: <http://mir-politika.ru/13321-94-rossiyan-poluchayut-informaciyu-ob-ukraine-iz-tv-70-schitayut-ee-obektivnoy.html>. – Загл. с экрана

17. *Червак Б.* Щодо функціонування засобів масової інформації / Б. Червак // Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір. – Київ : Стилос, 2010.

18. *Смола Л. Є.* Детермінанти політичного процесу сучасності: теоретико – методологічний аналіз в інформаційно-психологічному вимірі / Л. Є. Смола. – Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 35–93.

19. *Олійник О. В.* Політико-правові аспекти формування інформаційного суспільства суверенної і незалежної держави [Електронний ресурс] / О. В. Олійник, О. В. Соснін, Л. Є. Шиманський. – Режим доступа: http://www.niss.gov.ua/book/Sosnin_2.htm. – Назва з екрана; Національний інформаційний суверенітет у контексті розвитку новітніх інформаційних технологій / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ : НБУВ, 2011.

20. Національний інформаційний комплекс і його роль у глобальному інформаційному просторі / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2014.

21. *Маца К. А.* Земная планетарная система (Опыт исследования системной организации Земли) : монография / К. А. Маца. – Киев : Изд-во географической литературы «Обрії», 2012. – С.17.

22. *Носвий Ю.* Проблема інформаційно-психологічної безпеки України в системі державного моніторингу та прогнозування / Ю. Носвий // Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір. – Київ : Стилос, 2010.

23. *Гусаров В.* Информационная игра Кремля с Минскими договореностями [Электронный ресурс] / В. Гусаров. – Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/kyev/informacionnaya-igra-kremlya-s-minskimi-dogovorennostyami>. – Загл. с экрана.

24. *Почепцов Г.* Информационная политика и безопасность современных государств [Электронный ресурс] / Г. Почепцов // MediaSapiens. – 2011. – 13.11. – Режим доступа: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/informatsionnaya_politika_i_bezopasnost_sovremennykh_gosudarstv/. – Загл. с экрана.

ІНФОРМАЦІЙНІ ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ

Виклики, що сьогодні постали перед Україною, значною мірою мають світоглядний характер. Війною «за душі людей, їхні світогляди та цінності» називає нинішній російсько-український конфлікт історик, директор Національного інституту пам'яті В. В'ятрович; «війна за ідентичність» – так визначила його письменниця О. Забужко. Очевидна ціннісна складова нав'язаної країні війни, що поряд із бойовими діями включає потужний інформаційний фактор і є за своєю природою гібридною², коли воєнні дії супроводжуються, як визначає Є. Бистрицький, віртуальним знищенням світоглядних цінностей супротивника, насамперед екзистенційних можливостей його культури, шляхом маніпуляції усіма можливими медійними засобами [1, с. 72–73]. Більше того, сучасні реформаційні процеси (як суспільний запит на системні зміни, так і зусилля, спрямовані

² У західній науковій думці орієнтовно вже із середини першого десятиріччя ХХІ ст. з'являється поняття «гібридна війна». Для характеристики сучасного протистояння України і Росії можуть бути застосовані такі поняття, як «неконвенційна війна» (unconventional warfare), «нерегулярна війна» (irregular warfare) чи «змішана війна» (compound warfare), або ж спонсоровані державою «гібридні війни» (State-Sponsored Hybrid). В усіх них вказується на «розмивання» обрисів воєнного конфлікту та залучення до нього невійськових засобів, які у звичному стані прямо не стосуються класичного воєнного протистояння. Хоча кожен конкретний елемент «гібридної війни» не новий по суті і використовувався майже в усіх війнах минулого, однак унікальними є узгодженість і взаємозв'язок цих елементів, динамічність та гнучкість їх застосування, а також зростання ваги інформаційного чинника. Причому інформаційний чинник в окремих випадках стає самостійним складником і виявляється не менш важливим, ніж військовий. Детальніше див.: Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу // Дзеркало тижня. – 2015. – 23 січ. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu_.html.

на реформування та навпаки – протидію йому різних політичних гравців) є, по суті, пошуками відповіді на питання, на якій системі цінностей базуватиметься суспільство і держава в майбутній Україні.

Ці обставини актуалізують дослідження проблеми ідентичності. Загалом зазначена тема має достатньо високий рівень наукової розробки, проблемним є швидше те, що використання самого терміна стало настільки різноманітним, а його концептуальний контекст настільки широким, що поняття соціальної ідентичності залишається розмитим через перетворення з другої половини ХХ ст. на «універсальний інструмент аналізу свідомісних конструктів» [2]. Сьогодні важливим видається завдання вписування досліджень ідентичностей у світоглядний контекст нинішньої української кризи та водночас у нові медійні реалії становлення сучасного інформаційного суспільства. Ідеться про кілька факторів: по-перше, про зростання ролі медійної складової в житті суспільства, а відтак і про збільшення впливу медіа та інформації; по-друге – про процеси формування так званої мережевої ідентичності, що відбувається не лише в індивідуальному (віртуальна самопрезентація), а й у колективному (ототожнення себе з тією чи іншою групою, що існує в мережі) аспектах.

Мережева ідентичність, таким чином, є однією з форм ідентифікації особою себе з певним колективним утворенням і водночас вказує на віртуальний простір як середовище самоідентифікації. Така самоідентифікація в орієнтирах інформаційно-комунікаційного простору здатна, з одного боку, підважувати інші ідентичності – етнічну чи національну, з іншого – створювати нові інформаційні можливості для їх формування і утвердження, про що детальніше йтиметься нижче.

Описана колізія – мережа як простір розмивання/утвердження національної ідентичності – цілком узгоджується з логікою сучасних глобалізаційних процесів, коли соціокультурна гомогенізація світу водночас супроводжується вибухом націоналізмів та регіоналізмів як захисною реакцією на культурне й ментальне нівелювання.

У сучасному світі ключові позиції в інформаційному обміні посіли країни, що лідирували як у виробництві інформації, так і у створенні відповідного устаткування. Невипадково у сфері наукових інтересів дослідників проблем сучасного глобалізму залишаються такі явища, як «інформаційний імперіалізм» або «інформаційний колоніалізм», небезпека яких

цілком реальна, причому не лише щодо слаборозвинутих у технологічному плані країн, а й щодо багатьох розвинутих країн, які не володіють потужними засобами інформації [3]. Медійні компанії провідних держав фільтрують інформаційні потоки, нав'язуючи населенню різних країн певні політичні погляди, стереотипи, прагнуть сформувати в суспільстві бажані для себе уявлення про певні події, а у свідомості населення вкоренити ті чи інші ідейні цінності та норми. Медіа-імперіалізм є підґрунтям для здійснення політичної, економічної, ідеологічної, культурної, мовної експансії. У сучасних умовах найбільш дієвим засобом культурної експансії стає поширення стереотипів масової культури, як правило, за допомогою ЗМІ, кінофільмів, повсюдної реклами тощо. Культурний імперіалізм іде пліч-о-пліч із політичним – через вплив на політичну культуру населення та економічним – через формування культу споживання (насадження стандартів масової культури) [4].

У контексті реалізації політики медіа-імперіалізму в інформаційному просторі сучасної України доводиться констатувати експансію відразу кількох конкуруючих між собою ідеологем. Це, з одного боку, інформаційний та культурний західний імперіалізм, нав'язування стереотипів вестернізованої масової культури, що ґрунтується на культурі споживання. З іншого – російська модель інформаційного імперіалізму як один із методів збереження контролю над політичними, а відтак і економічними процесами в країнах СНД, спрямована на відродження і модернізацію історичних міфів про позитивну об'єднувальну роль Російської імперії та Радянського Союзу, фактичне існування у модифікованій формі «русского міра» історичної спільності «радянського народу» тощо.

Нинішній сплеск національних рефлексій в Україні також може розглядатися як реакція саме на агресивне нав'язування нівелюючого проекту глобалізації у її російському варіанті – спроби інкорпорувати Україну в простір євразійства «русского мира», або ж, як називає його український соціоантрополог Р. Кісь, «Азіопи» [5, с. 14]. У формулюванні ж одного з «орієнтаційних ліній» Укрнету О. Покемонової, цей самий висновок, активно підтриманий читачами Facebook (2 тис. «лайків» за одну годину), виглядає так: «...совки почти век потратили на то, чтобы приспать нашу генетическую память, а их скрепами деланные потомки одним движением ее разбудили. Начувайтесь» [6].

Зрозуміло, що нинішній конфлікт лише інтенсифікував ті складні, часто контрверсійні процеси, що мали місце в українському соціумі навколо трансформації уявлень індивідів і груп про себе як про членів певної нації – національних ідентичностей. Національна ідентичність не розглядається іманентно заданою, а навпаки, такою, що змінюється, реагуючи на зміну соціальних умов, тобто зазнає трансформацій. Отже, виходячи з конструктивістської позиції³, розглядатимемо націю як модерний ментальний і соціокультурний конструкт, зауваживши при цьому, що італійський соціолог А. Мартінееллі, інтегруючи погляди різних дослідників проблеми ідентичності, визначає націю як «апелюючу до свого етнонаціонального коріння (Е. Сміт) «уявлену спільноту» (Б. Андерсон), сформовану в результаті діяльності націоналістично налаштованих еліт у процесі модернізації (Е. Геллнер)» [7, с. 187]. Такий підхід дає змогу говорити про націю як про складне динамічне утворення і досліджувати його не лише як соціальну систему, а й через переживання спільнотою власної ідентичності.

Важливим тут видається наголос (див., наприклад, праці української дослідниці Н. Пелагеші) на ідентичність «як процес, а не стан» – процес відбору, інтеграції і диференціації різних ідентифікацій, як на проект, що нескінченно триває, здійснюється за допомогою різних форм медіа, які виявляються засобами формування національної ідентичності [8].

Особливістю сучасної української ідентичності дослідники і публіцисти називають її несформованість, апелюючи до визначень «контрверсійність», «атомізованість соціуму», «дезінтеграційні тенденції», що вказує на дефіцит чітко сформульованих і спільних для більшості громадян цінностей, ідеалів та сенсів, що закріплювали б у суспільній свідомості мотивацію існування сучасної української суверенної держави, цілісне і позитивне «уявлення-образ» України у минулому, а на майбутнє – відчуття «спільної долі». Також очевидними є відмінні уявлення різних груп про зміст і пріоритетність належності до української нації [9], коли водночас із відчуттям себе українцем громадяни східних індустріальних регіонів країни тяжіють до збереження і підтримання наднаціональної – пострадянської чи схід-

³ Тоді як примордіалізм розглядає національну ідентичність іманентно притаманною особі, конструктивістська парадигма наголошує на соціальній зумовленості всіх колективних ідентичностей, звідки впливає розуміння нації як культурної побудови.

нослов'янської – ідентичності, тоді як більшість галичан можна назвати прибічниками «націоналістичного нарративу» української ідентичності. Відповідно, ідеться про тлумачення українськості у радянському і націоналістичному дискурсі, причому, про дихотомію йдеться лише у найбільш радикальних світоглядах, реально ж в Україні поширені швидше проміжні і комбіновані варіанти, причому у кризовій ситуації відбувається злам такої гібридності, відмова чи, навпаки, утвердження світоглядних переваг. Цей висновок може бути підтверджений аналізом зрушень у світоглядних побудовах українців під впливом інформаційної і воєнної агресії РФ. Такі зрушення засвідчило останнє загальнонаціональне опитування населення, проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива». Так, якщо у 2004 р. 38% респондентів пишалися тим, що є громадянами України, то у 2015 р. абсолютна більшість населення України (67 %) пишаються тим, що вони є громадянами України (у 2005 р. таких респондентів було 53 %, у 2013 р. – 48%, у 2014 р. – 61 %).

Отже, ідентичність конструюється в соціокультурних процесах під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, є самоінтерпретацією національної спільноти в культурі, в продукованих національними елітами смислах та ідеях. Надзвичайно важливим у цьому контексті є повноцінне функціонування національного інформаційно-комунікаційного простору як середовища сенсотворення, вироблення дискурсивних стратегій та інтерпретаційних моделей. За висловом Е. Гелнера, для виробництва національної ідентичності потрібен «спеціальний завод, яким є національна освітня та комунікаційна система» [10, с. 159]. Тож ідентичність (національна в тому числі) безпосередньо пов'язується з проблемою дискурсу, який розуміють як спосіб продукування та організації сенсів усередині певного соціального контексту.

Оскільки однією із засад ідентичності є самовіднесення людини до певної спільноти, такий спільний вимір буття реалізується через культурні практики переживання і творення традицій, звичаїв, норм поведінки, способів думання і розуміння навколишнього світу і себе в ньому. Систематичне виявлення певної поведінки в повторюваних дискурсивних актах закріплює виявлювану в них ідентифікацію, впливаючи на динаміку та зміст суспільної свідомості, а отже – на процеси формування колективної

ідентичності соціуму. Шаблони індивідуальної та колективної поведінки в сучасному світі формуються і транслюються переважно мас-медіа⁴. Більше того, як вказує дослідник українських медіа В. Кулик, більшість авторитетних у сенсі приписування ідентичностей інституційних дискурсів – науковий, освітній, релігійний, політичний, досягають своїх споживачів за посередництвом медіа, тобто зазвичай у тому вигляді, який обирають медіа [11]. Відповідно, якщо медійний дискурс є одним із визначальних чинників формування ідентичностей, то логічно розглядати дискурсний аналіз як один із основних інструментів вивчення ідентичності. Ще один висновок: зростання значення інтернет-комунікації та мережевого простору як простору перебігу соціокультурних процесів актуалізує дослідження його в контексті трансформації української національної ідентичності. Такі характеристики інтернет-комунікації, як мультимедійність, інтерактивність, глобальність, істотно змінюють її вплив порівняно з традиційним медійним дискурсом, що є особливо важливим на сучасному етапі в умовах інформаційної агресії.

Мультимедійність мережевих інформаційних ресурсів, що забезпечується новітніми технологіями багатоканальної передачі інформації, під час якої поєднуються різні знакові системи, дозволяє об'єднати у веб-документі графіку, текст, відео, аудіо, фотографію, анімацію, звукові ефекти, звуковий супровід тощо й цим самим розширює параметри тексту, змінює співвідношення статичності і динаміки – від перегляду «усім світом» масових заходів: спортивних, культурних, політичних, до бойових дій, що їх сьогодні можна спостерігати у, по суті, прямому ефірі. Таким чином формуються досвід спільного переживання, сильні емоційні зв'язки. Зазначимо, що поняття типу «Укрнет» чи «Рунет» означає не лише суму технічних та інформаційних ресурсів, а й спільноту користувачів, вписану в глобальний інформаційний простір, але з власними зв'язками і особливостями.

Власне, попри те, що Інтернет є глобальною мережею, особливості національних процесів інформатизації, а також специфіка політичного, економічного, культурного життя в різних країнах дають змогу говорити про формування національних сегментів інформаційного простору, в якому

⁴ Докладніше про взаємозв'язок дискурсу й ідентичності та роль медіа у творенні національної ідентичності див.: Кулик В. «Дискурс українських медіа: ідентичності, ідеології, владні стосунки». – К.: Критика, 2010. – 656 с.

функціонують ресурси з достатньо вираженими національними особливостями.

З'ясування специфіки розвитку української блогосфери потребує чіткого окреслення предмета аналізу і його меж. Одним із ключових показників національного простору в мережі Інтернет виступає мова, відповідно, серед окремих українських блогерів і дослідників побутує думка, що український сегмент блогосфери та Інтернету загалом має визначатися за мовною ознакою. За цією ж логікою російські дослідники представляють українську блогосферу частиною загальноросійської, з огляду на домінування в ній російської мови. А втім, для досліджень специфіки українських масових комунікацій виокремлення національного інформаційного простору за мовною ознакою не може вважатися репрезентативним, оскільки в умовах білінгвізму в Україні продукується як російськомовний, так і українськомовний контент, паралельно з публікаціями іншими мовами. Отже, мовний, як і географічний (розташування хостингу, що визначається переважно фінансуванням чи фактором безпеки), підхід до визначення національних сегментів блогосфери в українських реаліях не може вважатися ефективним.

Найбільш показовим для визначення Укрнету видається контекстний підхід, до якого можна застосувати критерії, розроблені у документознавстві для створення «україніки» як української національної бібліографії творів, що безпосередньо або непрямо стосуються всіх сторін життя України, документів з української тематики, що виникли і побутували за її межами⁵.

Щодо пропонованого поняття Укрнету як мережевої україніки показовим видається висновок дослідження російськомовної блогосфери, виконаного Центром Беркмана при Гарвардському університеті в 2010 р., що ґрунтується саме на мовному критерії, про неефективність якого йшлося вище. Згідно з результатами дослідження аналізовані «регіональні блогери з України», що розглядаються як учасники російської блогосфери, пишуть в абсолютній більшості (84%) в Україні, використовуючи переважно українські зовнішні посилання [12, с. 23, 55]. Тому логічним було б говорити не про

⁵ Детальніше про розвиток та зміст поняття «україніка» див.: Україніка як загальноцивілізаційний культурний феномен // Національний інформаційний комплекс і його роль у глобальному інформаційному просторі / О. Онищенко, В. Горовий, В. Попик. – К., 2014. – С. 36–60.

«регіональних учасників російської блогосфери», а про українську блогосферу, що об'єднує блогову україніку – публікації, цитати, мультимедійний контент, пов'язані гіперпосиланнями, та коментарі веб-сторінок (блогів), створені українськими користувачами, з українським хостингом, що стосуються українських реалій; при цьому жоден із критеріїв не може вважатися абсолютним [13].

Такий підхід логічно поширювати на весь контент і визначати Укрнет як сукупність усіх ресурсів і дискурсів, створених українцями українською та іншими мовами, що прямо чи опосередковано стосуються української тематики. Включення до переліку не лише ресурсів і контенту, а й дискурсу, пов'язане з такою важливою характеристикою інтернет-комунікації, як інтерактивність – участь користувачів у творенні контенту. Тобто, якщо російський (чи будь-який інший) журналіст, блогер, політик на російському ресурсі висловлює власну (російську, відповідно) точку зору щодо української проблематики, про російський інтернет-дискурс йдеться лише до того моменту, коли українські користувачі включаються в обговорення, створюючи через коментарі значущий (тут йдеться про зміст і кількість інформації) контент. Відповідно, дискурсивний акт, для якого неукраїнська публікація стала лише інформаційним приводом, створює тред⁶ коментарів, посилань тощо, які включають дане повідомлення в український дискурс. Наприклад, влітку 2014 р. на сторінках канцлера Німеччини у соцмережах українці масово висловлювали своє ставлення щодо позиції ЄС та Німеччини в російсько-українському конфлікті. Фейсбук-сторінка Angela Merkel наповнена коментарями українців і користувачів, які їм співчували. Danke, Frau Ribbentrop! («Спасибі, фрау Ріббентроп!») – найчастіше саме цю фразу писали на сторінці, натякаючи на пакт Молотова-Ріббентропа, яким Сталін і Гітлер ділили Європу. Характерним прикладом може також бути обговорення так званих декомунізаційних законів навесні-влітку 2015 р. Зміни, обов'язкові до внесення в інформаційний і символічний простір України,

⁶ Thread (англ. – нитка) в інтернет-форумах, блогах, списках розсилки, конференціях – відповіді на повідомлення, що показуються у вигляді пов'язаної послідовності («гілки»), якщо їх об'єднує спільна тема або загальний ідентифікатор. Див.: Wolsey, T. D. Literature discussion in cyberspace: Young adolescents using threaded discussion groups to talk about books // Reading Online (2004, January/February). – № 7(4). – Available: http://www.readingonline.org/articles/art_index.asp?HREF=wolsey/index.html.

зумовили досить широку дискусію як серед фахівців, так і серед пересічних громадян.

Парадоксально, але для дослідження дискусій української Фейсбук-спільноти більш перспективною видається сторінка російського каналу «Дождь», аніж Українського інституту національної пам'яті. Остання об'єднує швидше однодумців, що підтримують рішення, позиція противників представлена недостатньо. В обговореннях проблеми на фейсбук-сторінці російського ресурсу представлено максимально широкий набір аргументів як російських, так і українських користувачів, причому говорити, що останні опинилися в меншості не випадає.

Описані взаємовключення інформаційних і дискурсивних полів варто розглядати в контексті сучасних процесів конвергенції, що приводять також до посилення мультимедійності, набуття більших чи менших рис інтерактивності нового контенту. Медіаконвергенція (від англ. media – засоби, способи і латин. convergo – сходжусь, наближаюсь) – це процес злиття традиційних засобів масової інформації та комунікації (Інтернет і засоби мобільної телефонії) в єдиний інформаційний ресурс [14] і викладення змісту в цифровій формі. Характерний приклад – створення й активний розвиток інтернет-версій більшості впливових ЗМІ, поява онлайн радіо і телебачення. Трансформація інформації в іншу форму відбувається без зміни змісту та передачі її споживачеві за допомогою технологічних винаходів до асиміляції в мережі різних рис телебачення, друкованих видань, радіо та кінематографа. Має місце також взаємопроникнення технологій впливу: маніпулятивних, журналістських, публіцистичних, психологічних, PR, рекламних [15, с. 2], і це зближення різних медіа-практик створює новий дискурсивний простір зі своїми особливостями. Американська дослідниця С. Херрінг вважає їх останнім трендом у розвитку комп'ютерно-опосередкованої комунікації [16], заявляючи, що вже власне можна говорити не просто про комп'ютерно-опосередковані комунікації, а про комп'ютерно-опосередковані комунікації конвергентних медіа.

Інтегрованість конвергованих медіа спрямована на конкретного користувача, який перетворюється одночасно на виробника і споживача медійного продукту, що дає йому змогу поєднувати різні ролі та функції, ставати редактором або навіть творцем нового інформаційного продукту. Нові медіа, які є результатом медіаконвергенції, ґрунтуються на комунікації «від

багатьох – до багатьох», на противагу традиційним мас-медіа, де комунікація здійснюється за принципом «від одного – багатьом» [17]. Ключовим фактором є те, що контент генерується безпосередньо користувачем (User Generated Content).

Інтернет-комунікація передбачає інтерактивність, визначальною є діалогова взаємодія користувачів. Якщо на ранньому етапі функціонування мережевого інформаційного простору мало сенс розмежування ресурсів і можливостей на веб 1.0 та веб 2.0 (остання назва вказувала на інтерактивність, тоді як ресурси першого покоління веб не передбачали участі користувача у співтворенні контенту), то сучасні процеси конвергенції уможливають інтерактивність майже на всіх рівнях інтернет-комунікації. Найвищий рівень інтерактивності притаманний соціальним медіа, найнижчий, із зрозумілих причин, – офіційним сайтам урядових чи, скажімо, наукових установ.

Соціальні медіа охоплюють різні сервіси: соціальні мережі, призначені для забезпечення горизонтального спілкування зацікавлених у ньому абонентів, на зразок Facebook чи ВКонтакте; блогосферу як сукупність блогів – періодично оновлюваних веб-сторінок із датованими записами і спільноту блогерів, які читають та коментують, посилаються один на одного, що призводить до створення нової субкультури; мікроблогінг як засіб оперативного спілкування, гібридну форму медіа, що поєднує властивості служби миттєвих повідомлень, блогів, електронної пошти та соціальних мереж; відеохостинги, користувачі яких можуть додавати, переглядати і коментувати відеозаписи та інші сервіси мережі. Блогосфера також може розглядатись як жанровий різновид конвергенції в медіа, що характеризується злиттям елементів форм подачі матеріалу: інформація, коментар до неї, актуальне інтерв'ю тощо [15, с. 2].

Водночас для офіційних інтернет-представництв, що не прагнуть, як правило, до інтерактивності, як і для більшості інших ресурсів, характерне представлення в соціальних медіа, коли інтерактивне представництво і одностороння комунікація здійснюються паралельно. У випадку зі ЗМІ (їх інтернет-версії чи власне он-лайніві ЗМІ, що не мають оф-лайнних аналогів) частіше йдеться про вмонтовування інтерактивних можливостей безпосередньо в сайти. Найдавнішою формою полілогічної комунікації на таких сайтах можна вважати форуми, де читачі відразу висловлювали власні

думки щодо прочитаного, вступали в дискусії між собою чи з редакцією, та опитування. Сьогодні частина видань перенесла можливість обговорення в соціальні мережі (для українських ЗМІ це найчастіше Facebook, Twitter, VK, Google+, YouTube), оскільки це дозволяє відмовитись від модерування дискусій (на сайті ЗМІ така необхідність є, бо все написане користувачами стає частиною контенту сайту і треба нести за це відповідальність), сприяє значному збільшенню аудиторії (будь-яка активність читачів видання у соц-мережах дозволяє залучати «читачів читачів»). Водночас можна говорити про «вбудовування» у власне електронне ЗМІ елементів соціальних медіа. Так, для українських ЗМІ характерне створення блогових майданчиків на більшості популярних ресурсів – таким чином залучаються ресурси блогосфери. Майже всі професійні українські інтернет-видання містять блоги, які ведуть відомі журналісти, політичні або громадські діячі, представники культури та пересічні користувачі мережі, телепрограми включають коментарі з блогів і соціальних мереж у свої сюжети. У сайти професійних ЗМІ може вмонтовуватись «твіттер-стрічка», що фактично виконує функції оптимально швидко оновлюваної стрічки новин від десятків «кореспондентів». Така практика характерна, наприклад для «УП» та інтернет-версії «Українського тижня». Використовуються також стріми та відео-контент із відеохостингу YouTube (як джерело чи ілюстрація в статті або як окремий матеріал чи навіть самостійний жанр фото-відеорепортажу, відеоблогу), трансляція теле- чи радіомовників (hromadske.tv на УП; «FM Галичина» – газетою «День»).

Ще одна тенденція, яку можна назвати зовнішньою інтерактивністю, пов'язана із поширенням мобільних пристроїв і зростанням частки виходу в Інтернет саме з них. Ці технологічні новації призвели до поширення ефекту second screen, «другого екрана» – коли глядач перед телевізором одночасно виходить в Інтернет з мобільного пристрою і або отримує кілька потоків інформації, або долучається до обговорення телевізійного контенту з інтернет-користувачами. Таке інтегроване споживання інформації може бути передбачене авторами контенту (сайт із можливістю обговорення, створений телеканалом), або непередбаченим, стихійним, організованим користувачами в соціальних медіа. Цей феномен можна спостерігати під час популярних спортивних змагань, коли стрічка Facebook переповнюється «вигуками» вболівальників, або під час трансляції звичних для

українського телеглядача багатогодинних політичних ток-шоу. Резонансні епізоди умовного «Шустера» обговорюються у соцмережах під час програми і по її завершенні, окремі моменти через YouTube актуалізуються лідерами думок для подальшого обговорення. Фактично йдеться про зовнішню інтерактивність більшості медійних продуктів.

Отже, якщо візуальний канал – «телекартинка» – не передбачає і не потребує «додавання-домислення» [18], пропонує готові смисли, то описана набута зовнішня інтерактивність змінює цю характеристику. Можна говорити про вирішальну роль споживача не лише у створенні продукту, у визначенні часу та способу споживання, а й про появу нової якості медіакритики – критики, яка надходить від користувачів і впливає таким чином на роботу професіоналів-медійників [19].

З іншого боку, інтернет-простір створює умови для впливу користувачів на контент, що їм пропонується: це і можливість вибору через рекомендації інших користувачів, і використання соціальних медіа як свого роду агрегатора новин. І Facebook, і Twitter дають змогу вибрати для читання як ЗМІ, так і окремих блогерів, сформувані тематичні, регіональні чи інші інформаційні кластери та модерувати власну стрічку залежно від бажаного результату. Інформаційний порядок денний сучасного споживача медійного продукту формують не традиційні ЗМІ, такі як ефірні телеканали чи популярні газети, а френдстрічка – сукупність дописів та рекомендацій тих людей, брендів і організацій, із якими він перебуває у постійному контакті та взаємодії. Це зумовлює застосування механізму фільтрації та посилення інформаційних сигналів – російський медіадослідник А. Мірошніченко називає його «вірусним редактором».

Принциповою характеристикою інтернет-простору в світлі проблеми національної ідентичності є його глобальність, зумовлена транснаціональністю. У мережі кордони (не розглядатимемо тут авторитарних спроб державного контролю інтернет-простору) існують переважно лише там, де їх створює сам користувач. Ідеться про кордони мовні, світоглядні тощо. Вільний рух інформації є одним із найважливіших досягнень епохи Інтернету, але водночас виникає небезпека інформаційної експансії з боку потужних регіональних чи глобальних гравців, для яких національні інформаційні поля стають «ринками збуту» як буквально – для продажу виробленого контенту і програм, так і метафорично – для поширення власних смислів,

цінностей, ідеологем, що врешті-решт дає як бізнесові, так і цивілізаційні переваги носіям такого інформаційного імперіалізму.

Для сучасної України особливо актуальними стають завдання протистояння впливу інформаційних потоків на цілісність і самотність змістовного простору суспільства, руйнуванню мовної та культурної самотності в умовах глобалізації. Оскільки глобалізація ґрунтується як на зростанні товарообміну, так і на активізації обміну інформацією та знаннями, останнім часом на неї, серед інших, справляє вплив і лінгвістичний фактор, пов'язаний з регіонами поширення конкретних мов як носіїв інформації, нових знань і досвіду. Тобто, якщо мова певної країни, наприклад англійська, має міжнародне поширення, вона виступає своєрідним «мультиплікатором експортного потенціалу», особливо щодо інформаційних товарів та послуг. Якщо ж мова країни-експортера обмежена окремою національною територією, а надто якщо вона виконує другорядну роль у власній державі, така мова потребує додаткових інвестицій для свого розвитку та розширення сфери функціонування. Нації, мовою яких поширюється інформація щодо наукових, технологічних та інших новацій, фактично без додаткових зусиль дістають перевагу в інвестуванні власного розвитку. Таким чином, одним з викликів глобалізації для України є формування нового інфопростору, і лінгвопростору зокрема.

Отже, розглянуті тенденції спонукають до певних висновків. По-перше, назагал транснаціональність інтернет-комунікації призводить радше до піднесення пріоритету національної ідентичності, адже в багатьох видах цієї комунікації члени нації практикують наднаціональні чи ненаціональні альтернативи. Глобалізація пропонує щонайменше дві наднаціональні ідентичності: європейську та панросійську (малоросійську або ж радянську). По-друге, поширення інтернет-комунікації трансформує в напрямі більшого включення в комунікацію та очевидно посилює медійний фактор у житті сучасної людини, відповідно зростає медійний вплив на сучасні спільноти.

Що ж до медіа-простору України, то він практично не контролюється суспільством, неефективно (з точки зору інтересів громадян) контролюється державою і не є національним через домінування в ньому неукраїнського продукту – як західного, так і російського варіанта західного. Навіть в умовах російської агресії ця тенденція зберігається, що актуалізує компенсаційну функцію, притаманну інтернет-комунікації. Одна з визначних

особливостей соціальних медіа полягає в тому, що вони, являючи собою поживне середовище творення й поширення інформації, ідей та контенту, за умов дефіциту або цілковитої відсутності певного медійного продукту здатні заповнювати порожнечу, пропонуючи власні замітники для задоволення попиту суспільства.

Так, за даними Книжкової палати України, щороку виходять у світ майже 300 нових творів у перекладі українською мовою, проте читачі відчують нестачу світових бестселерів з українським перекладом: або через відсутність перекладів тих книг, у яких зацікавлені, або з причин недостатньої доступності реалізованих (фінансова, географічна, розміри тиражів).

Якщо продукція сучасної світової кіноіндустрії представлена в українському дубляжі – в кінотеатрах, у продажу на DVD дисках, то кінокласика (загалом все зняте понад 15–20 років тому) – виключно в російському перекладі або в оригіналі. Оскільки до вільного володіння іноземними мовами багатьом українцям ще далеко, то шансів долучитися до абсолютної більшості шедеврів світового кінематографа поза російською ретрансляцією у них практично немає.

Відеоігри, що становлять певну частину дозвілля багатьох сучасних підлітків, українську локалізацію мають швидше як виняток. Це, наприклад, українські розробки початку 2000-х років, що здобули популярність у світі: серії «Козаки» – історична стратегія в реальному часі; шутер («стрілялка») S.T.A.L.K.E.R. По-перше, це розробки української студії GSC Game World, по-друге, події, відображені в обох проектах розгортаються на території України – козацького періоду та постапокаліптичної Чорнобильської зони відповідно. У ситуаціях, коли сюжет гри не передбачав українського елемента (а таких більшість), українські геймери використали англійський оригінал або російські переклади. Лише 2012 р. вийшла гра Euro Truck Simulator 2 від німецького розробника SCS Software – перша відома неукраїнська гра з офіційним українським перекладом. Загалом із 10 тис. ігор офіційні і професійні переклади українською мають менше десяти. Аналогічна ситуація з українізованим програмним забезпеченням.

У зв'язку з цим формується викривлене лінгвокультурне середовище, коли інтереси українських читачів, глядачів, геймерів у принципі не можуть бути задоволені українською мовою, не кажучи вже про те, що локалізація передбачає часто і смислові нюанси: жарти, історичні чи етнічні акценти.

Наприклад, в оригінальній версії комп'ютерної гри Sniper Elite головний герой рятував ядерні розробки Третього рейху від росіян, у локалізованій версії сюжет було змінено з урахуванням етнічної належності негативних героїв. Відтак молодь, споживаючи інформаційну продукцію з та для «російського світу» усвідомлює себе його частиною. Відповідно, офіційний дискурс, покликаний формувати ідентичність – освітній, науковий, художній, вступає у конфронтацію з дискурсом неофіційним, що, без сумніву, впливає на формування ідентичності, зокрема на збереження навіть у представників нових поколінь незалежної України згаданих раніше контroversійності в загальноукраїнському масштабі (умовні українська і радянська ідентичності) та атомізованості в індивідуальному вимірі (поєднання заявленої українськості із сприйняттям російського як «свого»).

В умовах дефіциту якісного українського контенту саме інтернет-простір пропонує компенсаційні механізми. По-перше, здешевлення інтернет-медіа згладжує неконкурентоспроможність українського виробника в оф-лайнному медіа-виробництві. По-друге, за відсутності або низької доступності з різних причин контент замінюється піратським або любительським. І хоча моделі споживання мають серйозні недоліки, важливою видається сама можливість задовольнити інформаційні потреби українських користувачів. Як правило, цьому слугують файлообмінні спільноти, що включають мережі (як комп'ютерні, так і користувацькі – з правилами, «рейтингами», форумами для коментування) спільного використання файлів, засновані на рівноправності учасників обміну [20].

Файлообмінні, чи, іншими словами, «піратські», спільноти – це не соціальні мережі в прямому розумінні, проте вони набувають низки характерних рис, що дає змогу говорити про них як про соціальні медіа [21]. В Україні файлообмінні спільноти популярні й поширені, причому головною причиною такої популярності є безкоштовність контенту – ідеться як про обмеженість можливостей легально оплачувати ліцензійний (більшість світових сервісів, призначених для цього, в Україні донедавна були недоступні, та й сьогодні ці можливості неповні), так і про високу вартість ліцензійного програмного забезпечення і контенту (в розвинутих країнах вона визначається високою платоспроможністю попиту, до того ж, в Україні вона вища, ніж у країнах Заходу і США). Дається взнаки й історично сформоване полегке ставлення українців до прав інтелектуальної власності – більшість

користувачів поширення медіа контенту не сприймають як щось незаконне та неетичне [22]. Нарешті, в Україні просто немає сервісу, який би пропонував подібну кількість контенту, яку пропонує, наприклад найбільший вітчизняний файлообмінник EX.UA, лише агрегуючи його на своїх ресурсах.

У контексті досліджуваної теми, не торкаючись багатоаспектної проблеми піратства, наголосимо, що файлообмінні спільноти виконують компенсаційні функції, особливо коли йдеться про український контент. Показовою тут є ситуація зі спробою закриття на початку 2012 р. силами МВС згаданого файлообмінника EX.UA як піратського ресурсу. Закриття EX.UA, на якому зберігалися не лише неліцензійні програми і фільми, а й особиста інформація користувачів, спричинило обурення, на різних інтернет-сервісах було викладено прості, але, як виявилось, дієві, хакерські програми для DOS-атак, а також інструкції в соцмережах щодо того, де їх знайти і як користуватись. Високий рівень координації акції дав змогу за кілька годин від її початку вивести з ладу сайти МВС, Президента, Партії регіонів та Служби безпеки.

Оскільки інтернет-протистояння досить активно обговорювалося мережевою спільнотою, це допомогло виявити мотиви настільки масового обурення. По-перше, цей крок було сприйнято як замах влади на особисті свободи, зокрема на поширення інформації в Інтернеті, як спробу взяти під контроль мережевий простір, на лояльність якого влада покластись не могла. По-друге, перекриття доступу до неліцензійного програмного забезпечення і контенту розглядалося як загроза відкинути Україну, абсолютна більшість населення якої не може дозволити собі ліцензійні програми, у свого роду «інформаційний кам'яний вік» [23].

Саме в контексті «справи EX.UA» публіцист і психолог О. Покальчук досить влучно, на наш погляд, написав про мережеву ідентичність: «У нашому сегменті спрацював український феномен локальної ідентичності, яку злі дядьки намірилися забрати. Навіть не привласнити собі, що було б іще якось зрозуміло. А свавільно знищити! Просто ця ідентичність виявилася не територіальною, а цифровою. Це, звичайно, треба було вміти – так мобілізувати проти себе сучасну просунуту молодь. Мовчання цієї групи людей сприймалося як пасивність, а насправді воно було поблажливою зневагою, яка миттєво перетворилася на справжній бунт. Стара теза «спалити пана й тікати на Січ» реінкарнувалася в скоординовані атаки на «панські»

сайти й ховання айпі-адрес через анонімайзери... молоді люди, які мають в активі чудове знання іноземних і комп'ютерних мов не як додатковий бонус, а просто «по факту». І, на їхню думку, на них раптово напали якісь напівдикі «кровосісі» з кам'яними сокирами свого безглузлого законодавства.» [24]. Ще один аргумент, який неодноразово висловлювався на захист файлообмінника – український контент. Силами користувачів EX.UA була зібрана величезна база, поміж усього, рідкісних україномовних книг і фільмів, яких ніде у вільному доступі знайти неможливо. Не більшістю користувачів, але помітною їх частиною спроба ліквідувати сервіс розглядалася як спроба обмежити поширення української культури.

Загалом організація користувачів з метою забезпечення культурних потреб у мережі не поодинокі. З найбільших українських ресурсів варто назвати файлообмінник українського контенту торрент-голоку «Гуртом», що має на кінець 2015 р. понад 700 тис. зареєстрованих учасників, які одночасно завантажують і роздають понад 104 Тб інформації – відео, музику, аудіокниги, програми, ігри, літературу. Тут зібрано унікальний контент – як за розмірами і різнобічністю колекцій, так і за наявними раритетними виданнями чи відео. Показовою видається ситуація з «евакуацією українського контенту» з російського трекера Torrents.ru, який наприкінці 2009 р. оголосив про закриття розділів україномовних релізів, і відповідно, знищення всього зосередженого там контенту. Учасники «Гуртом» ухвалили рішення (увесь процес «евакуації» обговорювався і координувався через форум) [25] закачувати весь ексклюзивний контент. Колективно було проаналізовано контент кількох трекерів, виявлено релізи, відсутні на українських файлообмінниках, складено їх списки, розподілено релізи для закачування з російського сайту, окремі учасники надавали іншим свої рейтинги та канали (дозвіл російського трекеру та технічні можливості для закачування відповідно) для перенесення матеріалів на український майданчик. Головним завданням стало «врятувати те українське, що є на тому сайті».

Про те, що активні учасники спільноти, евакуюючи український контент, обстоювали не банальне «споживацьке» піратство, свідчать заклики в релізах придбати за можливості закачаний контент – підтримати українських авторів. Показовою можна вважати і лояльність учасників українських файлообмінників до фактично першого повністю українського фільму

«ТойХтоПройшовКрізьВогонь» М. Ілленка, що вийшов у прокат на початку 2012 р. Режисер стрічки у відкритому листі на сторінці фільму у Facebook звернувся до глядачів із закликом не дивитися і не викладати фільм в Інтернеті. М. Ілленко звертав увагу кіноманів на те, що безкоштовне поширення картини у мережі зручне для глядачів, але «для фільму – фатальне і остаточно знищує шанс на відтворення процесу виробництва, яке без повернення грошей через прокат неможливе».

У зв'язку з обговоренням фільму і прокату на тематичних форумах неодноразово зустрічалися заклики «З торрентів не качати! Купуємо ліцензійне DVD! Своїх не піратити!». На торрент-толоці «Гуртом» фільм розмістили майже через півроку після виходу на екрани і із застереженням, що його викладено лише для ознайомлення, та закликом придбати ліцензійний диск для підтримки українського кіно.

Поряд з цим учасники спільноти здійснюють переклади та озвучують фільми українською мовою у рамках ініціативи «Хочеш кіно українською? Замовляй!». Вони або добровільно передають кошти на цю справу (озвучування кінострічок, мультфільмів, теле- та мультсеріалів, аніме тощо), або безпосередньо беруть участь у проектах із озвучування, локалізації чи оцифрування.

З метою сприяння розвитку українського культурного середовища започатковано громадянський рух «Гуртом», який опікується заповненням медіапростору доброякісним українським продуктом, його популяризацією та широким висвітленням інформації про нього. «Не можна сидіти і сподіватися лише на чиновників, міжнародну спільноту, диво чи на будь-що інше. Кожен має усвідомити свою відповідальність у побудові світлого майбутнього. Тому Рух робить опір перш за все на власні сили», – наголошує «Візія Руху».

Місія руху – зробити доступним українське культурне надбання та українізувати здобутки світової культури. Це здійснюється як поширенням усього українського в Інтернеті, так і популяризацією українського в суспільстві. Громадянський рух «Гуртом» є горизонтальною мережею активістів, яка не має єдиного керівника, органів чи посад. Діє принцип колективного лідерства: керівництво акціями та чинними проектами може брати на себе будь-яка особа, яка виявляє ініціативу та має необхідний досвід для її реалізації. Рух не має фіксованого членства – «Гуртом» передба-

чає дієву участь, а не формальну. Будь-хто може вільно долучитися до руху, підтримавши його ініціативи, або запропонувавши свій проект, що відповідатиме меті та завданням руху. Учасників руху об'єднує спільна мета. Проте вони можуть мати різні ідеологічні, релігійні чи політичні погляди, а також етнічні, вікові, мовні чи інші відмінності. Це все не є предметом обговорення чи дискусії. Участь у русі розглядається як форма самореалізації і не передбачає фінансової чи іншої винагороди. Кожен активіст чи прихильник руху витрачає стільки власного часу, ресурсів та зусиль, скільки вважає за необхідне [26].

Отже, окрема група проектів, започаткованих на платформах соціальних медіа, є, з одного боку, вимушеним, компенсаційним механізмом, що формується в умовах неефективності держави та інших соціальних інститутів. З іншого – ці проекти виступають як універсальний соціальний механізм, що здійснює свої функції за відносною соціальною і груповою солідарністю й доповнює цим інші соціальні інститути.

Так, наприклад, кілька самостійних соціологічних досліджень засвідчили, що україномовні громадяни України на практиці відчують дискомфорт, спричинений тиском російської мови в публічному спілкуванні. Відповіддю інтернет-спільноти стала низка ініціатив, що мають на меті розширення україномовного простору, нерозвиненість якого, як вважають активісти, значним чином зумовлена тим фактом, що українізація маркування, сайтів, інструкцій не є ринковою необхідністю, оскільки не впливає на продажі товарів і послуг: україномовні користувачі готові йти на поступки і можуть спокійно користуватися російськомовним контентом. Такі ініціативи як мережевий громадський рух «Дріжджі» чи група «И так поймут!» здійснюють моніторинг сфери обслуговування, маркування товарів, оформлення веб-сайтів та офіційних представництв у соціальних мережах, домагаються ведення українською мовою документації (у тому числі гарантії, інструкції, цінники тощо), програмного забезпечення приладів із відповідною мовою в інтерфейсах і меню тощо. Група «И так поймут!» добилася створення україномовних варіантів сайтів/сторінок аеропорту «Бориспіль», компанії ToyotaUkraine, «Балтика Украина», Hyundai, київського дилера автомарки «FiatІталавто» тощо.

Своєрідність перебігу процесів міжособистісного сприйняття в Інтернеті призводить до того, що територіальна доступність і фізична

привабливість втрачають своє регулююче значення, а спілкування будуватиметься завдяки подібності установок, переконань і цінностей. Основними категоріями соціальної мережі є довіра, думка, вплив та репутація [27, с. 92]. У результаті інтернет-комунікація інтенсифікує міжособистісні стосунки, що проявляється у соціалізації та консолідації як окремих індивідів, так і груп та співтовариств у цілому, і сприяє реалізації інтеграційної функції соціальних медіа – формуванню колективної ідентичності через об'єднання авторів за життєвими позиціями й інтересами, цим самим перетворюючи соціальні медіа у «простір соціальної взаємодії» [28, с. 98].

Фактично інтернет-простір через електронні бібліотеки, файлообмінні колекції, віртуальні музеї, комунікацію в соціальних мережах охоплює всі площини формування і транслювання національного наративу: літературу, мистецтво, кінематограф як смислоутворювальні й утверджувальні проекти; гуманітарні дослідження, що є механізмами соціокультурного синтезу; систему інституцій пам'яті (музеї, архіви, бібліотеки), що сприяють укоріненню нації в історії; спорт як засіб згуртування спільноти і потужний чинник ідентифікації з нею; символізацію національного буття (уведення в інформаційний простір національної символіки); масові заходи, національні свята і театралізовані дійства. Ці традиційні практики в інтернет-просторі або інтенсифікуються, або набувають нових рис, або ж продукують нові, нехарактерні для оф-лайн-дискурсів.

Інтернет створює додаткові можливості залучення користувачів до спільної участі у медійних ритуалах національної радості та скорботи: візуальне оформлення скорботи чи, навпаки, потік привітань із національними чи релігійними святами створює ефект одностайної участі членів спільноти у важливих для всіх подіях, а соціальні медіа надають додаткових характеристик і ефекту прямої участі. Характерним прикладом може бути також масова зміна аватарів⁷ учасників української фейсбук-спільноти на траурні (зображення свічки чи заплаканого обличчя) у зв'язку з початком війни та наступний активний сплеск поширення патріотичних мотивів у самопрезентації учасників (використання національних кольорів, символіки, військових елементів, тематичних зображень).

⁷ Аватар – невелике зображення (фотографія або малюнок), розміщене у профілі зареєстрованого користувача форуму, сайту, соцмережі разом з ніком (псевдонімом), покликаний презентувати користувача в комунікації.

Саме в останні два роки відбувалося активне продукування контенту, пов'язаного із утвердженням національної символіки в українському просторі. Як приклад можна навести появу вражаючих за своєю експресивністю відео з виконанням Гімну України різними мовами представниками різних етносів української нації, професійними співаками і спортсменами, воїнами, дітьми, учасниками Євромайдану. Пошукові системи на запит «Гімн України» видають десятки тисяч відеосюжетів, деякі з них мають понад мільйон переглядів.

Під час знакових подій має місце не просто одночасне поінформування/участь, що вже саме по собі створює ефект спільного переживання, а й спільна дія – обговорення концепції, виготовлення / поширення святкової атрибутики (відеоролики, інтернет-листівки тощо), привітання. Показовими можна вважати дискусії навколо святкуванням Дня Незалежності в умовах воєнних дій на Сході України, спровоковані виступами окремих учасників інтернет-спільноти проти параду, із паралельними дискусіями щодо суті самого свята. Наприклад, один з популярних фейсбукерів, волонтер, музикант і блогер А. Мочанов у інтерв'ю телеканалу Blacksea tv заявив про «штучність» і «на'язаність» українських національних (державних) свят; після розголосу відповідний ролик на відеохостингу YouTube має понад 100 тис. переглядів. «Незалежність в результаті путча і ГКЧП Язова-Янаєва 1991 года досталась нам в подарок, в наследство от совка. С этим наследием мы и живём вот уже без двух недель 24 года. Кровь мы за свою Незалежність тогда не проливали, флаг над Верховным Советом, ставшим Верховной Радой, появился без боя», – написав, пояснюючи на своїй Фейсбук-сторінці висловлену позицію, А. Мочанов [29]. До обговорення долучилися десятки популярних блогерів і їхні читачі [30]. Сумарно йдеться про інтерактивну аудиторію, що забезпечує сотні тисяч переглядів і тисячі коментарів.

Важливою складовою світоглядного дискурсу є дискурс минулого: пам'ять і контрпам'ять, «придушена» та «витіснена» пам'ять; комеморація як створення спільних спогадів; політика пам'яті, проекти пам'яті та конструювання місць пам'яті; політизація історії та пов'язані з нею так звані битви за минуле чи історичні війни. Очевидним є той факт, що концепти «пам'ять», «колективна пам'ять» не є чимось метафізичним і абстрактним, вони постійно беруть участь у процесах конструювання, артикуляції

й мобілізації ідентичностей, потрапляючи тим самим у простір політики [31] й актуалізуючи відповідні дослідження. Визнаючи амбівалентність впливів мережі Інтернет як гіпотетичної трибуни для пошуку компромісів і водночас додаткового чинника поляризації, вітчизняні науковці схильні все ж вбачати у ньому фактор ослаблення комунікаційного поля під впливом віртуальної гіперреальності, різкого скорочення можливостей діалогу, зростання можливостей для використання маніпулятивних технологій, формування «зони безвідповідальності, де свобода дедалі більше обертається хаосом» [32, с. 201–203]. Хоча такі застереження мають під собою ґрунт, соціокультурні трансформації під впливом поширення інформаційних технологій видаються процесами, що не можуть бути схарактеризовані переважно в ключі ризиків.

Сьогодні поза сферою наукового осмислення залишаються особливості функціонування місць пам'яті в цифровому форматі, специфіка комеморації з огляду на потенціал інтерактивності, створюваний соціальними медіа, характеристики «битв за минуле» у віртуальному просторі, перспективи реалізації політики пам'яті в умовах мережевого суспільства. Загалом, досліджень, присвячених питанням національної пам'яті, в інтернет-просторі [33, 34] недостатньо для розкриття проблематики, що на сучасному етапі формує окремий напрям історичних студій та цифрової гуманістики. Використання цифрових медіа та інструментів для фіксації суспільно значущих подій минулого чи сьогодення, досліджень, представлення, популяризації історії та комеморації може бути описане як цифрова історія. Ідеться про новий підхід до досліджень та представлення історії, що передбачає застосування інформаційних технологій, баз даних, мультимедійних проектів, гіпертексту, можливостей інтеракції у мережі.

Віртуальна репрезентація дискурсу пам'яті можлива на кількох рівнях (за М. Ферро): інституційному – створення, коригування, ревізії офіційної історичної концепції, здійснювані політичною та інтелектуальною елітою; рівні контрпам'яті – репрезентацій, що не відповідають офіційній версії історичних подій; рівні масового дискурсу індивідуально-колективної пам'яті. Сьогодні акумуляція матеріалів, що сприяють комеморації, відбувається на різних ресурсах: від офіційних інтернет-порталів державних структур, покликаних реалізувати політику пам'яті, сайтів наукових установ, що, по суті, репрезентують через власні віртуальні представництва

результати своєї роботи, до електронних колекцій бібліотек та архівів, віртуальних експозицій музеїв, що на сучасному етапі досягають рівня міжнародних і глобальних проєктів. В інтернет-просторі знаходиться відображення діяльності громадських організацій – меморіальних, присвячена виявленню і збереженню інформації про травматичні події (репресії, депортації, локальні і глобальні воєнні конфлікти, їхній вплив на долі народів і окремих людей), пам'яткоохоронних і краєзнавчих, що працюють з місцями пам'яті.

Значний вплив на формування історичного нарративу мають електронні ЗМІ – сьогодні значна їх частина веде спеціальні рубрики чи проєкти в рамках видання: «Україна Інкогніта» (газета «День»), «Історія» («Тиждень»), «Історична правда» («Українська правда»), «Усвідомлюючи себе через пам'ять» («Радіо “Свобода”»). Розвиваються і окремі сайти. Водночас саме спеціалізовані сайти чи рубрики популярних видань можна назвати майданчиками для розгортання «війн пам'яті», чи навіть інформаційної агресії проти України (таке потрактування видається цілком виправданим з огляду на незначну, чи навіть повну відсутність інформаційної протидії нав'язуваному нарративу), в якій «битви за минуле» відіграють провідну роль. Відзначимо, що лише влітку 2014 р. в Україні з'явився, і то зусиллями громадськості, сайт «Лікбез. Історичний спротив», де публікуються матеріали із суперечливих питань українсько-російських відносин. Метою проєкту, як зазначено на сайті, є створення багатомовного інтернет-ресурсу, що акумулював би достатній обсяг інформації щодо історії України, формування української держави, витоків українсько-російських конфліктів тощо. Це, по суті, єдиний нині потужний проєкт, що декларує серед своїх завдань надання «надійних джерел та фактів, які можна використовувати як для свого усвідомлення, так і для ідеологічних дискусій» [35].

Простір пам'яті формують і комерційні проєкти, для яких історичний контент є допоміжним, що, однак, за умови якісної підготовки матеріалів не знижує його пізнавальної цінності. Це туристичні сайти, представництва спеціалізованих видавництв, аукціонів вінтажних чи антикварних предметів тощо. Наприклад, проєкт «Київ. Фотолітопис» (photohistory.kiev.ua) – цифровий архів видавництва «Варто», що спеціалізується на випуску книг та мультимедійної продукції про Київ і Україну: цифрові копії книг, журналів і газет київської тематики, що видавались із середини XIX ст. до нашого часу, карт Києва, листівок, малюнків; фото-, відео- та кінохроніка.

Цікаво, що такі проекти досить часто є відкритими – запрошують до співробітництва небайдужих користувачів, використовуючи таким чином можливості взаємодії автор – користувач, створювані інтерактивністю інтернет-комунікацій.

Найвищий рівень такої взаємодії характерний для соціальних медіа, що виступають потужним джерелом залучення громадянської активності, зокрема і в дискурс національної пам'яті. Широке обговорення опублікованих пам'яток, документів, розвідок, якість яких варіюється від наукових матеріалів до графомансько-сенсаційних і відверто маніпуляційних, характеризує смисли, погляди, оцінки меморіального й історичного дискурсу. Соціальні медіа впливають на формування регіональних особливостей ландшафту пам'яті; тут функціонують ностальгічні спільноти, популяризується онлайн-туризм, розвивається інтернет-активізм, спрямований на пам'яткоохоронну проблематику.

Окремим сегментом дослідження проблеми пам'яті можна вважати функціонування так званих ностальгічних спільнот, для яких характерна реконструкція побуту, інших рис життя в минулому, емоційна, експресивно-оціночна, а не фактологічна складова його обговорення, що дозволяє виокремлювати ностальгічні практики серед історичних. Актуальність досліджень ностальгії як спроби утопічного конструювання минулого, «туги за домом, якого більше немає або, можливо, ніколи й не було», утопії, зверненої не в майбутнє, а в минуле, спроби перетворити історичний час на міфологічний простір [36] у вітчизняному і, ширше, пострадянському просторі підтверджується зростанням її проявів протягом останнього десятиріччя, її комерціалізацією та використанням у ідеологічних побудовах, що є елементами політичної боротьби та інформаційних впливів, у тому числі зовнішніх.

Низка особливостей інтернет-дискурсу (усно-писемне мовлення, мультимедійність, інтерактивність, полілогічність, емоційність та емпатія) дають змогу говорити про ностальгічні практики у інтернет-просторі як про явище, що набуває якісно нових рис і є достатньо масовим, щоб бути предметом спеціального дослідження. Організований структурований ностальгічний інтернет-дискурс (ностальгія за радянським загалом) – тематичні форуми і блоги, спеціалізовані спільноти – переважно російські, до яких долучаються учасники з України. Стихійні і спорадичні спільноти вини-

кають навколо окремих публікацій і ностальгічних обговорень їх змісту у форумах. Для ностальгування за радянським «золотим віком» не характерні національні особливості: він переживається як спільне радянське минуле. В одному треді можуть поєднуватись згадування і обговорення Москви, Києва чи Ашхабада часів «застою». Радянське українське минуле, як правило, розглядається в загальному контексті, що є цілком логічним з огляду на те, що учасники обговорення, які ідентифікують себе як представників «покоління народжених у СРСР», найчастіше ігнорують національні особливості, що виходять за межі національної політики Союзу («в СРСР видавалось більше українських книг, ніж в незалежній Україні»).

Тим часом носії української національної ідентичності байдужі, або негативно налаштовані щодо радянського минулого. Окремі спроби його «експропріації» – наголошування українськості артефактів періоду УРСР, спостерігаються в інтернет-дискурсі останнього часу лише в контексті українсько-російського протистояння, інформаційного в тому числі. А загалом «радянськість» і «українськість» потрактуються швидше як антагоністичні в класичній парадигмі українського дисидентського дискурсу.

Як виняток можна розглядати ностальгічні треди, пов'язані з ностальгією щодо конкретної місцевості і періоду: Львова польського періоду, повоєнної Одеси, Києва епохи «застою» тощо. Це ностальгування об'єднує учасників, фактично чи ментально пов'язаних із тим чи іншим містом, формуючи умовно національний сегмент радянського ностальгічного дискурсу – за мовою, проблематикою, статусом учасників. Назвемо його умовно (ситуативно) національним як у силу необов'язковості цієї ознаки, так і з огляду на існування іншого, виразно національного пласту ностальгічного інтернет-дискурсу українців, пов'язаного з періодом другої половини ХХ ст. Ідеться як про романтизацію українських визвольних змагань, що в соціальних медіа досить часто розглядаються через родинну історію, рустикальне⁸ ностальгування за «сільським дитинством» чи «канікулами у бабусі», що має місце на українських форумах соціальних медіа, так і про спогади, пов'язані з традиціями, укоріненими в дорадянському періоді (напівлегальні святкування Різдва чи Великодня).

⁸ Слово «рустикальне» походить від французького слова *rustique*, що означає «грубий» або «сільський».

Зрозуміло, не увесь користувачський контент якісний, оригінальний, актуальний і суспільно корисний, швидше навпаки, проте інформаційні технології, демократизуючи процеси інфотворення, сприяють наповненню інформаційного простору новою (в тому числі новою за якісними характеристиками) інформацією. Принципово, що, порівняно з традиційним механізмом лобіювання ідеологічних проєктів через проєкти історичні, веб-формат є найбільш демократичним і масовим, перетворюючи на потенційного суб'єкта дискурсу пам'яті кожного, хто приєднався до глобальної Мережі.

Отже, розвиток інформаційних технологій наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. сприяв не лише змінам у національному та глобальному інформаційному просторі – інтенсифікації виробництва нової інформації, створенню принципово нових способів її зберігання, пошуку і подання, але і виникненню нового культурного, мовного, інформаційного середовища, нової соціокультурної реальності, що формується і стрімко розвивається з розширенням сфер впливу сучасних засобів комунікації. Активне впровадження новітніх технологій змінює стандарти спілкування й обміну інформацією, сприяє залученню до створення контенту користувачів, розширюючи можливості співпраці і співтворчості, трансформуючи тим самим і практики та дискурси, пов'язані з трансформаціями ідентичностей.

Список використаних джерел до розділу 2

1. *Бистрицький Є.* Проєкт війни: від ідентичності до насильства / Є. Бистрицький // *Філософська думка.* – 2015. – № 1. – С. 61–74.
2. *Нагорна Л.* «Війни ідентичностей»: сценарії і ризики / Л. Нагорна // *Політичний менеджмент.* – 2007. – № 2. – С. 47–54.
3. *Бек У.* Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / У. Бек. – Москва : Прогресс-Традиция ; Издат. дом «Территория Будущего», 2007. – 460 с.
4. *Вовканич С.* Інформаційний імперіалізм слова і соціогуманістична політика України / С. Вовканич // *Вісн. Львів. ун-ту: Серія «Журналістика».* – 2003 . – Вип. 22, ч. 1. – С. 37–56.

5. Кісь Р. Глобальне – національне – локальне (соціальна антропологія культурного простору) / Р. Кісь. – Львів : Літопис, 2005. – 300 с.

6. Олена Покемонова. Пост на сторінці Facebook від 16.08.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/alevtina66/posts/1036527616380665?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D. – Назва з екрана.

7. Мартинелли А. Глобальная модернизация: переосмысляя проект современности / А. Мартинелли ; пер. с англ. О. В. Малец, А. В. Резаев ; под. общ. ред. А. В. Резаева. – Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – 230 с.

8. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша. – Київ : НІСД, 2008. – С. 7–8.

9. Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні // Україна модерна. Спеціальний випуск. – Ч. 12(2). – Київ-Львів, 2007. – 360 с.

10. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Е. Гелнер // Національна ідентичність : [хрестоматія] / [упоряд. Т. Воропай]. – Харків : Крок, 2002. – 316 с.

11. Кулик В. Світова мережа й національна ідентичність / В. Кулик // Критика. – 2011. – Число 11–12 (169–170). – С. 28–31.

12. Этлинг Б. Публичный дискурс в российской блогосфере Public Discourse in the Russian blogosphere / Б. Этлинг, К. Алексаян, Д. Келли [и др.] // The Berkman Center for Internet & Society at Harvard University. – 2010. – 60 р.

13. Половинчак Ю. Особливості функціонування української блогосфери / Ю. Половинчак // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, III(7), Issue: 42. – 2015. – С. 99–103.

14. Zelenkauskaitė A. Television-mediated conversation: Coherence in Italian iTV SMS chat [Electronic resource] / A. Zelenkauskaitė, S. C. Herring // Proceedings of the Forty-First Hawai'i International Conference on System Sciences (HICSS–41). Los Alamitos, CA: IEEE Press, 2008. – Mode of access: <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/hicss08.pdf>. – Title from the screen.

15. Шеремет В. Типология Медиаконвергенции [Электронный ресурс] / В. Шеремет // Cyberleninka. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/tipologiya-mediakonvergensii>. – Загл. с екрана.

16. *Herring S. C.* (In press, 2011). Commentary: Contextualizing digital discourse [Electronic resource] // C. Thurlow & K. Mroczek (Eds.), Digital discourse: Language in the new media. New York: Oxford University Press. – Mode of access: <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/commentary.2011.pdf>. – Title from the screen.

17. *Кросбі В.* Що таке нові медіа? [Електронний ресурс] / В Кросбі. – Режим доступу URL: http://rebuildingmedia.corante.com/archives/2006/04/27/what_is_new_media.php. – Назва з екрана.

18. *Почепцов Г.* Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіакомунікації / Г. Почепцов. – Київ : Спадщина-Інтеграл, 2012. – 464 с.

19. *Довженко О.* Соціальні медіа як середовище нової медіакритики [Електронний ресурс] / О. Довженко // Медіакритика. – Режим доступу: <http://www.mediakrytyka.info/ohlyady-analotyka/sotsialni-media-yak-seredovysche-novoyi-mediakrytyky.html>. – 2012. – 18.05. – Назва з екрана.

20. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства : [монографія] / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2013. – 220 с.

21. *Balazs B.* Necessity knows no laws – the role of copyright pirates in the cultural ecosystem from printing to file sharing networks. Theses. Budapest, 2010. [Electronic resource] / B. Balazs. – Mode of access: http://www.warsystems.hu/wp-content/uploads_bodo/theses.pdf. – Title from the screen.

22. Як змусити українців купувати ліцензійний контент (Ігри, музику)? [Електронний ресурс]. – 2013. – 13.03. – Режим доступу: <http://otvet.i.ua/user/4407261/11668/>. – Назва з екрана.

23. *Половинчак Ю.* ЕХтремальний контент: соціальні аспекти / Ю. Половинчак // Громадська думка про правотворення. – Київ, 2012. – № 3. – С. 32.

24. *Покальчук О.* Пробудження цифрового Ктулху [Електронний ресурс] / О. Покальчук // Дзеркало тижня. – 2012. – 10.02. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/probudzhennya_tsifrovogo_ktulhu__probudzhennya_tsifrovogo_ktulhu__probudzhennya_tsifrovogo_ktulhu__.html. – Назва з екрана.

25. *Torrents.ru* зачинає розділи україномовних релізів! : Архів обговорень за грудень 2009 р. [Електронний ресурс] // Толока. – 2009. – Режим доступу: <http://toloka.to/t9246>. – Назва з екрана.

26. Започаткування громадянського руху «Гуртом» [Електронний ресурс] // Гуртом. – Режим доступу: <http://www.hurtom.com/portal/9351/%D1%80%D1%83%D1%85-%D0%B3%D1%83%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%BC> 02.12.2012. – Назва з екрана.

27. Смола Л. Є. Детермінанти політичного процесу сучасності: теоретико-методологічний аналіз в інформаційно-психологічному вимірі / Л. Є. Смола. – Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 92–93.

28. Плещенко К. Низова блогосфера як засіб індивідуального самовираження / К. Плещенко // Держава та регіони. Серія «Соціальні комунікації», 2013. – № 2 (14). – С. 97–101.

29. День Независимости украинцам навязали – Алексей Мочанов [Электронный ресурс] // YouTube. – Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=hr9_scYN-VdE&feature=youtu.be&t=29_m14_s. – Загл. с экрана. – Опубликовано 6.08. 2015; Alex Mochanov. Пост на странице Facebook от 9.08. 2015; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.facebook.com/alex.mochanov/posts/1631648900419555>. – Загл. с экрана.

30. Пылып Духлий. Пост на странице Facebook от 9.08.2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.facebook.com/pylyp.d/posts/1075008305843905?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D. – Загл. с экрана; Єгор Чечеринда. Пост на сторінці Facebook від 9.08.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/checherynda/posts/876171182462867?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D. – Назва з екрана; Роман Кулик. Пост на сторінці Facebook від 9.08. 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/kulykromanvictor/posts/855916411143709?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D. – Назва з екрана. – Анна Amargo. Пост на сторінці Facebook від 9.08. 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/anna.amargo/posts/676335422467147?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D. – Назва з екрана; https://www.facebook.com/anna.amargo/posts/676350272465662?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D. – Назва з екрана.

31. Глєбова И. И. Функции образов прошлого в политической культуре / И. И. Глєбова // Политическая наука. – 2006. – № 3. – С. 140–141.

32. *Нагорна Л. П.* Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії: [монографія] / Л. П. Нагорна. – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 324 с.

33. *Чупрій Л. В.* Роль Інтернету у формуванні історичної пам'яті українського народу / Л. В. Чупрій // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 1. – С. 98–102.

34. *Коник А.* «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури / А. Коник // Вісн. Львів. ун-ту. – Львів, 2009. – Вип. 32. – С. 153–163.

35. Про проект [Електронний ресурс] // Likбез. Історичний фронт. – Режим доступу: <http://likbez.org.ua/uk/meta-projektu>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 22.10.2015.

36. *Бойм С.* Конец ностальгии? Искусство и культурная память конца века: случай Ильи Кабакова / С. Бойм // Новое литературное обозрение. – 1999. – № 39.

ОБ'ЄКТ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ – СВІДОМІСТЬ

Зростаюче значення інформаційних впливів на свідомість сучасної людини зумовлене низкою чинників, характерних саме для сучасного етапу розвитку людства.

По-перше, цей процес пов'язаний із значущістю інформації як основного ресурсу розвитку в інформаційному суспільстві.

По-друге, сучасне інформаційне середовище відзначається високим темпом оновлюваності потрібної для постійного використання інформації, зумовленим об'єктивними параметрами прискорення суспільного життя і збільшенням обсягів інформаційного виробництва – процесу, до якого долучаються все нові й нові учасники.

По-третє, постійне розширення номенклатури технічних засобів, створення нових технологій виробництва і використання інформаційних ресурсів сприяє урізноманітненню і поглибленню впливів інформації на свідомість і підсвідомість⁹ сучасної людини.

Водночас дослідники відзначають недостатню ефективність на нинішньому етапі розвитку суспільства можливостей людини в навігації по масивах нової інформації і браком навичок змістовної оцінки ресурсу, необхідного для практики суспільної діяльності.

У виданнях, присвячених вивченню теми зростаючої значущості інформації як основного ресурсу розвитку в інформаційному суспільстві, підкреслюється важливість двох основних джерел: власного інформаційного

⁹ У цьому контексті М. Моїсєєв підсвідомістю називає «ту складову інформаційної системи людини, діяльність якої (образ навколишнього світу, інтуїтивні уявлення, асоціації тощо) не контролюються свідомістю» (Моїсєєв Н. Н. Человек и ноосфера. – Москва: Мол. гвардия, 1990. – С. 220).

виробництва та використання інноваційних масивів глобального інформаційного простору¹⁰.

Значення інформації нерозривно пов'язане із її корисністю. При цьому під корисністю розуміють роль інформації у забезпеченні існування і розвитку суспільства.

Щодо критерію цінності інформації М. Моїсєєв підкреслював: «Інформація сама по собі нічого не варта. Безглуздо говорити про цінність інформації як про певну її абсолютну характеристику. Інформація потрібна суб'єкту для забезпечення можливості успіху певних цілеспрямованих дій... Якість інформації оцінюється передусім тим, наскільки знання, одержані про предмет або ж навколишню обстановку, допомагають у прийнятті рішень» [1, с. 166].

Слід також зазначити, що з урахуванням зростаючого впливу глобальних процесів на національний інформаційний простір, для збереження національної своєрідності, дотримання належної самоідентифікації критерії корисності інформації мають спиратися також на суверенні інформаційні ресурси як культурне надбання нації в історичному процесі [2].

Таким чином, змістовний ресурс інформаційного розвитку, механізми його поповнення в умовах інформатизації мають бути предметом особливої уваги з точки зору організації захисту національних інформаційних ресурсів, що й відображається в українському законодавстві.

Ці питання актуалізувалися в період формування правової бази нової суверенної Української держави. Розробка даної проблеми ґрунтується насамперед на системі положень Конституції України, зокрема щодо захисту суверенітету й територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки як найважливішої функції держави, справи всього українського народу [3].

Поняття інформаційного суверенітету вперше було введено в Законі України «Про інформацію», де окреслено матеріальну базу та визначено форми гарантування його забезпечення [4].

¹⁰ Див.: Тенденції впливу глобального інформаційного середовища на соціокультурну сферу України / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2013; Горовий В. М. Національні інформаційні процеси в умовах глобалізації / відп. ред. О. С. Онищенко; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2015; Почепцов Г. Г., Чукут С. А. Інформаційна політика. – Київ: Знання, 2008 та ін.

На сьогодні забезпечення інформаційного суверенітету тією чи іншою мірою визначається цілою низкою законодавчих актів, зокрема законами України «Про телебачення і радіомовлення», «Про авторське право та суміжні права», «Про державну таємницю», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про Національний архівний фонд та архівні установи», «Про охорону культурної спадщини», «Про інформаційні агентства», «Про рекламу», «Про видавничу сферу», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про кінематографію», «Про Суспільне телебачення і радіомовлення», основами законодавства України про культуру, а також міжнародними правовими актами, що стосуються регулювання відносин в інформаційній сфері діяльності, як, скажімо, «Конвенція про кіберзлочинність», міждержавні угоди тощо.

Розглядаючи еволюцію національної правової системи, варто зауважити, що з розвитком інформаційного суспільства, входженням інформатизації в усі сфери суспільного життя відбувається зміна акцентів у змісті правових актів. Через відображення специфіки колізій, пов'язаних із розвитком інформаційного виробництва і необхідністю гарантування в правовому полі авторства, права володіння інформаційною власністю, ці акценти зі зміцнення правових гарантій у сфері реалізації права особи на інформацію в процесі розвитку інформатизації поступово переносяться на охорону змістовних характеристик національних інформаційних ресурсів. Цей процес також нерозривно пов'язаний із загостренням потреби охорони ментального імунітету [5, с. 7–24].

У цілому таке зміщення акцентів у сучасній правотворчості відповідає закономірностям еволюції національного права в інформаційній сфері провідних держав світу. Так, уряд США зробив пріоритетом своєї політики розвиток інформаційної інфраструктури, що є не лише інструментом забезпечення свободи доступу власних громадян до інформації, використання інформаційних технологій у розвитку національної економіки, а й засобом глобальних впливів. Цей напрям реалізується в США з 1993 р. відповідно до програми «Національна інформаційна інфраструктура: план дій», якою передбачається, що інформаційну інфраструктуру створює переважно

приватний сектор, а держава координує процес реалізації програми, гарантуючи забезпечення усіх американців інформаційними ресурсами за доступними цінами.

У Канаді концепцію національного суспільства розглядають як засіб збереження культурної ідентичності перед загрозою інформаційної експансії з боку США і засіб входження в економіку наступного століття.

Значних успіхів досягла Велика Британія, яка послідовно проводить політику надання інформації і послуг громадянам з боку держави через Інтернет. Так, державна інформаційна служба країни забезпечує доступ до понад 300 державних організацій.

«Практично кожна з країн Європи має програму, присвячену формуванню національної політики в справі побудови інформаційного суспільства, причому ця політика сприймається не як данина моді, а як імператив, невиконання якого призводить до втрати конкурентоспроможності всієї країни, певного зниження рівня життя, втрати темпів розвитку і відкидання з передових економічних, торгових, технологічних позицій» [6].

Повертаючись до специфіки розвитку законотворчого процесу в Україні, слід зауважити, що на його ефективність накладаються сьогодні особливі вимоги, пов'язані з інформаційною війною, у якій перебуває країна в ході протистоянь із РФ та підконтрольними їй адміністраціями на територіях Криму, ДНР та ЛНР. Особливу роль у цій війні відіграють засоби масової інформації, які мають досить широкий арсенал способів впливу на загальний інформаційний фон в українському національному інформаційному просторі, на формування оціночних критеріїв стосовно розвитку суспільних процесів у країні, через ці процеси діючи відповідним чином на економічні, політичні фактори розвитку.

ЗМІ мають змогу змінювати не тільки звички людей, вводячи їм у підсвідомість нові установки, ініційовані владою і (або) капіталом (маніпулятором), а й докорінно змінювати (нав'язувати) необхідну точку зору, бачення тієї чи іншої ситуації, погляди. За допомогою зарубіжних закладок в інформацію, реалізації темників тощо через ЗМІ відбувається своєрідне зомбування масової свідомості. Відповідно, закодовані таким чином люди починають діяти в інтересах маніпулятора, абсолютно цього не усвідомлюючи.

Характерними особливостями подібної тактики маніпулювання у ЗМІ є високий ступінь вибіркості впливів, швидка перебудова аргументації

залежно від мінливої обстановки, комплексне застосування різних методів і прийомів психологічної війни, концентрація зусиль на тому чи іншому об'єкті, регіоні, соціальній групі. У даному контексті і з урахуванням нинішньої ситуації в Україні становить інтерес тема подачі інформації про нашу країну, її економічну та політичну ситуацію в російських ЗМІ чи в цілому в суспільно-політичному дискурсі сучасної Росії.

Експерти відзначають, що прикладом формування образу України в Росії став показаний на каналі «Росія 24» «Проект “Україна”», який поєднав низку характерних ідеологем. Серед основних – штучність української державності. У цьому зв'язку підкреслюється, що за пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу поняття Україна не було. Сучасна ж Україна перебуває під потужним впливом західноукраїнських ідей, галицької ідеології, яка має мало спільного з ментальністю жителів Центральної України і ще менше – зі Сходом та Півднем країни ¹¹.

Спостерігається скоординований і одностайний підхід російських та проросійських медіа до питання української державності. Наша державність трактується як штучний проект і водночас наголошується, що вона можлива, але тільки в союзі з РФ, а без неї державність України стає лише похідною від загроз галицького духу і галицького націоналізму. Курсуючи в російських ЗМІ, ця «думка» через інтернет-комунікації «вгвинчується» й до аудиторії українських користувачів.

Особливо активізувалася інтернет-пропаганда після подій на Майдані. Вона рясніла ярликами й стереотипами. Ішлося про «фашизм», «хунту», про неспроможність українського керівництва контролювати країну і про те, що А. Яценюк та О. Турчинов – ставленики геополітичних суперників Росії і використовують радикалів для формування антиросійських настроїв (Когда Украина съжится до размеров Галичины... Ростислав Ищенко: Размышления о будущем киевской хунты... // DISCRED. RU. – Режим доступа: http://www.discred.ru/news/kogda_ukraina_sezhitsja_do_razmerov_galichiny_rostislav_ishhenko_razmyshlenija_o_budushhem_kievskoj_khunty/2014-09-01-7464).

Слід зазначити, що ці прийоми відповідним чином відкладалися у свідомості певної частини громадян Росії, що підтверджує соціологія, однак

¹¹ «Проект “Україна”» (2015), фільм А. Медведєва.

не знайшли підтримки, як свідчить дійсність, серед маси громадян нашої держави.

Серед безміру нової різноманітної інформації, з якою стикається сучасна людина, звертає на себе увагу саме організований, скоординований відповідно до запитів різних категорій населення інформаційний вплив з боку російських та підконтрольних їм закордонних видань, що в нинішніх умовах легко долають географічні кордони. У масі нової інформації саме скоординований вплив виявляється дієвим і сприймається частиною користувачів як найбільш достовірний. І така достовірність підтримується планомірним розкриттям наперед розробленої теми. Наприклад, користуючись економічними негараздами в українській економіці, російські медіа почали позиціонувати Україну як дезінтегровану державу з високим ризиком повного розпаду, наголошуючи на нездатності нинішньої влади здійснювати реформи. Однією з найважливіших змістових ліній у «формуванні» образу України російськими ЗМІ виступає економічна криза [7].

Активно педалюючи тему української економічної кризи, російські ЗМІ посилаються на зарубіжні видання. Наприклад, за інформацією інтернет-джерела pravda.ru, німецьке видання *Süddeutsche Zeitung* зазначає, що економічна криза в Україні тільки починається. Незважаючи на падіння доходів населення, життя в країні дорожчає – зростають ціни на бензин, імпортовану продукцію, комунальні послуги. За словами автора російського матеріалу, ціни в Україні зрівнялися з європейськими без будь-яких на те підстав. Допомога Заходу, обіцяна раніше Україні, на ділі виявилася тільки словами. Введені проти Росії санкції вже визнані більшістю експертів неефективними, тому питання про їх продовження є лише спробою політичного маніпулювання, не вигідною для ЄС, але необхідною США – вони ж практично нічого не втрачають, на відміну від Європи. А Україна нічого не здобуває і все швидше котиться в бік неминучого дефолту, вважає автор матеріалу.

Крім того, російські ЗМІ акцентують увагу на тому, що, на їхню думку, «київська влада втрачає легітимність в очах не тільки Москви, а й країн Європи, що може позначитися на суверенітеті» [8]. Варто зауважити, що в умовах інформаційної війни проявляється обставина, на яку й раніше звертали увагу дослідники, – володіння контрольним пакетом акцій або ж використання інших форм фінансового впливу зарубіжних власників пере-

важної більшості видань, що виходять в Україні. Відповідно, їхній вплив стає особливо відчутним у разі реалізації спроб протистояння негативному інформаційному тиску з-за кордону. До того ж експерти і в наших ЗМІ ¹² деяким чином допомагають російським формувати образ України та її економічного становища в очах наших громадян. При цьому на масову українську аудиторію постійний вплив здійснюється сформованим зарубіжними політтехнологами іміджем країни, що складається з негативних кліше-шаблонів.

Так, до нашої вітчизняної аудиторії доходять використовувані у російських ЗМІ маніпулювання імперативними установками, не отримуючи належного спростування :

– формується і використовується «образ ворога». Слід зазначити, що при маніпулюванні «образ ворога» укорінюється в суспільній свідомості в першу чергу і допомагає обґрунтувати будь-які непопулярні дії влади;

– «політика самоочевидного», коли за «очевидне» видаються добре підтасовані факти;

– дані соціологічних опитувань (наприклад опитування, що проводились у Криму. – Прим. авт.). Відомо, що більший вплив на громадську думку справляють не відповіді, а формулювання запитань. Запитання може активно впливати на моделі поведінки та ціннісні орієнтири. Опитування призводять до цілеспрямованого переплутування подій і псевдоподій, фактів і думок, обіцянок і дій, реального стану справ та їх інтерпретації. Відповідним чином сформульовані запитання «розхитують» установки людини, її орієнтири і переконання і роблять її вразливою і відкритою для маніпуляцій.

При цьому звертає на себе увагу недостатня активність і увага до інформаційних процесів сьогодення з боку українських технологів. Так, недавня заява міністра фінансів України Н. Ярецько про наявні ознаки виходу України з економічної кризи [9], факт, безсумнівно, очікуваний, позитивний, не була розтиражована для широкого загалу в українських ЗМІ. Через

¹² Див., напр.: 17 июня. Обзор прессы. Экономика Украины: реалии и прогнозы // NEWSru.ua. – 2015. – 17.06. – Режим доступа: http://rus.newsru.ua/press/17_jun2015/vyjivalikakmogli.html; В Украине рекордно вырос процент компаний с зарплатой «в конвертах» // Обозреватель. – 2015. – 18.06. – Режим доступа: <http://finance.obozrevatel.com/analytics-and-forecasts/80659-v-ukraine-rekordno-vyiros-protsent-kompanij-s-zarplatoj-v-konvertah.htm> та ін.

це важлива позитивна новина не відіграла своєї соціально-психологічної ролі в національному інформаційному просторі.

Високі темпи розвитку сучасного суспільства та оновлення інформації потребують постійного вдосконалення технологій обробки інформаційних ресурсів, організації їх ефективного використання. Тому саме ці технології стають об'єктом атак в інформаційній війні. Одним з найпоширеніших прийомів дезінформації є видозмінений зміст первинного інформаційного повідомлення. Найчастіше з офіційно поширюваної інформації або інтерв'ю вихоплюються якісь ключові фрази, звороти чи висновки і без належної аргументації та обґрунтування трактуються на користь ідеї або замовлення, під які даний матеріал готується. Це загальновідомі прийоми політично ангажованої журналістики, в результаті використання яких знак інформаційного повідомлення можна легко поміняти з плюса на мінус і навпаки.

У практиці російських, як, до речі, і багатьох інших ЗМІ, традиційно видається інформація під тим кутом зору, який відповідає цінностям і цілям осіб і структур, яким вони підконтрольні. Проте в умовах інформаційної агресії проти України інформаційні подання набули якісно нового змісту і підпорядковані саме логічним умовам інформаційної війни. Останнім часом особливу увагу звертають на себе вкидання в інформаційний простір України, що перебувають за межами достовірності і є за своїм призначенням бойовими. У цьому ключі слід згадати зібрані виданням Examiner «40 фактів дикої маніпуляції «армії нового типу», що підкоряється командам путінської влади». Ідеться про фото- та відеоматеріали, які використовувалися для висвітлення ситуації в Україні, а насправді вони стосувалися подій, що сталися в інших країнах і в інший час [10].

Серед показових прикладів можна назвати поширення в інтернет-просторі фотографії, зробленої на початку 90-х років у Боснії, як свідчення про знущання українських силовиків над мирними жителями Донбасу, а також відеоматеріал з Дагестану про те, як російські військові скидають із БТРа трупи вбитих ними повстанців, який було подано як кадри, зняті в українському Краматорську. Російське видання «Политикус» намагалося видати морг у мексиканському місті Сьюдад-Хуарес за міський морг Слов'янська, нібито переповнений трупами українських військових. Держагентство «РИА Новости» фотографію вертольотів ООН в Африці представляло як фотографію українського вертольота ООН у Донецьку. Фото

дитини, загиблої в Сирії, було прокоментоване на популярному російському порталі як фото дитини, вбитої українськими військовими в Слов'янську.

Слід зазначити, що в контексті миротворчого процесу, мінських домовленостей інформаційні диверсії подібного характеру не зменшили свою активність. Ось кілька прикладів з інтернет-ЗМІ. У середині квітня 2015 р. група проросійських хакерів розповсюдила статтю про прибуття американських військових експертів, які нібито повинні були взяти участь у провокаціях на території України. Як доказ хакери виклали копію так званого «листа від МЗС України до органів державної влади». Ця інформація сфальсифікована – іноземні інспектори відвідали Україну для проведення верифікаційних заходів відповідно до Віденського документа 2011 р. Так званий «лист МЗС» було сфабриковано за допомогою графічного редактора. Хакери змінили дати реєстрації та інформацію про період перебування інспекційної групи на території України. Оригінал листа датований 26 травня 2014-го, а не квітнем 2015 р., і містить інформацію про прибуття інспекційної групи США на період з 28 травня по 6 червня 2014 р. [11].

Другий приклад – ситуація з «Правим сектором». Про те, що готується спроба чергової інформаційної атаки проти України, говорив народний депутат від фракції «Блок Петра Порошенка» О. Гончаренко, пояснюючи ситуацію. Однак викликає деякий подив і робота українських інтернет-ЗМІ, які в гонитві за сенсацією подавали різнопланову інформацію щодо цієї ситуації, не піклуючись про імідж владних структур нашої держави [12].

Слід зазначити, що в експертних колах вказують ще на одну тему, яка буде активно використовуватися в інформаційних диверсіях проти України. Експерти наголошують, що Москва намагатиметься спровокувати паніку з приводу підвищення тарифів. Вони зауважують, що «чималі кошти впливаються в підконтрольні ЗМІ з метою посилити медіа-активність агентів впливу в соцмережах, зокрема в мережі Facebook. Щогодини Кремль витрачає сотні тисяч рублів на те, щоб українські патріоти замість активної участі в реформуванні країни та боротьбі з корупцією билися в істеричі й кричали «Зрада!», «Все пропало! Нас злили!» [13].

Водночас слід відзначити наявність справжніх загроз від нинішніх і можливих у майбутньому інформаційних диверсій з боку РФ, які

спрямовані на те, щоб підвищити градус напруги в суспільстві й можуть бути використані для збройних провокацій на території України.

Як зауважують дослідники, «практично неможливо назвати жодного фактора міжнародного співробітництва, який за певних умов неможливо було б використати в якості інформаційно-психологічних впливів» [14] .

Одним з таких аргументів є географічне розташування України, пов'язане з різноманітними і дуже важливими для світової економіки транспортними магістралями. Власне, Україна перебуває в самому центрі міжцивілізаційних контактів і цей факт використовується в процесі розширення інформаційно-психологічної війни не лише проти України, а й за її межами. Вигідне географічне розташування мало б сприяти піднесенню економіки, політичного життя країни, як це відомо з історії про розвиток держав на перетині міжнародних транспортних артерій, проте в умовах інформаційної війни з РФ воно перетворилося на додаткову загрозу Україні, оскільки значна частина транспортних можливостей Росії у відносинах із зовнішнім світом пов'язана з використанням території нашої країни. Водночас ці міжнародні транспортні артерії становлять певний інтерес і для значного числа інших країн у глобалізованому світі. І цей фактор також використовується російською пропагандою, яка намагається створити уявлення про ненадійність таких маршрутів за нинішньої ситуації в Україні. При цьому в хід ідуть яскраво подані багатьма ЗМІ й прокоментовані анонімними і відомими експертами матеріали про безперспективність збудованої і насправді блокованої саме російськими компаніями у Європі гілки нафтопроводу Одеса – Броди, відбувається роздмухування фактів, пов'язаних з корупційними проявами на українських кордонах, активно просувається російська версія трагедії з малайзійським Boeing 777 в українському повітряному просторі [15] тощо.

Негативна інформація щодо потенційно сильних міжнародних транспортних можливостей України, воєнні дії на Донбасі значною мірою нейтралізують ці можливості.

Контроль над національною транспортною інфраструктурою, участь в управлінні транснаціональними магістралями по переміщенню енергоносіїв, інших товарів, людей виявилися б хорошим економічним підґрунтям для активного входження України також і у відповідний сектор глобального інформаційного простору, утвердження там як рівноправного партнера при

вирішенні найважливіших загальноцивілізаційних задач. Однак без належного інформаційного супроводу, а в умовах інформаційної війни – при дискредитації інформаційним опонентом наявних можливостей, географічні переваги України значною мірою нейтралізуються, мало сприяють розвитку країни.

Це саме стосується залізничного і водного транспорту, портової інфраструктури, будівництва й експлуатації автомагістралей на рівні світових стандартів, насамперед у відповідності до системи міжнародних маршрутів автоперевезень та комбінованих транспортних маршрутів, розвитку системи авіаперевезень.

Значення географічного розташування України могло б зростати при достатньому використанні фактора відкритості її суспільства. При цьому результатом його реалізації могла б бути і додаткова аргументація для закріплення в числі впливових держав у світі при використанні особливостей інформаційного суспільства, розвитку соціальнозначущої контактності його структур. Водночас потребують активного суспільного блокування проблеми, пов'язані з негативними впливами глобалізації (Україна вже відчула ці впливи: складноконтрольовані міграційні процеси, поширення наркоманії, СНІДу, інших епідемічних захворювань тощо).

Відкритість українського суспільства спричинилася до певних негативних проявів з початком подій на Півдні і Сході України, в процесі посилення інформаційної війни проти України. Протистояння в такого роду війні потребує внутрішньої консолідації, що в умовах відкритості суспільства з нечітко окресленими правовими межами, без об'єднавчої національної ідеології (що кілька років тому з боєм констатував перший президент України Л. Кравчук) становить серйозну проблему.

Не можна це зауваження сприймати лише як емоційне. Адже у ході інформаційної війни її цілеустановчі орієнтири змінюються залежно від результатів. Як стверджують дослідники, «варто звернути увагу на постійне зростання значення ментального фактора. Можна з певністю говорити про такий феномен, як ментальні війни, в яких можна виокремити етнокультурний та інформаційний компоненти ментальної боротьби» [14, с. 67].

Дослідження підтверджують прозорливість першого президента України, оскільки в них на фактичному матеріалі доводиться, що ментальна війна стає тією стадією інформаційної війни, результатом якої

передбачається повне і незворотне знищення переможеної нації на арені людської історії [5].

В умовах української відкритості, захоплення демократичними свободами без меж, різновекторності українських політичних позицій, що відображали інтереси різних олігархічних кіл, російські теле- та радіоканали з їх узгодженими політичними позиціями щодо висвітлення подій здійснювали тривалий наполегливий вплив на українського слухача та глядача. Скоординована діяльність цих джерел інформації аж до Майдану, до бойових дій на Сході робили непомітними і методи поєднання «дозованої» інформації й дезінформації, і введення в інформацію про події, одержану з офіційних джерел, особистісних тенденційних фактів, розмірковувань і припущень, і вплив інформації «без коментарів» після попередньої інформаційної обробки аудиторії, що сприймає інформацію, і заборонені міжнародним законодавством технології «25 кадру».

Дослідники зазначають, що «ефективним засобом психологічного впливу залишаються трансляції FM-радіостанцій (переважно російськомовних або тих, у яких російськомовний продукт, як правило, переважає україномовний), які завдяки поєднанню з музичним супроводом значно підвищують сугестивність та некритичність сприйняття радіоінформації, що скеровується на слухача. Значна увага приділяється розробці спеціальних засобів впливу, до яких належать засоби психотронної зброї, зокрема торсійних технологій та дистанційних методів управління психофізичним станом людини [16].

Як імовірний, за спостереженнями очевидців, приклад застосування такої зброї 17 квітня 2014 р. у м. Слов'янську описується ними з огляду на зміни, які відбулися з мешканцями цього міста: «... народ на площі був подібний на зомбі: ходив з перекошеним обличчям по клумбі, де росли троянди і тюльпани, а в самому місті виникла похмура атмосфера» [17]. Фахівці у зв'язку з цим зазначають, що скероване в певному напрямі електромагнітне випромінювання певних частотних діапазонів може спричинити відчутні зміни в людському організмі, а також призводити до повної втрати контролю над собою (зомбування), спричинити стійку агресію тощо [18].

При цьому звертає на себе увагу й певна стурбованість експертів інших країн інформаційною активністю з боку Росії. Ця стурбованість обумовлена

не лише і не стільки солідарністю з Україною, яка обрала демократичні орієнтири свого майбутнього. Ця стурбованість обумовлена зростаючою інтеграцією нашої держави в глобалізований, взаємно залежний світ, посиленою увагою до арени цивілізаційних протистоянь, що зачіпають усе більшою мірою інтереси не лише європейських держав, а й США, та в кінцевому підсумку всіх регіонів світу.

У зв'язку з цим К. Макґрю на сторінках The Guardian писав: «Мережа агресивної пропаганди Росії навряд чи переконала світ у тому, що в Україні при владі нацисти, Крим був окупований завдяки референдуму, а Німеччина – провальна країна. Але цей потік дезінформації переконав американських політиків у тому, що російська пропаганда – це найбільша загроза безпеці США з часів розпаду СРСР».

К. Макґрю зазначив, що деякі впливові конгресмени вимагають відновлення американської пропагандистської машини часів холодної війни.

«Росія розгорнула інформаційну армію на телеканалах, радіостанціях і в газетах по всій Європі. Російська машина пропаганди напружено працює, намагаючись підірвати демократичну стабільність і розпалити насильство», – заявив голова комітету Палати громад з міжнародних справ Е. Ройс.

«Російська пропаганда часом настільки божевільна і озвучує такі неймовірні речі, що вона не змушує людей повірити в них, але руйнує захисні бар'єри», – пояснював експерт лондонської організації Council on Foreign Relations К. Ліік.

Чиновники в США переконані, що Росія намагається розпалити проросійський націоналізм у Європі, зокрема в країнах Балтії, щоб дестабілізувати регіон і підірвати популярність ЄС і НАТО [19].

Європейці намагаються самі протидіяти інформаційному наступу Кремля. Латвія запропонувала створити російськомовний канал, який транслюватиметься на весь балтійський регіон. Естонія намагається запустити такий до кінця року. Великобританія і Данія закликали ЄС надати фінансову допомогу незалежним російськомовним телеканалам. Німеччина планує створити свої програми російською мовою для етнічних росіян у Балтії.

Підсумовуючи, слід зауважити наступне. Незважаючи на розгорнуту проти України масштабну, різноаспектну – інформаційну, інформаційно-психологічну і навіть, певною мірою, ментальну війну, її організаторам

не вдалося добитися дезінтеграції українського суспільства і розвалу української держави. Останні дослідження засвідчують значення природної ментальної стійкості українців, які в умовах зовнішніх загроз мають рятівну властивість згуртовуватися, ставати міцнішими й чинити опір.

Спираючись на міжнародну солідарність в нинішній інформаційній війні, наше суспільство має розвивати власний, національний ресурс протистояння, оскільки лише він повністю відповідатиме інтересам української держави. При цьому слід враховувати, що природна ментальна стійкість українців – ресурс хоч і могутній але не безмежний. Він ще ніколи не зазнавав такого тиску, як в умовах глобалізації та інформаційної війни. Тому завданням національної ваги сьогодні є розвиток національного інформаційного ресурсу, національної ідеології, національної науки, що сприяло б зміцненню і прогресу нації. Озброєна переконливою перспективою, потужним ресурсом розвитку, нація зможе досягти перемоги в інформаційних протистояннях і вибороти собі достойне місце в міжнародному співтоваристві.

Список використаних джерел до розділу 3

1. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – Москва : Мол. гвардия, 1990. – 351 с.
2. Національний інформаційний суверенітет у контексті розвитку новітніх інформаційних технологій / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2011.
3. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. – Назва з екрана.
4. Про інформацію: Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-ХІІ // Відом. Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – С. 650.
5. Соціокультурні механізми формування ментального імунітету проти зовнішніх маніпуляцій свідомістю населення України : монографія / В. М. Горовий, О. С. Онищенко, В. І. Попик. – НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2015.
6. *Кісілевич-Чорнойван О. М.* Міжнародне інформаційне право: навч. посіб. / О. М. Кісілевич-Чорнойван; МАУП. – Київ : Вид. дім «Персонал», 2011. – С. 39.

7. Порошенко в кризис расширяет бизнес [Электронный ресурс] // Украина.ру. – 2015. – 11.06. – Режим доступа: <http://ukraina.runews/20150611/1013336330.html>. – Загл. с экрана.

8. Период украинского полураспада. Донбасс: есть ли выход из тупика? [Электронный ресурс] // RIASV.RU. – 2015. – 18.06. – Режим доступа: <http://www.riasmv.ru/entry/177555/>. – Загл. с экрана.

9. Украина выходит из экономического кризиса – Ярьеско [Электронный ресурс] // УНІАН. – 2015. – 29.05. – Режим доступа: <http://economics.unian.net/finance/1083422-ukraina-vyihodit-iz-ekonomicheskogo-krizisa-yaresko.html>. – Загл. с экрана.

10. СМИ России = Кремлевская пропаганда = Информационные диверсии в войне против Украины. Анализ 40 лживых фактов путинской пропаганды от Джулии Дэвис [Электронный ресурс] // ЕвроМайдан Онлайн. Украина, Россия, Революция. Информационное сопротивление Путину. – Режим доступа: <http://euromaidanonline.com/smi-rossii-kremlevskaya-propaganda-informatsionnyie-diversii-v-voyne-protiv-ukrainyi-analiz-40-lzhiviyih-faktov-putinskoj-propagandyi-ot-dzhulii-devis/>. – Загл. с экрана.

11. Информационная война России против Украины становится все изощреннее [Электронный ресурс] // ДонПресс. – 2015. – 29.04. – Режим доступа: <http://donpress.com/news/29-04-2015-informacionnaya-voyna-rossii-protiv-ukrainy-stanovitsya-vse-izoshchrennee>. – Загл. с экрана.

12. Вокруг ПС происходит попытка очередной информационной атаки против Украины – Гончаренко [Электронный ресурс] // GLAVPOST.COM. – 2015. – 29.04. – Режим доступа: <http://www.glavpost.com/post/29-apr2015/Politics/28963-vokrug-ps-proishodit-popytka-ocherednoy-informacionnoy-ataki-protiv-ukrainy-goncharenko.html>. – Загл. с экрана.

13. Информационная война: ожидания и прогнозы [Электронный ресурс] // Трибун. – 2015. – 26.04. – Режим доступа: <http://tribun.com.ua/25492>. – Загл. с экрана.

14. *Поляруш А. А.* Информационная война против Украины: причины и социально-политические технологии / А. А. Поляруш, А. М. Юрченко. – Киев : Кий, 2011. – С. 70.

15. «Путин зашел слишком далеко». Западные СМИ о сбитом Boeing 777 [Электронный ресурс] // ЛІГА.net. – 2014. – 18.07. – Режим доступа:

http://news.liga.net/foreign/politics/2576331-putin_zashel_slishkom_daleko_zapadnye_smi_o_sbitom_boeing_777.htm. – Назва з екрана.

16. *Шевчук П.* Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти [Електронний ресурс] / П. Шевчук // Демократичне врядування. – 2014. – Вип. 13. – Режим доступу: <http://www.lvivacademy.com/visnik13/fail/Shevchuk.pdf>. – Назва з екрана.

17. *Дащук С.* Россия использует психотронное оружие на Востоке Украины? [Электронный ресурс] / С. Дащук. – Режим доступа: <http://uaPRESS.info/ru/news/show/22063>. – Загл. с экрана.

18. Зброя Третьої світової війни [Електронний ресурс] // Персонал плюс. – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/forum/read.php?1,27794>. – Назва з екрана.

19. В США заговорили о борьбе с пропагандой Кремля методами Холодной войны – The Guardian [Электронный ресурс] // ZN.UA. – 2015. –27.04. – Режим доступа: http://zn.ua/WORLD/v-ssha-zagovorili-o-borbe-s-propagandoy-kremlya-metodami-holodnoy-voyny-the-guardian-174444_.html. – Загл. с экрана.

ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

4.1. Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору

Усвідомлення процесу глобалізації стало реальністю в останні два десятиліття, коли доволі чітко виявилася тенденція переходу від національно-державних форм соціального буття до глобального громадянського суспільства, у якому в майбутньому з'явиться інтегральний ноосферний інтелект і можливість ефективного планетарного управління своїм соціо-екокорозвитком. Основними суб'єктами глобалізації тепер стали виступати не стільки держави, скільки транснаціональні корпорації і банки та всевітні міжнародні організації, а основними її тенденціями стає фінансово-економічна глобалізація та медіатизаційна інформатизація.

Процеси глобалізації стають визначальними для долі людства. Так, глобалізація техносфери обумовила створення світового технологічного та інформаційного простору, пронизаного мережею транспортних і телекомунікаційних ниток. Економічна глобалізація привела до глобальної економіки як феномену, що володіє власними закономірностями, тенденціями та механізмами функціонування і розвитку. Геополітична глобалізація проявилася спочатку у створенні та протиставленні двох центрів сили, двох геополітичних блоків, що очолювались СРСР і США. Після розпаду світової системи соціалізму центр геополітичного впливу ще більше звужився, заявку на моноцентричний світ зробили США, оголосивши майже весь світ зоною своїх стратегічних інтересів. Соціокультурна глобалізація, що

відбувається у сфері науки, культури, освіти, етики, ідеології та спирається на інформаційні технології, телекомунікації та Інтернет, породжує нову хвилю уніфікації та стандартизації в духовній сфері.

Процеси глобалізації є незаперечним фактом, що змінюють обличчя сучасного світу, який дедалі більше занурюється в постіндустріальну інформаційну модель. Процеси глобалізації відкривають нові перспективи, але і приховують серйозні небезпеки. На горизонті вимальовуються нові ризики та загрози.

Серед негативних наслідків глобалізації необхідно, насамперед, виділити такі [4]:

- виникнення небезпеки перенесення міждержавних розбіжностей та конфліктів в інформаційний простір, розв'язування інформаційного протистояння, застосування інформаційної зброї, початок інформаційних воєн;

- можливість появи нового виду катастроф – інфогенних – унаслідок помилок або порушень у глобальних інформаційно-телекомунікаційних мережах;

- розвиток нових видів кіберзлочинності, у тому числі організованої кіберзлочинності;

- можливість накопичення в злочинних цілях персональних даних;

- можливість монополізації засобів масової комунікації та маніпулювання суспільною свідомістю.

В умовах глобалізації проблема розвитку національного інформаційного простору та забезпечення його інформаційної безпеки здобуває комплексний та міждисциплінарний характер, а її успішне рішення безпосередньо залежить від рівня досконалості відповідного науково-методологічного базису, що має містити правові, інформаційно-ресурсні та програмно-технічні складові.

Правові аспекти розвитку та захисту національного інформаційного простору

Концептуальні, нормативно-правові та інституційні напрями забезпечення стійкого та безпечного розвитку національного інформаційного простору в комплексі розглянуто в аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Національний інформаційний прос-

тір України: проблеми формування та державного регулювання» [1]. У ній наголошується, що на концептуальному рівні в українському законодавстві доцільно створити ієрархію керівних документів державної інформаційної політики за принципом:

Доктрина → Концепція → Стратегія → Програма → План.

Аналіз нормативно-правового поля України показує, що в нашій державі вже є ряд законодавчих та інших нормативних актів, спрямованих на регулювання, захист і розвиток вітчизняного інформаційного простору. Зовнішня експертиза, здійснена представниками ОБСЄ, показала, що законодавча та нормативно-правова база функціонування інформаційної сфери України загалом відповідає європейським нормам. Тобто можна говорити про те, що сьогодні в Україні вже створено базу такої галузі вітчизняного законодавства як інформаційне право.

Проте поряд з тим, що в Україні прийнято значну кількість законів в інформаційній сфері, варто зауважити, що є напрями правового регулювання, які лише починають розвиватися. Передовсім це стосується регулювання діяльності в інтернет-просторі. Зокрема, відкритою залишається проблема правового забезпечення функціонування інтернет-ресурсів, які де-факто виконують функції засобів масової комунікації.

У згаданій доповіді Національного інституту стратегічних досліджень порушуються також питання перегляду підходів до національного регулювання у сферах телекомунікації, телерадіомовлення, виробництва та розповсюдження аудіовізуальної продукції з урахуванням тенденцій їхнього конвергентного розвитку. Перехід до конвергентної моделі регулювання цих сфер у ряді зарубіжних держав було здійснено на основі інституціонально-конвергентного підходу, який полягає в реформуванні системи органів державного урядування шляхом створення єдиних конвергентно-регуляторних органів, повноваження яких охоплюють сферу телекомунікацій, телерадіомовлення, надання інших видів електронних інформаційних продуктів і послуг. Такий підхід до управління інформаційною сферою нині реалізовано, зокрема, у Великобританії, Італії, Канаді, США. Убачається доцільним використати його і в Україні.

Сьогодні загострюється необхідність відповідати на нові виклики міжнародної, національної, суспільної та особистої безпеки, породжувані рухом до інформаційного суспільства. Мова йде про підготовку та прийняття широкомасштабних міжнародно-правових угод, що ставлять під контроль виробництво та поширення інформаційних технологій як зброї, про координацію діяльності у сфері боротьби з інформаційним тероризмом і комп'ютерними злочинами, про дієві заходи захисту інформаційних ресурсів, які становлять національне надбання, інтелектуальної власності та авторських прав на матеріали, поширювані загальнодоступними телекомунікаційними мережами.

Подальшої розробки потребують і питання інформаційно-правової лексики, гармонізації національних правових систем у сфері інформації, інформатизації, інформаційної безпеки; систематизації та кодифікації інформаційного законодавства як системоутворювального фактора для формування та розвитку національного інформаційного простору в умовах його глобалізації. Є сенс залучити до цих робіт фахівців Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, які створили такий унікальний ресурс як комп'ютерний лінгвістичний корпус, що містить електронну бібліотеку морфологічно анотованих українських текстів та електронний каталог цифрової лексичної картотеки з розвинутими мовно-інформаційними функціями.

Зусилля міжнародного співтовариства, спрямовані на розвиток глобального інформаційного суспільства, повинні супроводжуватися узгодженими діями зі створення нормативно-правової бази протидії кіберзлочинності. Європейська Конвенція про кіберзлочинність, прийнята у 2001 р. і ратифікована Україною у 2005 р. [2], містить норми, покликані зробити істотний вплив на різні галузі права: кримінальне, кримінально-процесуальне, авторське, цивільне, інформаційне.

Норми Конвенції спрямовані на регулювання трьох основних блоків питань:

- зближення кримінально-правової оцінки злочинів у сфері комп'ютерної інформації;
- зближення національних кримінально-процесуальних заходів, спрямованих на забезпечення збирання доказів при розслідуванні таких злочинів;

– міжнародне співробітництво у кримінально-процесуальній діяльності, спрямованій на збирання доказів скоєння таких злочинів за кордоном.

Інформаційно-ресурсні аспекти розвитку та захисту національного інформаційного простору

В основу організації робіт з формування національних інформаційних ресурсів доцільно покласти принцип кооперативної підготовки їх складових спільними зусиллями провідних інформаційних інституцій держави та централізованого формування єдиного довідково-пошукового апарату. Його необхідно реалізувати за схемою, що передбачає поєднання метаданих про зібрання електронних публікацій з повнотекстовим індексуванням наявних масивів інформації. Для зменшення трудовитрат формування цих масивів необхідно здійснювати на синергетичних засадах, що передбачають конвергенцію науково-видавничих, бібліотечно-інформаційних і бібліометричних технологій. Завдяки цьому такі ресурси одержують статус репозитаріїв, тобто при їхньому створенні та використанні де-факто здійснюється перехід від заборонної парадигми авторського права до дозвільної системи поширення інформації з урахуванням прав інтелектуальних власників.

За даними реєстру репозитаріїв відкритого доступу (ROAR – Registry of Open Access Repositories) [12] у мережі Інтернет станом на вересень 2015 р. представлено 4055 інституційних і тематичних репозитаріїв. З них 79 створено вищими навчальними закладами та науковими установами України (тобто внесок нашої держави становить близько 2 %). Такі показники дають змогу стверджувати, що Україна активно формує науково-освітній сегмент свого національного інформаційного простору. Серед складових цього простору найбільший у Східній Європі загальнодоступний депозитарій «Наукова періодика України», що підтримується Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського, база даних «Законодавство України» на порталі Верховної Ради України тощо [6].

Здебільшого формуванню ресурсів національного інформаційного простору сприяв Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [9]. У ньому наголошувалось на необхідності створення «необхідної технічної та технологічної

інфраструктури, електронних інформаційних ресурсів в архівах, бібліотеках і музеях, науково-дослідних установах з визначенням вимоги щодо обов'язкового зберігання в єдиному електронному форматі результатів наукової діяльності та забезпечити вільний доступ до результатів наукових досліджень, створених за рахунок коштів Державного бюджету України».

Подальший розвиток вітчизняних репозитаріїв має передбачити передусім їхнє входження до споріднених світових науково-інформаційних систем. Воно має проводитись із використанням протоколу обміну метаданими OAI-PMH (Open Archives Initiative – Protocol for Metadata Harvesting) [11]. Згідно з технологією OAI-PMH, передбачається матеріалізована інтеграція в єдиному репозитарії не самих інформаційних ресурсів, а представлених певним стандартним чином метаданих, що описують інформаційні ресурси конкретного архіву. Зокрема, інтеграція метаданих вищезгаданих вітчизняних репозитаріїв здійснена фахівцями Житомирського державного університету ім. Івана Франка та Інституту програмних систем НАН України на веб-ресурсі <http://oai.org.ua/>. Пошук інформації здійснюється на цьому ресурсі, а за повним текстом користувач звертається до відповідного репозитарію.

Значна кількість міжнародних систем є некомерційними, тобто входження до них потребує лише дотримання міжнародних видавничих стандартів. Присутність репозитаріїв України у світових науково-інформаційних системах сприятиме активізації використання напрацювань вітчизняних учених, зростанню їхніх бібліометричних показників у наукометричних системах і підвищенню іміджу української науки.

Загалом можна констатувати задовільний стан з формуванням ресурсів національного інформаційного простору. Водночас необхідно констатувати наявність ряду проблем, пов'язаних з їхнім збереженням і захистом. Сьогодні дедалі більша частка припадає на інформацію, яка народжується, існує, циркулює, зберігається та використовується лише в електронному вигляді. Особливо це стосується наукової інформації. Мережева інформація набуває статусу, за якого її збереження, розвиток і раціональне використання стає проблемою державного значення. Питання зберігання цієї інформації для наступних поколінь належним чином не вирішено. Насамперед це стосується правового підґрунтя.

У «паперовій» системі документальних комунікацій автор, відправляючи матеріали про свої інтелектуальні напрацювання у видавництво, водночас передає йому й право розпоряджатися подальшим їхнім використанням. Саме видавництво заради прибутку створює бар'єри для доступу до інформації, використовуючи закон про авторське право (copyright). Автор, як правило, гонорар за наукові публікації не отримує: його дослідження проводилися на кошти платників податків, тому обов'язок ученого – відзвітувати перед суспільством публікацією отриманих результатів. Необхідно наголосити, що це не тільки обов'язок, а й бажання самого вченого. Те, що така можливість не є просто гіпотетичною, підтверджено дослідженнями в межах англійського проекту RoMEO [13]. Під час опитування понад 500 учених було виявлено, що наукове суспільство, у першу чергу, зацікавлене в охороні моральних прав автора, а обмеження традиційного copyright вважає занадто надмірним.

Формування архівів мережевих ресурсів з метою їхнього збереження для наступних поколінь започатковано національними бібліотеками ряду країн. Аналіз їхньої діяльності в цьому напрямі говорить про розмаїття підходів до архівування. Здійснюється вибіркоче збирання мережевої інформації (Австралія, Канада), архівування національних сегментів Інтернет (Швеція, Росія), формування фондів веб-ресурсів у межах обов'язкового примірника документів (Норвегія, Франція), спроба збереження ресурсів усієї світової «павутини» (Бібліотека Конгресу США), а також створення міжнародних кооперативних інтернет-архівів [3].

Бібліотеки кожної держави мають знайти свій підхід до вирішення завдання формування фонду плинних мережевих джерел інформації, що постало перед ними за умов переходу від «ери Гутенберга» до епохи електронних комунікацій. Цей підхід має враховувати як світовий досвід збереження інформаційних ресурсів глобальних комп'ютерних мереж, так і особливості організації бібліотечної системи в країні.

Технологія формування архіву «мережевої україніки» повинна бути спрямована на досягнення максимальної ресурсощадності та надавати можливість уникнути дублювання під час обробки документів. Для досягнення цієї мети до робіт зі створення такого архіву необхідно залучити всі зацікавлені інституції – суб'єкти вітчизняної системи документальних наукових комунікацій (провідні галузеві та регіональні бібліотеки,

інформаційні центри, наукові установи та вищі навчальні заклади тощо). Основною концептуальною засадою побудови цілісної системи формування «мережевої україніки» в Україні необхідно обрати поєднання принципів децентралізованого збору та первинної обробки галузевих і регіональних фрагментів інформаційних мереж із централізованим створенням зведеного довідково-пошукового апарату для підтримки багатоаспектного використання інформаційних ресурсів розподіленого фонду.

Обсяги мережевих інформаційних ресурсів, що мають архівуватися, на кілька порядків перевищують традиційні документальні потоки на паперових носіях. Це унеможлиблює їхню обробку методами, що використовуються під час опрацювання друкованих матеріалів. Навігацію в архіві мережевих ресурсів можна здійснювати на основі апробованих пошукових систем Інтернет (зокрема, локальної версії вітчизняної системи МЕТА). Для більш глибокої аналітико-синтетичної обробки інформації бібліотека має освоїти інтегрований технологічний цикл, що містить послідовність наукоємних процесів комп'ютерного опрацювання документальних масивів: бібліографування, реферування, підготовку аналітичних матеріалів, проведення статистичних досліджень (бібліометричних, наукометричних, інфометричних) як передумову для виділення з архіву мережевих ресурсів нових знань.

До інформаційно-ресурсних аспектів захисту національного інформаційного простору необхідно віднести і такі гуманітарні проблеми як:

- дослідження питань забезпечення балансу інтересів особистості, суспільства та держави в інформаційній сфері;
- прогнозування соціально-психологічних наслідків упровадження та широкого використання сучасних інформаційних технологій;
- створення та розвиток системи забезпечення інформаційно-психологічної безпеки від протиправних інформаційних впливів на сфери індивідуальної, групової та масової свідомості;
- питання формування та розвитку в суспільстві культури інформаційної безпеки [7].

Програмно-технічні аспекти розвитку та захисту національного інформаційного простору

Інформаційний простір – це середовище, де здійснюється формування, збирання, зберігання та поширення інформації, інформаційна взаємодія організацій та громадян і задоволення їхніх інформаційних потреб. В ідеалі розвиток і захист цього простору від інформаційних агресій потребує створення інформаційно-комунікаційних технологій, що базувалися б на вітчизняній елементній базі та програмному забезпеченні з відкритим кодом. Очевидно, що ні сьогодні, ні в найближчій перспективі не існує можливості створення в Україні «кремнієвої долини», яка була б у змозі випускати конкурентоспроможні процесори для комп'ютерних систем. Тому завжди існує потенційна можливість несанкціонованого втручання у функціонування інформаційної інфраструктури держави шляхом використання команд, що не задекларовані в специфікаціях імпортованих процесорів, але відомі їхнім розробникам.

Інша ситуація з програмним забезпеченням. Широкого поширення набуло так зване відкрите програмне забезпечення, тобто програмне забезпечення з відкритим вихідним кодом. Вихідний код таких програм доступний для перегляду, вивчення та змін, що дає можливість користувачеві взяти участь у доопрацюванні відкритої програми, використовувати код для створення нових програм і виправлення в них помилок. Це здійснюється через запозичення вихідного коду та модифікації використаних у ньому алгоритмів, структур даних, технологій, методик та інтерфейсів.

Програмне забезпечення з відкритим вихідним кодом принципово відрізняється від усіх форм комерційного програмного забезпечення, хоча його часто плутають з умовно безкоштовними програмами. При поширенні, крім виконавчих файлів, у нього включаються вихідні інструкції, написані програмістом. Здебільшого і те, і інше надається безкоштовно по мережі Інтернет. Більше того, кожен користувач може модифікувати і навіть самостійно поширювати ці програми. Програми з відкритим вихідним кодом більш безпечні, оскільки відкритий код сприяє появі спільнот розробників і програмістів, а дослідження коду різними людьми дає змогу не тільки знайти вразливості, але й оперативно усувати їх.

Абсолютно безпечних програмних систем у світі не існує. Ступінь безпеки багато в чому залежить від оперативності виявлення та усунення різних уразливостей. Процес пошуку та усунення вразливості у відкритому коді більш досконалий та потребує менших витрат, оскільки тестується під наглядом розробників. Це дає можливість усунути більшість проблем до того моменту, як система з уразливостями може потрапити до кінцевого користувача.

Перехід на програмне забезпечення з відкритим кодом має бути еволюційним. Безперечним убачається використання в державних установах операційних систем з таким кодом (наприклад, системи Ubuntu). У багатьох країнах (Бразилія, Індія, Іспанія, Німеччина, Франція) необхідність їхнього застосування в установах, що фінансуються з державного бюджету, або закріплена на законодавчому рівні, або підтримується різними пільгами. У Верховній Раді України неодноразово реєструвалися законопроекти, що передбачали використання досвіду цих країн, але вони не були прийняті.

Створення великих архівів інформаційних матеріалів у цифровій формі обумовлює нагальність створення надійних носіїв для тривалого зберігання електронної інформації, розробки спеціальних форматів для запису інформації, яка підлягає довготривалому зберіганню, створення спеціальних пристроїв зчитування інформації. Незважаючи на важливість і складність завдань щодо розв'язання проблеми швидкого морального старіння програмного забезпечення, а також технічного та морального старіння систем зчитування інформації, найважливішою проблемою є створення носіїв для довготермінового зберігання цифрової інформації.

Вибір носія для довготермінового зберігання даних має здійснюватися з урахуванням таких його характеристик [5]:

- довговічність (для її визначення використовують методи прискореного старіння носія);
- надійність (здатність носія витримувати механічні навантаження, підвищену температуру та вологість);
- швидкодія доступу (важливий чинник у створенні інформаційного ресурсу, розв'язанні проблеми резервного та страхового копіювання);
- ємність носія (визначається залежно від призначення та перспективного використання його ємності);

До того ж висувається ряд вимог і до обладнання, на якому будуть виконуватися процеси відтворення інформації: обладнання має бути доступним протягом необхідного терміну, тобто його необхідно виготовляти у великій кількості, бажано, різними незалежними компаніями; обладнання повинно мати інтерфейс, стандартизований до майбутніх комп'ютерних засобів; програмні драйвери такого обладнання повинні бути доступними для різних комп'ютерних платформ та операційних систем.

Сьогодні цим вимогам відповідають імпортовані компакт-диски Ultra Density Optical (UDO), які мають гарантійний строк збереження даних понад 50 років. В Україні проблема довготермінового збереження цифрових даних розв'язується Інститутом проблем реєстрації інформації НАН України, де здійснюється дослідження для розробки компакт-дисків зі строком збереження інформації 200–300 років [5].

У забезпеченні захисту національного інформаційного простору в телекомунікаційних мережах [10] важливу роль має відігравати практична діяльність спеціальних підрозділів по боротьбі зі злочинами у сфері високотехнологій, яка зосереджена на таких напрямках:

- злочини у сфері комп'ютерної інформації та телекомунікаційних мережах;
- незаконний обіг об'єктів інтелектуальної власності на електронних носіях;
- незаконне використання спеціальних технічних засобів;
- неправомірний контрактний доступ (умисне зазначення невірних даних при укладенні контракту або невиконання абонентом контрактних умов оплати);
- несанкціонований технічний доступ (неправомірна зміна телефонних трубок або платіжних телефонних карток з фальшивими ідентифікаторами абонентів, номерів і платіжних відміток) [4].

Актуальною для теорії та практики є розробка концептуальної моделі, розгортання системи протидії кіберзлочинності, орієнтованої на ефективне вирішення завдань моніторингу, прогнозу, запобігання, профілактики, виявлення, припинення, розкриття та розслідування кіберзлочинів, у тому числі розробка вимог до методів і засобів судової комп'ютерно-технічної експертизи та відповідних пакетів прикладних програм судово-експертного дослідження комп'ютерних систем.

Таким чином, для формування сучасного, відповідного новітнім викликам і наявним загрозам національного інформаційного простору України необхідно вжити ряд системних заходів на нормативно-правовому, інформаційно-ресурсному, програмно-технічному та телекомунікаційному рівнях.

Аналіз нормативно-правового поля в інформаційній сфері України дає змогу констатувати його відповідність європейським нормам. Подальшого розвитку потребують, насамперед, питання правового забезпечення функціонування інтернет-ресурсів, які виконують функції засобів масової інформації, та створення законодавчої бази ефективної протидії кіберзлочинності.

Інформаційно-ресурсний напрям технологій формування та захисту національного інформаційного простору має передбачати прискорення його входження у світові інформаційні системи зі збереженням повнотекстового контенту в Україні, архівування плинних мережевих ресурсів Інтернету для їхнього надання наступним поколінням, а також створення систем довготермінового зберігання електронної інформації.

Програмно-технічні та телекомунікаційні аспекти протидії інформаційній агресії в умовах глобалізації повинні містити підтримку поступового переходу комп'ютерних комплексів державних установ на програмне забезпечення з відкритим кодом і розгортання систем протидії кіберзлочинності.

4.2. Сучасні медіа-інструменти впливу на розвиток національного культурного простору

Сучасні суспільства відрізняються від традиційних підвищеною динамікою соціокультурних змін. Змінюються соціальні умови життєдіяльності, а потім і структури потреб, інтересів, цінностей різних соціальних груп і способи їхньої взаємодії. Пошук нових соціокультурних зразків пов'язаний з постійною переоцінкою старих, їхнім відмиранням і появою нових. Стрімка їхня зміна є основною відмінністю сучасної соціокультурної динаміки.

Такі зміни відбуваються під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Одним з найважливіших з них є інформація, а головним соціальним агентом виступають засоби її виробництва та транслявання. За допо-

могою ЗМІ відбувається передача не лише інформації, а й досвіду, знань та оцінок, суджень та емоцій, створення картин світу та формування ідентичностей.

Починаючи з кінця минулого століття, по всьому світу почало формуватися принципово нове середовище, у якому живуть люди. А з початком нового, XXI ст., цей процес, процес формування та функціонування такого нового середовища, почав набирати надпотужних обертів. Мова йде про інформаційне середовище на базі електронних технологій, без якого вже важко уявити сучасне життя.

Наразі в сучасному світі, у будь-якій країні, незалежно від рівня її економічного, демократичного та іншого розвитку, усі сфери ділової активності безпосередньо пов'язані з використанням тієї чи іншої інформації. Такі тенденції неодмінно змінюють умови життя людей, їхню культуру, стереотипи людської поведінки тощо. Як наслідок таких змін, інформація стає одним з найважливіших засобів впливу на суспільну свідомість і на суспільну поведінку, тобто інформація по суті виступає безпосереднім інструментом впливу та управління.

Особливо значущим такий інструмент стає на локальних рівнях, тобто в певному національному, регіональному просторі. Сучасне життя стає більш залежним від кількості та якості тієї соціальної інформації, якою володіє населення тієї чи іншої держави, того чи іншого регіону країни тощо. Від того, наскільки ефективно використовується така інформація, залежить не лише розвиток освіти та культури на певному локальному рівні, а й економічна, владна складова розвитку певних територій. Україна в цьому сенсі не є винятком. Дуже виразно вплив інформаційної складової на населення України став відчутним у контексті агресивної інформаційної пропаганди з боку Російської Федерації.

Також з огляду на те, що протягом останнього року спостерігається тенденція до дедалі більш виразного виокремлення національної ідентичності українців, питання впливу сучасних мас-медіа на такий процес є вкрай актуальним. Адже по суті наразі в Україні відбувається справжнє націєтворення, яке неможливе без культурних чинників, оскільки саме вони об'єднують спільноту. Завдяки культурним елементам відбувається посилення стабільності та згуртованості громадян. Національно-культурні цінності є вічними, але не незмінними, оскільки постійно збагачуються

та доповнюються новими змістами, а історична дистанція дає людям можливість інтерпретувати культурні цінності минулого з точки зору проблем сьогодення. Це, у свою чергу, розширює знання про національну культуру, прищеплює вміння сприймати культурні цінності, виховує у людини почуття національної гідності, допомагає стати активним суб'єктом культурного середовища, здатним до збереження та поширення національних культурних цінностей.

У сучасному світі вплив ЗМІ на думки людей має неабияку силу. Враховуючи політичну ситуацію, яка склалась у країні та навколо неї, ми дедалі більше переконуємось, що сучасні медіа-інструменти можуть керувати не окремими групами, а цілими націями. За допомогою них людям нав'язують симпатію чи антипатію до різних подій та явищ. Але чому ж так відбувається? У сучасному розвинутому світі, у якому кожен повинен би мати свою точку зору ЗМІ вдається з такою легкістю нав'язати свої переконання.

ЗМІ здатні змінювати наше сприйняття дійсності, створювати та продукувати нові стереотипи, міфи та моделі поведінки. Нині дуже складно ігнорувати медіа-інформацію. Навіть якщо Ви не дивитесь телевізор, не читаете газет, інформація знайде Вас сама на вулицях міста.

ЗМІ мають справу з інформацією, і саме контроль за нею забезпечує можливість маніпулювати масовою свідомістю, створювати в ній модель вигідної суб'єкту впливу дійсності та вирішувати, які проблеми сьогодні є найбільш актуальними. Штучно продукується таке явище, як медіа-свідомість (тобто свідомість, заснована на хибних цінностях, маніпулятивних інтерпретаціях, подвійній моралі), коли реальність, пропонована ЗМІ, відрізняється від дійсної. Громадська думка через медіа-свідомість значно спотворюється.

Загалом, вплив мас-медіа на людину заснований на врахуванні її психологічних особливостей. Суспільство не помічає, як його підводять до шаблону тієї думки, яка для суб'єкта інформаційної діяльності є вигідною. При цьому кожен вважає, що він має свою незалежну точку зору. Найяскравіше таке явище проявляє себе перед політичними виборами.

У наш час телебачення та інші засоби масової комунікації вміло використовують захоплення людини всім трагічним, різними негативними емоціями. Існує навіть таке кредо журналістів, що чим більше жертв або чим трагічніша ситуація, чим більше людей нею цікавляться, тим більш

привабливою є така інформація. Мабуть саме через це першою ж новиною, яку нам подають ЗМІ, є переважно негативна подія, яка розписана у всіх її кольорах, особливо цінними є фотографії чи відео.

Двоє людей і більше – це вже натовп, народ, маса. Натовп має свої властивості щодо схильності до впливу та навіянню ззовні. «З того самого моменту, коли люди опиняються в натовпі, невіглас і вчений стають однаково нездатними міркувати» (Г. Лебон). «Розчинені в масі індивіди втрачають свої особисті інтереси, щоб підкоритися загальним бажанням, точніше тим, які як загальні підносять їм вожді. Єдина мова, яку вони розуміють, – це мова, яка йде повз розум і звернена до почуття, людина-індивід і людина-маса – це дві різні речі, як надбання в один франк і в мільйон: індивіда переконують, масі вселяють» (С. Московічі).

Усім відомо, що здебільшого керування масами відбувається через політику. Сучасне життя виступає яскравим прикладом цього. Маніпуляції, до яких вдаються політики, розроблені виключно для досягнення їхніх цілей. Відомо три основні види політичних маніпуляцій:

1. Впровадження у свідомість під виглядом об'єктивної інформації неявного, але бажаного для певних груп змісту.
2. Вплив на больові точки суспільної свідомості, які збуджують страх, тривогу, ненависть та ін.
3. Реалізація задумів і прихованих цілей, досягнення яких комунікант (маніпулятор) пов'язує з підтримкою громадською думкою своєї позиції.

У сучасному світі технологія маніпуляції громадою значно полегшилася за допомогою засобів масової комунікації. Наприклад, у минулому через радіо лише декому вдавалося досягти неймовірних ефектів. Сьогодні ж розвиток мас-медіа досягнув небувалих результатів. Вони охоплюють майже все населення і таким чином маніпулюють масами. Основну небезпеку становить те, що ЗМІ використовуються деякими особами переважно для керування громадою, насадження їй своєї власної думки з метою примусити діяти всупереч інтересам громади.

Ті, хто контролює ЗМІ, отримують можливість керувати суспільством, не вдаючись до насильства або економічних методів. При цьому роблять це непомітно для самих людей. Багато досягнень сучасної науки стають у нагоді маніпуляторам, які вміло їх використовують, перетворюючи наш

вибір у заздалегідь визначене дійство. Таким чином, виборець стає не суб'єктом виборів, а об'єктом цілеспрямованого впливу цілої індустрії, яка має серйозну технологічну, наукову та фінансову базу. Метою ж є перетворення суспільства в слухняну біомасу, якою можна керувати за своїм сценарієм, перевести слова в дії, які вигідні маніпуляторам. За таких умов у руках ЗМІ перебуває великий набір маніпулятивних засобів та інструментів, які надають необхідний вплив.

Щодо впливу засобів масової комунікації на культурну сферу, то варто зауважити, що найважливішою їхньою якістю є масове поширення інформації в сучасному світі, через що трансформується сама система духовного відтворення. Враховуючи природу ЗМІ, вони служать, на думку Ж. Дерріди, «архівом культури» [22, с. 128], засобами маніпуляції, формуючи як культурні, так і антикультурні цінності.

Зусиллями ЗМІ здійснюються не тільки звуження та стандартизація індивідуальної свідомості, а й деградація класичної (світової та національної) культури в її спустошений та спрощений варіант – у масову культуру. Це поняття позначає певний стан культури сучасного суспільства, що пов'язаний з використанням доступних більшості людей примітивних стандартів мислення та поведінки, що відчужують їх від творчо-активної діяльності. Масова культура, яка нав'язується через ЗМІ, спрямована, насамперед, проти духовних глибин свідомості людини. Духовна культура справді замінюється культурою «зірок», які штучно створені ЗМІ. Носіями масової культури в молодіжне середовище вливаються максимально представлені на телеекрані та у радіоефірі рекламні ролики, ток-шоу, блокбастери різного походження, загалом уся продукція шоу-бізнесу, враховуючи нескінченні інтерв'ю на всіх телеканалах з великими та малими «зірками». Штучно спровокований інтерес увійшов і закріпився у свідомості значної частини суспільства.

Серед усіх ЗМІ за ефективністю впливу на внутрішній світ людини особливе місце посідає телебачення. Сьогодні воно не тільки найбільш масове, але й таке, яке діє у напрямі проникнення в людську свідомість. Телебачення займає провідне місце серед інших ЗМІ за силою переконливого впливу на громадян. Люди більше довіряють побаченому, аніж почутому або прочитаному. Зорова інформація легше сприймається та краще запам'ятовується, даючи змогу відчувати та пережити разом те, що відбу-

вається на екрані. Деякі експерти вважають, що саме «домашній екран» здатний діяти на людину на рівні підсвідомості, забезпечуючи занурення в особливу віртуальну реальність, яка істотно відрізняється від буденного життя. Тривале перебування біля телеекрана, тобто в цій реальності, частіше призводить до специфічного виду психологічної залежності – телеманії. Під впливом телеекрана, що проникає всюди, усе життя, а саме: природа, друзі, література поступово відступають на другий план. Він поглинає і реальність, і людину, її почуття та ставлення до дійсності. Телебачення впливає на поведінку молодих людей, їхні моральні цінності та загально-соціальні установки сильніше, ніж такі соціальні інститути формування особистості, як школа або родина. Читання книг, яке традиційно вважалося основним засобом набування знань і морального розвитку, втратило своє першочергове значення. Як наслідок, відбувається поширення стереотипності мислення, що відповідає рівню сугестивності з тими шаблонами, які озвучують телевізійні «зірки», і готовності перенести їх у своє реальне життя.

Культура передається новим членам суспільства чи соціальній групі через їхню соціалізацію. Культурологічна функція вважається однією з основних функцій масової комунікації поряд з інформаційною. І в цьому процесі роль ЗМІ в сучасному суспільстві важко переоцінити. В. Кашкін виділяє ще й соціоцентричну функцію, у межах якої масова комунікація спрямована на укріплення чи розхитування існуючої суспільної структури [15, с. 161]. Суспільство, культура та ЗМІ утворюють трикутник, у якому вони взаємодіють за всіма напрямками. Не випадкове виникнення в США такого терміна, як *massification – the tendency of television and cable television to ignore the diversity of audiences and program primarily for the mass audience*. Суть цього терміна полягає в тому, що більша частина населення розглядається як певна маса з однаковими смаками та поглядами. Як бачимо, і в цьому слові присутня тема «масовості». Таке розуміння аудиторії відображає розуміння передачі інформації з погляду теорії одного рівня, де взаємодія ЗМІ розглядається як пряма й безпосередня (від ЗМІ до адресата). Прикладом теорії такого типу є теорія «срібних куль», згідно з якою ЗМІ працюють немов зброя, що випускає кулі в ціль (цільову аудиторію). Якщо зброя заряджена та націлена правильно, то куля обов'язково потрапить у ціль. Аудиторія, як і мішень, пасивна та не чинить опору.

Отже, ЗМІ не є суцільним злом, яким його часто описують у сучасному світі. За допомогою мас-медіа можна сприяти участі людей у суспільному житті, розвивати особистість, підвищувати рівень її освіченості. Але, на жаль, сьогодні ЗМІ використовуються в основному для дезінформації, духовного поневолення та розпалювання ворожнечі.

О. Рогова присвятила цілу роботу розгляду негативного впливу мас-медіа на громадськість і тероризму як способу ведення інформаційної війни [14]. На її думку, ЗМІ та тероризм тісно взаємопов'язані між собою, оскільки вони є мимовільними союзниками, тому що в основі тероризму лежить технологія маніпуляції мас-медіа, а через мас-медіа вже на суспільство. Теракти передбачають вплив на суспільну думку, у першу чергу емоційний, вони створюють паніку, яка, у свою чергу, призводить до втрати довіри до влади.

Щодо друкованих ЗМІ (газети, тижневики, журнали, альманахи, книжки), то вони займають особливе місце в системі ЗМІ. Продукція, що вийшла з друкарського верстата, несе інформацію у вигляді надрукованого буквенного тексту, фотографій, малюнків, плакатів, схем, графіків та інших зображувально-графічних форм. І в цьому є свої переваги з точки зору сприйняття інформації. Є можливість швидкого, оглядового ознайомлення з усім «репертуаром» повідомлень, включених у номер чи книгу. Завдяки цьому можна скласти загальне враження про зміст випуску. Крім того, у людини є можливість самому аналізувати викладену таким чином інформацію. Можна користуватися можливостями «відкладеного читання», після первинного ознайомлення залишити матеріал для уважного та детального прочитання потім, у більш зручний час і в більш зручному для людини місці. Усе це можливо тому, що друковані видання легко мати «при собі» і звертатися до «вилучення» інформації у зручний час, не заважаючи на оточення. При цьому читання тексту та сприйняття друкованого матеріалу проходить відповідно до власних бажань читача (вибірково, у зручному порядку, темпі та ритмі). Він може звертатися до одного й того ж твору кілька разів, зберігати потрібне, підкреслювати, робити позначки на полях тощо. Проте варто зауважити, що наразі друковані ЗМІ є не дуже популярними серед населення. Це пояснюється насамперед фінансовим аспектом і масовим поширенням інформації у мережі Інтернет.

Необхідно також зупинитися на процесі впливу такого виду ЗМІ, як радіо. Найбільш характерною рисою радіомовлення є те, що носієм інформації в цьому випадку є лише звук. Крім того, радіо дуже популярне серед автолюбителів, оскільки вони не мають можливості звертатися до друкованих видань до ефірного телебачення. Радіо здатне створювати повноцінну звукову картину світу. Слухач має можливість сприймати звук більш повно та глибоко, оскільки не відволікається від усної мови, музики, голосів життя, «не ділить» своєї уваги між звуком і тим, що супроводжує такий звук. Відсутність відеоряду дає змогу слухачам проявити свої здібності «фантазування» уявного образу.

Щодо телебачення, то цей вид засобів масової інформації зародився на перетині можливостей радіо та кіно. Телебачення має різні функції, а саме: інформаційну; культурно-просвітницьку; інтегративну; соціально-педагогічну або управлінську; організаторську; освітню та рекреативну функції. Важливим засобом впливу на масову свідомість є реклама. З безлічі рекламних засобів, телевізійна реклама є найбільш різнобічною та найвпливовішою. Її унікальність визначається поєднанням звукового та зорового впливу та величезною аудиторією. Реклама – це вже невід’ємна частина нашого життя. Суспільна потреба в рекламі з’являється там, де споживач має вибір. Реклама розвивається тим швидше, чим ширше стає вибір товарів і послуг. Нині її можна побачити та почути скрізь.

Також ми бачимо, що ЗМІ – це великі та впливові системи, що перебувають у постійному розвитку, прогресі. Вони дедалі частіше стають бібліотекою знань для людей, які потребують отримання інформації. Діти, підлітки, які є найменш психологічно захищеними групами, більше за інших схильні до впливу з боку ЗМІ. Усе, що ми знаємо про наше суспільство і навіть про світ, у якому живемо, ми дізнаємося, як правило, через мас-медіа. Це стосується не тільки знання суспільства та історії, а й знання природи, культури тощо. З іншого боку, від ЗМІ ми начулися такого, що не можемо тепер довіряти цим джерелам інформації. Ми опираємося їхньому впливу, підозрюючи, що нами маніпулюють, але по суті це нічого не змінює, тому що знання, отримані нами з мас-медіа, немов самі собою складаються в замкнутий каркас, елементи якого зміцнюють один одного. Вплив ЗМІ на культуру та мислення оцінюється по-різному, але визнається всіма. Найбільш радикальна точка зору полягає в тому, що реальність,

що продукується за допомогою ЗМІ, підмінила та витіснила дійсну, «реальну» реальність.

Завдяки розвитку ЗМІ, сучасна людина живе у світі, насиченому різноманітною інформацією. Її кругозір значно ширше, ніж у людини «до інформаційної» епохи, менш прив'язаний до культурного контексту своєї спільноти. ЗМІ відкривають для сучасної людини різноманітний світ інших культур, світ природи та людського минулого, роблять її обізнаною у тому, що відбувається в інших країнах, перетворюють глядача фактично в очевидця, миттєво «переносячи» його в центр подій, скасовуючи простір і час як перешкоду для отримання інформації.

Оскільки більшу частину інформації про світ людина сьогодні отримує саме через ЗМІ, величезне значення набуває питання про те, що саме потрапить у поле зору ЗМІ та буде представлено аудиторії як «важливе» і «значуще». Таким чином, ЗМІ не тільки надають інформацію, а й ранжують її. У поле зору більшості ЗМІ, як правило, рідко потрапляють новини зі світу науки та «високого мистецтва» (якщо вони не сенсаційні та не вражають уяву глядача), майже відсутні сюжети, пов'язані з повсякденним життям і повсякденними обов'язками людини. Але повідомлення про злочини та катастрофи з'являються регулярно. Відбір інформації безпосередньо є інформативним, глядачеві підсвідомо доноситься, що варте уваги, а що – ні. Найчастіше, як важливе постає як раз те, що реального значення для людини не має.

Наприклад, завжди викликає ажіотаж церемонія вручення премії Оскар. Ця «велика» подія хвилює мільйони людей, причому не тільки в США. На тлі розмов про Оскар тьмяніють інші повідомлення та новини. Це лише один приклад неадекватної оцінки значущості подій та явищ, пов'язаний з логікою діяльності ЗМІ, для яких важливі насамперед видовищність і сенсаційність. Але ця спотворена логіка часто засвоюється і аудиторією.

ЗМІ певним чином препарують, відбирають інформацію, згідно з логікою свого функціонування. Велика частина інформації, поширюваної ЗМІ, представлена новинами та розважальними сюжетами. Новини повинні бути сенсаційними, незвичайними, що випадають із звичайного плину життя (це, як правило, погані новини, оскільки вони привертають найбільшу увагу аудиторії). Достовірність інформації – зовсім не головна риса подачі такої інформації. ЗМІ часто сприяють поширенню неперевіраних відомостей, міфів, стереотипів.

Розважальні програми, що транслюються ЗМІ, повинні бути доступними багатьом, а тому не надто вишуканими. Спортивні змагання в цьому контексті набагато переважають літературні читання, а телесеріали – програми, присвячені проблемам науки чи культури. Гонитва за сенсаціями і не надто високий рівень розважальної продукції виступають найбільш частими темами критики ЗМІ.

Однак ці проблеми не є нездоланими: існує досвід громадського телебачення (наприклад, BBC у Великобританії), націленого на просвітництво та інформаційну аналітику, існує багато спеціалізованих каналів, сьогодні людина може обирати, якій інформації вона віддасть перевагу.

Важливим є не лише очевидні культурні наслідки діяльності ЗМІ, серед яких уже відзначені вище фрагментація реальності та ранжування інформації. Необхідно зазначити також зміну самого характеру інформації та способу її сприйняття. Телебачення (найпоширеніше із сучасних ЗМІ) оперує не стільки словами, скільки зоровими образами. Сприйняття подібної інформації не потребує активної роботи людського розуму. Людина лише пасивно засвоює, споживає інформацію. Задіяний не розум, не мислення, а, насамперед, емоційна сфера. У такій ситуації знижуються можливості для критичного осмислення інформації. Людина приймає на віру те, що бачить. Спрацьовує також ефект присутності – людині здається, що вона своїми очима бачила якусь подію, своїми вухами чула розповідь схвильованого очевидця. Утім, вона бачила лише спеціально підібраний відеоряд образів, а чути могла людину, спеціально запрошену на роль очевидця.

Негативним наслідком поширення ЗМІ стало зникнення простору для публічних дискусій, де тільки й може сформуватися незалежна громадська думка. На сучасному етапі громадську думку часто просто відображають ідеї, озвучені через ЗМІ. Величезний вплив ЗМІ на свідомість людей перетворює їх на дійсно четверту владу. Проблемами формування громадської думки стурбовані не лише політики, а й представники бізнесу, для яких ЗМІ також стають ефективним механізмом впливу на свідомість людей, формування їхніх переваг і споживчих ідеалів.

Інформація та медіа-ресурси, що подають цю інформацію на розсуд загалу, у сучасному світі вже не виступають другорядним атрибутом соціального розвитку людини, як це було ще, скажімо, сорок-п'ятдесят років тому. Нині інформація є стратегічно важливим ресурсом, використання якого

змінює життя іноді доволі кардинально. У процесах керування соціальними спільнотами, якими, власне, і є громадяни в будь-якій країні, інформація може справити стабілізуючу або мобілізуючу дію, створити сприятливе, соціально однорідне толерантне середовище для проживання різних людей, може стимулювати соціально-економічну активність населення тощо. А може впливати й з протилежним вектором – створювати конфліктне та гнітюче за своєю суттю середовище, агресивне щодо інших соціальних спільнот ставлення.

Вплив засобів масової інформації на суспільство відзначається їхнім глобалізаційним характером. Відкритість сучасних суспільств, у тому числі й українського, у взаємодії із впливом на такі суспільства засобів масової інформації викликають величезні контрастні зміни в культурній матриці кожного суспільства: на зміну одним духовним характеристикам приходять нові цінності. Особливо такий вплив відчувається на молодіжну культуру, яка відрізняється підвищеною реактивністю на подібні процеси, вона ніби-то «відривається» від традиційної національної культури, набуваючи тим самим своєрідний «наднаціональний» космополітичний характер. Це проявляється у моделях поведінки, у мові, літературних інтересах тощо. Усе це не може не відобразитися в змінах у культурі як сукупності ціннісно-нормативних зразків і способів організації життєдіяльності.

Заради справедливості необхідно зауважити, що керування суспільною свідомістю та поведінкою не відбувається лише за допомогою медіа-інструментів з використанням інформації. Тобто інформація вирішує не все. Багато чого залежить від наявного загальнокультурного рівня громадян, від їхньої соціальної установки. Проте цей загальнокультурний рівень у сучасному суспільстві в багатьох аспектах залежить від інформаційних ресурсів та їхньої політики щодо громадян. Таким чином, отримуємо таке собі замкнуте коло, вихід з якого можна знайти лише у здатності громадян до критичного ставлення до інформації та в їхньому вмінні застосовувати до інформації методи логічного аналізу та синтезу, узагальнення тощо.

Як ми вже зауважували, медіа-інструменти можуть використовуватися як для досягнення позитивних цілей, так і для негативного впливу на свідомість і поведінку людей. Процеси, що наразі відбуваються в українському інформаційному просторі, є неоднозначними з точки зору результатів їхнього впливу на громадян. З одного боку, з плином часу доступ до інфор-

мації завдяки розвиткові всесвітньої мережі Інтернет уже не має істотних обмежень, також більшими стали можливості для публікації матеріалів різного спрямування. Проте відсутність контролю за умови зниження професійної культури представників медіа-ресурсів призвело до того, що на шпальтах газет і журналів, у телеэфірі та в мережі почав потрапляти потік негативної та недостовірної інформації, багато «джинси» та відвертої брехні. Така інформація викликає лише дестабілізуючі дії для суспільства, наслідки яких дуже часто можуть бути непередбачуваними. Особливого значення вплив такої інформації набуває в аспекті її впливу на молодь, яка є доволі чутливою до резонансної інформації (яка часто є неправдивою). У цьому сенсі на перший план виступає згадувана нами здатність молодих людей до аналітичного та критичного мислення, від якого й буде залежати результат впливу такої негативної інформації.

З іншого боку, питання наповнення інформаційного потоку тією чи іншою інформацією тісно пов'язане зі ступенем незалежності (чи залежності) тих чи інших медіа-ресурсів. Тобто від того, у чиїх руках перебуває певний медіа-інструмент, і заради досягнення якої цілі використовує цей інструмент його власник буде залежати й результат впливу інформаційних потоків на суспільну свідомість і суспільну поведінку. Якщо засоби масової інформації змушені шукати собі джерела фінансування для того, щоб вижити в конкурентному середовищі, то природньо, що інформаційна політика цих медіа-ресурсів буде залежати від джерела такого фінансування. В Україні ми можемо спостерігати тенденції, коли певні національні ЗМІ перебувають під патронажем певного бізнесу. А оскільки національною особливістю української політики є тотальне «зрощення» влади та бізнесу, то можемо вести мову про наявність «карманних» ЗМІ у основних політичних акторів. Таким чином, такі українські ЗМІ апіорі стають залежними від своїх патронів. Така тенденція сформувалася за роки незалежності та наводить на думку про те, що інформаційний простір на території України розвивається за схожими схемами, а використання владою інформаційного ресурсу як інструменту впливу на громадськість є звичною справою.

Якщо говорити про проблеми впливу засобів масової інформації на масову свідомість в Україні, то варто відзначити, що останнім часом українські мас-медіа значно підвищили рівень довіри населення до себе. Особливо ця тенденція набула поширення під час і після подій на Майдані. Українські

медіа спромоглися вплинути на процеси антирегіоналізації в українському суспільстві, що значно підвищило рівень загальнонаціональної культури всього суспільства. Адже не секрет, що до подій 2013 р. в Україні існували представники так званих субідентичностей, які асоціювали себе виключно з точки зору певної соціокультурної регіональної ідентичності (львів'яни, харків'яни, донеччани тощо). При цьому самоідентифікація за ознакою певного регіону активно превалювала над загальноукраїнською ідентичністю. У 2006 р. 44 % українців ототожнювали себе насамперед зі своїм містом (селом), і тільки 31 % – з Україною [16, с. 18]. Така ситуація із самоідентифікацією була наслідком у тому числі й впливів регіональних засобів масової інформації, у яких, можливо, були присутні негативні стереотипи та установки етнонаціонального змісту.

Під впливом подій 2013–2014 рр. в інформаційних потоках рівень викладення інформації з точки зору загальнонаціональної ідентичності та культури значно підвищився: почали з'являтися матеріали, присвячені українській історії, культурі, видатним особистостям тощо. Крім того, варто наголосити, що більше ЗМІ почали дотримуватися використання державної мови в інформаційних повідомленнях. У процесі формування національної ідентичності та зміни національної культури фактор мови є визначальним.

Незважаючи на те, що в інформаційному просторі в Україні спостерігається панування плюралізму думок і суджень, усе ж таки, медіа-джерела дотримуються єдиного бачення подальшого розвитку національної культури, що відображається у присутності в інформаційних повідомленнях установок на такий розвиток. Велику роль у цих процесах відіграє національна інтелігенція, яка через інформаційні канали пропагує національні цінності та символи.

За останні півтора роки українці стали свідками того, як через ЗМІ, насамперед через телебачення, пропагується національна культура та ідентичність, відповідно до чого медійні повідомлення, адресовані широкій аудиторії, створюють позитивний образ України як усередині держави, так і поза її межами.

Таким чином, засоби масової інформації перестали ігнорувати проблеми, що стосувалися формування національної ідентичності українців. Це вже дає свої результати у вигляді єдності поглядів на модель майбут-

нього розвитку української держави та суспільства, тим самим зменшується рівень протистоянь регіонального характеру.

У контексті впливу засобів масової інформації на національну ідентичність та культуру варто відзначити проблему національно-культурної ідентичності сучасної української молоді. Від успішного розв'язання цієї проблеми залежить подальше успішне національне та культурне відродження Української держави. Це зумовлюється тим, що суспільству для гармонійного розвитку необхідні особистості з високим рівнем освіченості та культури, розвинутою національною свідомістю та готовністю до подальшої розбудови демократичної незалежної держави.

Національно-культурну ідентичність українця можна визначити як віднесення особи до української нації та ототожнення себе з українською культурою та традиціями, що набувається в процесі індивідуального розвитку особистості. На сьогодні основними інформаційними каналами впливу на свідомість і на формування ідентичності українців, як ми вже зазначали, є мас-медіа, серед яких особливо виділяються телебачення, преса та Інтернет. Ці інформаційні інструменти відіграють неабияку роль у процесі формування вищезгаданої національно-культурної ідентичності, особливо молоді.

Варто зазначити, що інформаційно-культурний простір України формується під впливом величезних інформаційних потоків з інших країн. Особливо це стосується такого медіа-інструменту, як кіноіндустрія. Доволі часто українське інформаційне середовище заповнене чужими ідеалами та цінностями, які за своєю суттю не є національними. Таким чином, засоби масової інформації не сприяють зміцненню національної свідомості власних громадян, а навпаки – виступають потужним чинником денационалізації українців.

Що стосується інших сучасних медіа-інструментів, які використовуються для впливу на суспільну свідомість, поведінку, а, отже, і культуру, то хочемо зауважити, що розвиток засобів масової комунікації, всезагальна глобалізація дають змогу нам говорити про появу нових інформаційних джерел, нових способів взаємодії інформації та людини. Що ж наразі виступає основним джерелом інформації в контексті сучасного розвитку засобів масової інформації та в контексті мультикультурного середовища сучасного суспільства? Становлення нових форматів подачі інформації призводить

до того, що ми можемо говорити про «зсув» пріоритетів в інтеграції різноманітних ідей у суспільну свідомість і культуру.

Розширення можливостей для друкованих і телевізійних ЗМІ стосовно їхньої присутності в мережі Інтернет дає змогу використовувати нові інструменти впливу. Дигіталізація (оцифровка інформації) дає можливість використовувати декілька видів форматів у процесі подачі меседжів об'єктам комунікаційних процесів. Таку інформацію можна легко передавати в просторі та часі. Крім того завдяки такому технологічному прогресу відбувається процес інтеграції ЗМІ, передача функцій одних ЗМІ іншим, зближення різноформатних ЗМІ один з одним, поява загальних для різних інформаційних каналів змістовних продуктів. Таким чином, медійність можна визначити як багатоформатний підхід ЗМІ до формування меседжів для інформації. Завдяки розвитку засобів масової комунікації доступ до інформації є загальнодоступним у будь-який час.

Медійність, насамперед, означає передачу певної інформації від суб'єкта комунікації до об'єкта з метою моделювання у цього об'єкта певного типу знання про суб'єкт, використовуючи інформаційні ресурси.

Виходячи з вищезазначеного, сучасні медіа можна визначити як систему суб'єкт-об'єктних відносин з приводу передачі інформації з використанням сучасних засобів масової інформації. Основними ж інструментами в процесі передачі такої інформації на сучасному етапі розвитку виступають, на наш погляд, телевізійні та інтернет-ЗМІ, які охоплюють більш широку аудиторію впливу, ніж друковані ЗМІ та радіо. Саме тому телебачення та Інтернет на сьогодні виступають головними інструментаріями впливу на суспільну свідомість і поведінку, які, у свою чергу, впливають на зміну та формування національної культури.

Еволюція медіа-середовища як змістовно, так і технологічно сьогодні дає змогу говорити про величезні зміни в ній та про відхід від традиційних медіа. Так, якщо декілька десятків років тому ми, в основному, вели мову про такі поняття, як прес-конференція, прес-реліз тощо, то сьогодні можна констатувати, що заміною, наприклад, преси стали соціальні мережі, кожен учасник яких є публічним, кожен може бути журналістом, оскільки в кожного є медіа-ресурс, кожен є фахівцем у зв'язках із громадськістю, оскільки головна мета кожного – це просування себе (чи свого продукту, своєї ідеї тощо) у мережі Інтернет.

Проте інтернет-середовище має свої як позитивні, так і негативні характеристики. До позитивних рис цього явища можна віднести те, що всі користувачі мережі перебувають на одному просторі, яке підпорядковується певним правилам і нормам. Висока швидкість передачі повідомлень, можливість їхнього редагування та масового розповсюдження, величезна аудиторія, плюралізм думок і цілодобовий доступ приводять до ефективного спілкування у реальному часі та надають більший ресурс керування. З іншого боку, як негативні тенденції можна відмітити те, що існує непідготовлена аудиторія, яка не може адекватно зреагувати на інформаційний потік, і таким чином, вплив на цю аудиторію буде непрогнозованим.

Характерною рисою інтернет-медіа є те, що в них змінюється роль аудиторії, на яку спрямовані інформаційні потоки. Із пасивних користувачів споживачі інформації перетворюються в активних суб'єктів комунікації. Інтерактивність сучасних медіа надає традиційному споживачеві інформації безмежні можливості вибору змісту. Споживач має можливість редагування інформації, додавання нових повідомлень тощо. Разом зі змінною ступеня участі користувачів мережі Інтернет почало змінюватися розуміння особистості в цій мережі. Кожен визначає сферу своїх інтересів; кожна соціальна мережа як спільнота людей відрізняється своїми нормами поведінки, своїми правилами, у кожній мережі є свої лідери тощо. Інтернет-середовище дає змогу людині моделювати свій власний образ залежно від цілей та завдань цієї людини в конкретній соціальній мережі. Таким чином, доволі часто віртуальний портрет людини (те, як людина себе позиціонує в мережі) і реальна людина різняться між собою.

У чому ж така масова популярність соціальних мереж серед населення? На це запитання, на наш погляд, можна віднайти декілька відповідей. По-перше, причина в стиранні традиційних обмежень. Про це ми вже вели мову. Соціальні мережі сприяють подоланню статусних різниць між представниками різних суспільних прошарків. Наприклад, зателефонувати відомому політикуві чи зірці естради пересічний громадянин не може, а в межах соціальних мереж таке спілкування може відбуватися без перешкод. У більш широкому розумінні соціальні мережі виступають інструментом подолання просторових, статусних та інших меж.

По-друге, популярність соціальних мереж пояснюється формуванням самобутньої культури спілкування, яка стала вже певним жанром

комунікації, який за короткий період часу сформував власну систему правил поведінки, культуру тощо.

Також варто відзначити нестійкий статус учасників комунікацій у соціальних мережах, що також впливає на їхню популярність. Аудиторія соціальних мереж поділяється на три категорії: ті користувачі, які переважно створюють контент (розміщують посилання, публікації, фото тощо) – саме ця частина користувачів створює інформаційний фон та є найбільш впливовою; друга категорія – це ті, хто виступає активним учасником в обговореннях і за допомогою своїх коментарів також впливає на розвиток тієї чи іншої теми; третя категорія – ті, хто присутні у мережі нерегулярно і, як правило, використовують ресурс для спілкування з тими, кого знають особисто в реальному житті.

Також варто звернути увагу на психологічний ефект від соціальних мереж. Адже схвалення в інтернет-середовищі значно підвищує самооцінку людини. Соціальні мережі дають користувачеві зрозуміти, що тут у нього є одностудці, що те, що він робить, комусь цікаво, а отже – цінне.

Хотілося б також відзначити особливості взаємодії у соціальних мережах текстового та візуального контенту: текст (коментар) слідує за візуальним образом, за «картинкою». Текст і зображення, щонайменше, виступають на рівних, при цьому «картинка» у соціальних мережах має більші шанси на життя аніж текст. Таке зауваження є важливим з точки зору впливу цієї особливості на відродження національної свідомості українців під час подій на Євромайдані в подальшому. Можна говорити, що саме на хвилі активізації з 2013 р. у соціальних мережах пропагування патріотичних візуальних образів відбулося піднесення серед користувачів національної культури. Варто згадати лише тренд на традиційний український одяг – вишиванки, який розпочався саме в соціальних мережах.

Важливою особливістю новітніх медіа, що моделюються звичайними громадянами – соціальні мережі, блоги та інші майданчики для прояву свого «Я», є те, що вони становлять неабиякий інтерес для влади. Оскільки доступність суспільної думки дає можливість ефективно вимірювати залученість людей у суспільно-політичне життя країни, вимірювати ступінь задоволеності чи, навпаки, незадоволеності громадян владою. Нові медіа як інструмент громадянської журналістики виступають таким собі вимірювачем, індикатором, лакмусовим папірцем для проведення аналітичної

роботи представниками владних органів. Вони також виступають ефективним інструментарієм у процесі діалогу між владою та суспільством через оцінку суспільної думки у реальному часі.

Соціальні мережі як сучасні медіа представляють також особливий інтерес для піар-спеціалістів і маркетологів. Безпосередній контакт із споживачем, можливість у реальному часі в мережі обговорювати продукт чи послугу, нові можливості впливу на цільову аудиторію роблять нові медіа перспективним інструментом реклами та піару у бізнесі. Широкі можливості стосовно презентації продукту великій кількості людей, комунікація зі споживачем, низькі фінансові затрати – усе це виступає відмінною характерною рисою нових медіа – соціальних мереж.

Узагальнюючи вищезазначене, можна з впевненістю говорити про те, що сучасні засоби масової комунікації формують абсолютно нові характеристики сучасного суспільства, безпосередньо впливаючи на соціальну, економічну, політичну, культурну та моральну сфери життєдіяльності людей.

Соціальні мережі стали невід’ємною частиною сучасної культури суспільства, вони самі стали стійким культурним феноменом. Сьогодні існують прогнози, що до 2017 р. половина населення Землі буде підключена до соціальних мереж. Найбільш популярна з них – Facebook – нараховує нині більше 750 млн активних користувачів. При цьому в Україні активними користувачами Інтернету взагалі та соціальними мережами, зокрема, виступають люди молодого віку. Тобто для молоді саме Інтернет серед усього загалу інформаційних чинників є найбільш розповсюдженим джерелом отримання інформації. Саме тому варто зауважити, що основний акцент у процесі формування національно-культурної ідентичності українців має бути присутнім, крім телебачення та преси, у межах цього ресурсу.

Вважаємо за доцільне, щоб засоби масової інформації взяли на себе з повною відповідальністю місію вироблення національної ідеології, яка повинна бути орієнтована на оптимістичну перспективу для Української держави. Одним із вагомих компонентів такої ідеології може стати пропагування саме в засобах масової комунікації ідеї згуртування українців навколо спільних цінностей, у тому числі й національних.

Список використаних джерел до розділу 4

1. *Конах В. К.* Національний інформаційний простір України: проблеми формування та державного регулювання : аналітична доповідь // В. К. Конах ; Нац. ін-т стратег. дослідж. – Київ, 2013. – 49 с.

2. Конвенція про кіберзлочинність : ратифікована Верховною Радою України 07.09.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_575/. – Назва з екрана.

3. *Копанєва В.* Бібліотека як центр збереження інформаційних ресурсів Інтернету [монографія] / В. Копанєва ; НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2009. – 198 с.

4. *Леонов А. П.* Актуальные проблемы информационной безопасности в контексте глобализации [Электронный ресурс] / А. П. Леонов. – Режим доступа: <http://www.itsec.ru/doc/leonov.doc>. – Загл. с екрана.

5. Металеві носії для довготермінового зберігання інформації / Петров В. В., Крючин А. А., Шанойло С. М. та ін. – Київ : Наук. думка, 2005. – 132 с.

6. Наукова періодика України та бібліометричні дослідження : [монографія] / Л. Й. Костенко, О. І. Жабін, Є. О. Копанєва, Т. В. Симоненко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2014. – 173 с.

7. Національні інформаційні ресурси як інтегративний чинник вітчизняного соціокультурного середовища : [монографія] / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2014. – 296 с.

8. Про Доктрину інформаційної безпеки держави: Указ Президента України від 09.01.2007 р. № 537-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/537-16/>. – Назва з екрана.

9. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 р. № 537-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/537-16/>. – Назва з екрана.

10. Про телекомунікації : Закон України від 18.11.2003 р. № 1280-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1280-15/page3>. – Назва з екрана.

11. *Резніченко В. А.* Інтеграція наукових електронних бібліотек на основі протоколу OAI-PMH / В. А. Резніченко, О. В. Новицький, Г. Ю. Проскудіна // Проблеми програмування. – 2007. – № 2. – С. 97–112.
12. OpenDOAR : Directory of Open Access Repositories [Electronic resource]. – Mode of access: <http://roar.eprints.org/>. – Title from the screen.
13. SHERPA/RoMEO [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.sherpa.ac.uk/projects/sherparomeo.html>. – Title from the screen.
14. *Рогова О. В.* Тероризм як вид комунікативних технологій / О. В. Рогова // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 49. – Т. 2. – С. 70–72.
15. *Кашкин В. Б.* Введение в теорию коммуникации / В. Б. Кашкин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. технич. ун-та, 2000. – 174 с.
16. *Шимченко Л. А.* Громадянська ідентифікація особи як чинник формування української політичної нації : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 21.03.01 / Л. А. Шимченко ; Нац. ін-т стратег. дослідж. – Київ, 2007. – 18 с.
17. *Волков В. А.* Влияние СМИ на формирование культурных ценностей: аксиологический аспект / В. А. Волков // Молодой ученый. – 2015. – № 3. – С. 913–915.
18. *Маслова В. А.* Лингвокультурология / В. А. Маслова. – Москва : Академия, 2001. – 204 с.
19. *Аксенова О. Н.* Особенности восприятия политической телеинформации молодежью / О. Н. Аксенова // СОЦИС, 2006. – № 4. – С. 143.
20. *Козловець М.* Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації / М. Козловець. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
21. *Пелагеша Н.* Україна в смислових війнах постмодерну: трансформація національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша. – Київ : НІСД, 2008. – 209 с.
22. *Деррида Ж.* Глобализация, мир, космополитизм / Ж. Деррида // Космополис, 2 (8), 2004. – С. 125–140.
23. *Артамонова І. М.* Тенденції становлення та перспективи розвитку інтернет-журналістики в Україні : [монографія] / І. М. Артамонова. – Донецьк : Лебідь, 2009. – 416 с.

24. *Чабаненко М. В.* Навести лад в інтернеті можливо? Варто лише захотіти / М. В. Чабаненко // Медіакритика: Щоквартальний дайджест електронного журналу. – Львів : ЗУМЦНЖ, 2009. – Ч. 16. – С. 63–68.

25. *Чорнописька Л.* «Зручна» мова українських інтернет-ЗМІ [Електронний ресурс] // Л. Чорнописька. – Режим доступу: http://slezenko.com/articles_130905.htm. – Назва з екрана.

ПРОБЛЕМИ ПРОГНОЗУВАННЯ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Прогнозування як відображення якісних і кількісних характеристик знання про можливий майбутній стан певних систем стає у сучасному світі дедалі важливішим чинником підвищення ефективності системи державного управління, оскільки для цього з'являються нові технологічні, технічні, методологічні та інші можливості. Прогнозування – базовий науково-аналітичний етап стратегічного планування, яке в умовах динамічного загострення суперництва між провідними світовими центрами за посилення своїх глобальних і регіональних позицій може бути інструментом досягнення стратегічних переваг.

Найважливішими функціями прогнозування в системі стратегічного планування є: визначення можливих цілей та напрямів розвитку об'єкта прогнозування; оцінка соціальних, економічних, наукових, технічних та екологічних наслідків реалізації кожного з можливих варіантів розвитку об'єктів прогнозу; визначення змісту заходів щодо забезпечення реалізації можливостей та послаблення загроз кожного з можливих варіантів розвитку прогнозованих подій; оцінка необхідних витрат і ресурсів для впровадження розроблених заходів і наслідків упровадження.

Тобто правильна оцінка перспектив розвитку міжнародних, економічних і військово-політичних відносин, можливостей партнерів і суперників, створення та реалізація алгоритму дій, націлених на виконання стратегічних завдань, дають змогу за рівних умов досягти вищих результатів.

Розглядаючи особливості прогнозування в умовах інформаційного протистояння, необхідно виокремити два рівні проблем: зумовлені зовнішніми впливами та загальноцивілізаційними зрушеннями, зокрема в інформаційній сфері та стратегічному мисленні, і внутрішні (специфіка розвитку

аналітичної діяльності, прогнозування, стратегічного планування). Сьогодні очевидно, майбутнє української держави має будуватися на тому факті, що в сучасному світі інформація – ресурс силового протистояння, такий самий як і військова потужність та економічний потенціал. Однією з найбільш значущих загроз національній безпеці України в інформаційній сфері є негативний інформаційно-психологічний вплив іноземних держав через проведення інформаційних акцій, операцій та кампаній.

Прогнозування та побудова алгоритму організації подальшої протидії інформаційним агресіям можливі за умови врахування стратегій забезпечення національної безпеки як основних світових лідерів, зокрема Сполучених Штатів Америки, так і потенційних противників, а у випадку України – противника, що веде проти неї гібридну війну, – Російської Федерації.

Водночас на прикладі стратегій національної безпеки провідних держав відстежуються основні цивілізаційні виклики та загрози і концептуальні засади реагування національних урядів на них.

У сфері стратегічного планування та забезпечення зовнішньої політики **Сполучених Штатів Америки** активно працює ряд дослідних структур. Зокрема, Національна рада з розвідки США, фахівці якої систематично представляють для американського політикуму та міжнародного експертного середовища аналітичні дослідження про перспективи розвитку сучасної цивілізації та роль США як провідного міжнародного актора. З 1997 по 2012 р. було оприлюднено серію аналітичних досліджень, що містять сценарії багатоаспектних трансформацій системи міжнародних відносин, зокрема «Глобальні тенденції-2020. Обриси глобального світу», «Глобальні тенденції-2025. Світ, що трансформується», «Глобальні тенденції-2030. Альтернативні світи».

Засадами зовнішньополітичної стратегії США вважається політика підтримки світового лідерства, збереження належного рівня внутрішньої та зовнішньої стабільності в країні та навколо неї через використання політичної, економічної та військової могутності, формування міжнародних альянсів і стратегічних партнерств, спрямованих на зміцнення впливу США в системі міжнародних відносин і збереження поточного світового порядку.

Розроблені в США і НАТО прогнози розвитку міжнародної обстановки на період майбутніх декількох десятиліть об'єднують висновок про зростаючу

глобальну нестабільність. На думку американських експертів, істотну роль у цьому відіграватимуть такі чинники:

- зростання ролі недержавних суб'єктів при одночасному збільшенні кількості можливих політико-військових комбінацій, що включають державних і недержавних учасників;
- дифузія потужності в багатополлярному світі на тлі поширення інформаційних і військових технологій;
- демографічні зміни, враховуючи прискорену урбанізацію;
- посилення суперництва з доступу до глобальних ресурсів.

Одночасно зберігається загроза міждержавних конфліктів із застосуванням сучасних видів високоточної зброї при збереженні ролі ядерної зброї як засобу стримування. Наявність таких тенденцій потребує підготовки країни та Збройних сил до участі в широкому діапазоні можливих класичних та іррегулярних конфліктів, включаючи гібридні війни [1].

При цьому середньовисокий (за термінологією експертів) рівень впливу на зовнішньополітичну стабільність як США, так і світу серед іншого може здійснювати інтенсифікація військового протистояння на Сході України внаслідок проведення відкритої російської військової інтервенції.

За дослідженнями Асоціації з питань зовнішньої політики, яка займається найбільш проблемними сферами міжнародної діяльності Америки і яка розробила програму Great Decisions (глобальні рішення), щороку формується перелік восьми ключових міжнародно-політичних питань, які вплинуть на зовнішньополітичні ініціативи та глобальні інтереси США. На думку фахівців асоціації, у 2015 р. зовнішньополітичну стратегію Сполучених Штатів Америки потрібно розвивати з урахуванням інтенсифікації російської військової агресії в Україні та ближньому зарубіжжі внаслідок посилення процесів європеїзації на пострадянському просторі [2].

З огляду на виклики для зовнішньої політики США президент країни Б. Обама в лютому 2015 р. представив оновлену стратегію національної безпеки держави, яка покликана забезпечити підтримку існуючого світового порядку, що ґрунтується на потужному американському лідерстві. Акцент у документі зроблено на таких довгострокових завданнях, як забезпечення енергетичної безпеки США, удосконалення інструментарію підтримки кібербезпеки, оновлення положень у сфері охорони здоров'я, врахування проблем, пов'язаних зі зміною клімату та підтримкою

демократичних політичних перетворень у так званих «неспроможних державах». Також у стратегії підкреслено позицію США щодо відновлення балансу сил в Азії та Тихоокеанському регіоні, політико-економічної стабілізації країн Близького Сходу та Північної Африки, зміцнення глобальних альянсів з НАТО та ЄС, враховуючи «українську кризу» та погіршення відносин з Росією, зміцнення та оновлення міжнародних норм та інститутів, а також підтримання багатосторонньої міжнародної взаємодії у сфері ядерного нерозповсюдження [3].

Загалом, національна стратегія безпеки Б. Обама визнає цінність партнерства, надає більшого значення громадянському виміру на протипагу військовому та підкреслює національне значення діалогу та необхідності зміцнення міжнародних інституцій, що говорить про політичне прагнення Сполучених Штатів Америки підтримати формування міжнародного порядку, здатного розв'язати проблеми міжнародної безпеки за збереження глобального лідерства американської держави.

Президент Б. Обама переконаний, що показова демонстрація пошани до інших країн і «стратегія залучення» до розв'язання глобальних проблем під американським керівництвом дасть змогу сформувати сприятливе геополітичне середовище для відновлення впливу та авторитету США на міжнародній арені [4].

Політичне керівництво США планує постачання військового спорядження країнам-союзникам для боротьби з тероризмом і використання військової сили в односторонньому порядку, якщо існує загроза громадянам США або державам-союзникам. Водночас для України позитивним є проголошення тези, що США та їхні союзники продовжать політико-економічний тиск на Російську Федерацію задля дипломатичного розв'язання конфлікту в Україні [2].

Стосовно **Росії** насамперед слід зауважити, що її керівництво надає важливого значення прогнозуванню та стратегічному плануванню і ставить завдання створити якісно нову, «розумну» систему військового аналізу та стратегічного планування, підготовки готових моделей та їхньої оперативної реалізації в структурах силових відомств. «Нам необхідні механізми реагування не тільки на вже існуючі небезпеки. Потрібно навчитися “дивитися за горизонт”, оцінювати характер загроз на 30–50 років уперед. Це серйозне завдання, яке потребує мобілізації можливостей цивільної

та військової науки, алгоритмів достовірного, довгострокового прогнозу» (тут і далі – переклад автора) [5]. Розробка таких прогнозів передбачена федеральним законом Російської Федерації від 28 червня 2014 р. «Про стратегічне планування в Російській Федерації».

Українські державні та недержавні аналітичні структури в розробках імовірних сценаріїв протистояння в гібридній та інформаційній війні з РФ мають враховувати російське розуміння розвитку міжнародної та військово-політичної обстановки у світі та регіоні. Зокрема, теза про цивілізаційний конфлікт, несприйняття західних цінностей та відстоювання ідей «русского мира» превалюють як в експертному середовищі, так і у вищих владних ешелонах Російської Федерації.

Російські аналітики виходять з того, що міжнародна обстановка формуватиметься як наслідок зіткнення локальних цивілізацій, яке «не просто неминуче, але вже почалося: західна локальна цивілізація хоче будь-що підкорити собі інші» [6]. У найближчій перспективі ідеологічні чинники стимулюватимуть створення нових міжнародних інститутів. При цьому, поперше, неминуче станеться різке посилення значення традиційних і поява нових міжнародних соціальних інститутів. Ці інститути в чомусь зможуть взяти на себе функції держави (як, наприклад, приватні військові компанії) або сприяти цим функціям приховано. Зокрема, мова йде про:

- формальні національні та міжнародні соціальні інститути, які вже певний час функціонують цілком легально, і не тільки беруть участь у формуванні соціально-політичної системи держави, а й впливають на формування міжнародної обстановки в регіонах і навіть на планеті. Ідеться, наприклад, про численні правозахисні, екологічні та інші організації, чий вплив відчутно зріс ще наприкінці ХХ ст.;

- неформальні соціальні інститути, які створюються та розвиваються за межами політичних, правових, моральних та інших рамок. Це можуть бути як релігійні, так і культурні та особливо інформаційні спільноти, наприклад співтовариства хакерів або фанатів.

По-друге, відбудеться різке посилення ідеологічних соціальних інститутів, які формують ідеологію та світогляд, а потім перетворюють їх у політичний ресурс. Причому як суб'єктів, що не тільки мають політико-ідеологічний, а й організаційний та інституціональний, а іноді і військовий вплив. ІГІЛ, таліби, «брати – мусульмани» – приклади таких ідеологічних

організацій, які швидко перетворились у політичні та військові чинники формування міжнародної обстановки. Унаслідок цілого ряду особливостей у XXI ст. особливе значення матимуть ройові структури. Насамперед тому, що за цим принципом держава може доволі швидко та просто створити «хмарного противника» для свого опонента [6].

З огляду на таке трактування розвитку міжнародної обстановки 26 грудня 2014 р. російський президент ухвалив нову військову доктрину Російської Федерації. Вона, порівняно з попередньою редакцією 2010 р., до загроз безпеки Росії включає зміну режимів у сусідніх країнах, що може підривати політичну стабільність у РФ. А також проголошує право російськомовних громадян зарубіжних країн на військовий захист армії РФ. Це можна розцінити як намагання «узаконити» майбутні розширення своєї території за рахунок сусідів і фактичне підтвердження наміру поглиблювати та продовжувати війну на Сході України.

На думку І. Лоссовського, принципові компоненти «доктрини Путіна», що застосовується в практичній міжнародній діяльності, насамперед, на пострадянському просторі, можна окреслити так:

– РФ більше не розглядає Захід, як партнера, що заслуговує на довіру, оскільки, незважаючи на попередження, які звучали у відомій «Мюнхенській промові» Путіна 2007 р., США, НАТО і ЄС продовжують ігнорувати її життєві, історичні регіональні інтереси на пострадянському просторі, поширюючи свій власний вплив і «затягуючи» країни регіону у свої структури, проводячи політику «стримування Росії»;

– Російська Федерація більше не розглядає себе частиною Євро-Атлантичної спільноти, вона є країною «суверенної», «контрольованої» демократії, близько 90 % населення якої однозначно підтримують агресивну політику В. Путіна щодо України, антиамериканізм і конфронтацію з Заходом. Росія має своє власну ідентичність і належить до окремої цивілізації, яка має власну систему цінностей, пов'язаних з російською православною культурою та історичними традиціями;

– за нинішніх умов розпаду/послаблення однополярного світопорядку, коли новий «багатополярний» (або «багатоцентричний») світ тільки формується, наявними є «некерований хаос» і «відсутність правил гри», що значно розширює кордони припустимої поведінки у світі для сильних держав, якою вважає себе Росія;

– система міжнародних договорів і міжнародне право, у цілому, для Російської Федерації більше не є системою правил/координат міжнародних відносин, а є «меню», з якого сильні країни обирають те, що їм вигідно в конкретний історичний момент. Звідси й роль міжнародних організацій істотно скорочується, оскільки співпраця з ними для сильних держав втрачає сенс, як тільки вони починають заважати їхнім національним інтересам;

– реальний суверенітет у «доктрині Путіна» є атрибутом виключно сильних держав. Інші держави так чи інакше віддають частину свого суверенітету або сильним партнерам/союзникам, або міжнародним безпековим організаціям, до яких вони вступають. Права на реальний суверенітет фактично позбавляються пострадянські країни, оскільки вони наділяються лише таким суверенітетом, який не суперечить життєво важливим інтересам Росії. Такими «концептуальними аргументами» виправдовується «легітимність» і агресії РФ проти України [7].

Отже, розгляд основних положень стратегій національної безпеки США і РФ демонструє схожість в оцінках окремих тенденцій розвитку міжнародної та військово-політичної обстановки, і дає підстави для висновку, зокрема, щодо зростання ролі недержавних суб'єктів у її формуванні. У боротьбі провідних держав світу за свої інтереси типовими стали «непрямі дії», ведення гібридних воєн (під гібридною війною розуміються неоголошені, таємні військові дії, під час яких ворожа сторона атакує державні структури або регулярну армію супротивника за допомогою місцевих бунтівників, сепаратистів, яких підтримує зброєю та фінансами, та через деякі внутрішні структури [організована злочинність, воєнізовані, псевдо-релігійні організації тощо]).

На тлі зростання глобальної нестабільності спостерігається тенденція зміщення військових небезпек і загроз в інформаційну сферу. Кіберпростір розглядається як новий вимір геополітичного протистояння. При цьому геополітичне протистояння має характер не лише суперництва з доступу до глобальних ресурсів, а й конфлікту на ґрунті відстоювання ідеологічних, духовних цінностей.

Як підтвердження цих тенденцій можемо оцінювати й гібридний характер дій Росії проти України, наслідком яких є інформаційна війна, анексія Криму, розпалювання війни на Донбасі. На відміну від часів проведення

Україною політики «багатовекторності», коли було прийнято оцінювати загрози насамперед від «головних глобалізаторів», на сьогодні проти неї діють не уявні невизначені умовні противники, а потужний інформаційний комплекс Російської Федерації з підключенням дипломатичної, економічної та інших складових. Російська пропагандистська машина шляхом маніпуляцій масовою свідомістю за короткий час створила в країні атмосферу ненависті до України.

З огляду на це уваги аналітиків заслуговує той факт, що широке застосування інформаційно-психологічних операцій, які стали ефективним інструментом досягнення мети невоєнними засобами, за певних умов може становити загрозу цілим регіонам і локальним цивілізаціям. Зображене Д. Оруеллом закрите, підконтрольне бюрократичному впливу суспільство та наслідки його функціонування можна сьогодні зіставляти не лише з тоталітаризмом як злом учорашнього дня, а й з нинішньою ситуацією в Росії та майбутньою небезпекою, пов'язаною з можливою монополізацією інформації певними країнами чи політичними силами, ТНК, іншими недержавними акторами. Відповідно до цього сучасний «оруеллізм» можна охарактеризувати як «пропагандистське маніпулювання фактами, словами й поняттями, цілеспрямоване спотворення правди, історичного минулого, істини; інституційно-системний інформаційно-ідеологічний вплив на суспільну поведінку й мораль державних, владних структур, бюрократичного апарату, окремих функціонерів з метою досягнення всеохоплюючого контролю над особистістю й суспільством» [8, с. 102]. Саме таке пропагандистське маніпулювання фактами, цілеспрямоване спотворення правди спостерігаємо сьогодні в Росії. Його метою є, з одного боку, досягнення всеохоплюючого контролю над російським суспільством, з іншого – виправдання агресивної політики проти України.

При цьому інформаційна війна проти України – це не лише головний виклик їй в інформаційній сфері, – це пряма загроза існуванню держави.

За таких умов **можливості прогнозування та стратегічного планування в українських реаліях значно ускладнені**. Основні зовнішні дестабілізуючі чинники (воєнні дії на території країни та інформаційна війна Російської Федерації проти України) підвищують рівень невизначеності при прийнятті управлінських рішень, загрожують зростанням соціальної напруженості та протестних настроїв у суспільстві.

Слід зауважити, прогнозування щодо розвитку будь-якої системи тим ефективніше, чим чіткіше розуміння принципів її функціонування, більше відомо характеристик, оперативніші дані про зміни її стану. Як зазначають фахівці [9], прогнозування являє собою специфічний вид пізнання, в основі якого лежить певна властивість навколишнього світу – повторюваність зв'язків і відносин, причинно-наслідкових зв'язків між минулим і майбутнім. Отже, прогнозування можливе лише в тій мірі, у якій поведінка прогнозованого об'єкта відповідає певним закономірностям. Прогнозування можна здійснити лише тоді, коли закони та закономірності розвитку цього об'єкта (явища, процесу) пізнані. Тому розуміння стратегічних, концептуальних і тактичних завдань, що їх ставить перед собою Росія в інформаційній війні проти України, відстежування оперативних даних щодо основних напрямів її інформаційних атак та інформаційно-психологічних операцій є важливою передумовою ефективного прогнозування можливих варіантів розвитку інформаційного протистояння.

Події останніх років показують, що для Росії в інформаційній війні **стратегічним** є завдання утримати Україну у своїй орбіті, довести світовій спільноті, населенню РФ та частині українців, що існування цього «штучного державного утворення» доцільне лише за умови його перебування у сфері російських геополітичних інтересів.

Очікуваними є дії Російської Федерації на інформаційному фронті, спрямовані на формування негативного іміджу України на міжнародній арені, зокрема, як ненадійного партнера, перешкоджання її євроінтеграційним прагненням, вступу до НАТО тощо.

Увесь історичний досвід українсько-російських відносин показує, їхнє загострення відбувалося в періоди відновлення української державності, щоразу, коли Україна намагалася відстоювати свої національні інтереси, захистити свою ідентичність. Особливо різке несприйняття у Росії спричинює пробудження національної свідомості українців.

Голова Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович вважає, що війна на Донбасі є продовженням політики Росії з відновлення імперської ідентичності [10].

Власне і російські військові експерти, говорячи про цілі воєн у XXI ст., визнають, що військова перемога та окупація перестали бути головною метою військових дій. Автори аналітичної доповіді, експерти російського

Центру військово-політичних досліджень зазначають, що на сьогодні, якщо виходити з політичної точки зору, такою метою стає перетворення правлячої еліти, нації та суспільства в слухняне співтовариство, позбавлене власної ідентичності, але готове беззаперечно виконувати ті правила та норми, які йому наказує переможець [11, с. 15].

У цій війні, на думку С. Дацюка, носії національної української ідентичності виступають за українську національну (націоналістичну) державу. Основні ідеї: 1) національна організація світу є основоположною для розділення території світу на держави; 2) монополія держави зберігається в частині гарантій розвитку культури та мови титульної нації; 3) корпорації повинні служити інтересам нації або хоча б не вступати з цими інтересами в суперечність; 4) лише нація може бути підставою громадянського суспільства, за посередництвом якого вона здійснює контроль за державою та корпораціями; 5) об'єднання діаспор по світу можливе лише на основі національної культури і, насамперед, мови.

Українській ідентичності протистоїть імперська російська ідентичність. Її носії створюють велику Російську імперію. Основні ідеї: 1) держава тяжіє над націями, що входять в імперію, і, насамперед, над титульною нацією (росіянами) (наднаціональна територіальна імперія); 2) держава в ім'я могутності імперії зберігає монополію над розподілом природних копалин між корпораціями і над контролем масової свідомості (імперія ренти та контролю); 3) лише безпосередньо керовані державою корпорації можуть бути великими, іншим це не дозволено (корпоративна імперія); 4) лише держава може дарувати свободи громадянському суспільству в тій кількості і в тому їхньому обсязі, у якому вважає за потрібне для блага імперії (імперія обмеженої свободи суспільства); 5) імперія є експансивною щодо території країн-сусідів і агресивною до решти світу (агресивно-експансивна імперія) [12].

Доводиться констатувати, що агресія Російської Федерації проти України – це не лише війна проти української держави, це війна проти ціннісних символів, образів, ідей, проти західних цінностей, відданість яким проголосила Україна. Це війна національних, навіть цивілізаційних ідентифікацій, у якій Україна вкотре відстоює свою ідентичність.

Отже, заперечення української ідентичності та дії спрямовані на її руйнування – стратегічний напрям інформаційної війни РФ. А це означає,

що Україна має організувати контрпропагандистську діяльність, розраховану на тривалий час.

Інформаційний фронт «гібридної війни» розгортається одразу на кількох напрямках: серед населення в зоні конфлікту; серед населення країни, проти якої здійснюється агресія, але територія якої не охоплена конфліктом; серед громадян країни агресора та серед міжнародного співтовариства. Однак, як наголошує академік В. Горбулін, в українському випадку маємо справу не просто з ворожою пропагандою, а з тим, що фахівці-інформаційники слушно характеризують як «війну смислів/сенсів» (початок якої можна умовно віднести до 2006–2007 рр.). Для ретрансляції цих смислів залучено всю множину каналів донесення інформації. Основним структурним елементом у цій війні стають симулякри – образи того, чого в реальності не існує. Прикладами таких симулякрів є: «хунта», «фашисти в Києві», «звірства каральних батальйонів», «розіп'яті хлопчики», використання Україною заборонених озброєнь. Стратегічна мета експлуатації цих симулякрів – замінити об'єктивні уявлення цільових груп про характер конфлікту тими «інформаційними фантомами», які потрібні агресору [13].

Відповідно серед очікуваних напрямів інформаційних атак з боку РФ – спотворення історичних подій, формування в населення України стереотипу меншовартості та вторинності; продукування розколу в українському суспільстві за етнічною та регіональною ознаками; витіснення мови, культури, а відповідно – і традицій, як основних джерел самоідентифікації нації; поширення російської мови з метою утвердження у свідомості українців російських ціннісних орієнтирів.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що 24 грудня 2014 р. В. Путін своїм указом затвердив «Основи державної культурної політики» – «базовий документ», у якому «державна культурна політика визнається невід'ємною частиною стратегії національної безпеки Російської Федерації». Про важливість цього документа свідчать і слова з преамбули: «Приймаючи дані Основи, держава вперше зводить культуру в ранг національних пріоритетів і визнає її... гарантом збереження єдиного культурного простору та територіальної цілісності Росії» [5].

У тексті окремо підкреслюється роль православ'я та багаторазово – роль російської мови. На думку експерта групи «Інформаційний спротив»

О. Копитька, державна культурна політика Російської Федерації покликана формувати такий тип людини та суспільства, який необхідний державі на покоління вперед. Різноманітні види творчості (поряд з наукою, освітою, вихованням тощо) лише інструменти для досягнення цієї мети, вони не самоцінні. Мета Росії – протидіяти Заходу в поширенні його цінностей, які для неї є чужими, та насаджувати свої [14].

Слід зауважити, що загострення міжцивілізаційних ідеологічних розбіжностей дедалі більше виявляється як світова тенденція. Г. Почепцов, розглядаючи проблеми інформаційної політики та безпеки сучасних держав, наголошує на тенденції до розгортання війни ідеологій «як нового-старого типу війни» [15]. З цим важко не погодитись, спостерігаючи сучасний російсько-американський політичний дискурс, що нагадує часи холодної війни.

У **тактичному** плані головною метою РФ у найближчій перспективі є зміна політичної влади в Україні без виявлення джерел зовнішнього впливу. Спосіб досягнення мети – упровадження варіанта «керованого хаосу», «керованої нестабільності».

Вибудовуючи прогноз щодо сценаріїв українсько-російського інформаційного протистояння, необхідно звернути увагу на зміщення акцентів у діях Кремля останнім часом. Не припиняючи підготовки до наступальних дій та ескалації конфлікту на Донбасі, Москва продовжує активну діяльність із розгойдування ситуації на Сході та Півдні України за допомогою невійськових засобів. Ставлячи за мету, як мінімум, досягнення позаблокового статусу України, Москва має намір реінтегрувати Донбас до складу України на правах федерації (або автономії) з проросійськими фігурами на чолі. По-перше, зазначає експерт Центру військово-політичних досліджень В. Гусаров, російське керівництво хоче мати додатковий інструментарій для дестабілізації ситуації в Україні на випадок, якщо військові заходи (аж до повномасштабного вторгнення) будуть визнані недоцільними. По-друге, в Україні формується комплекс умов, які роблять можливою дестабілізацію без широкого військового втручання реальною. З одного боку, це зростання несприятливих для держави настроїв у деяких верствах суспільства на тлі складної соціально-економічної ситуації. З іншого – це наближення місцевих виборів, під час яких у деяких регіонах не можна виключати реваншу проросійських політсил. У цих умовах особливого зна-

чення набуває комплексна оцінка ситуації в регіонах, яка дасть можливість виявляти точки напруження та впливати на них [16].

Прогнозується, що основними тактичними напрямками інформаційно-психологічних операцій проти України будуть:

1. Створення атмосфери недовіри в народі України до Президента П. Порошенка. Для цього в багатьох ЗМІ Російської Федерації поширюються думки про непослідовну політику українського Президента, договірні відносини з російським керівництвом з приводу «здачі інтересів України» і небажання звертати увагу на власний «зубожілий народ». Для формування критичних поглядів про П. Порошенка за основу беруться дані його біографії, політичної кар'єри, бізнесу тощо, а потім створюється проекція на ту політичну ситуацію, яка існує в країні.

2. Роз'єднання державного керівництва та ослаблення політичного управління України. Так, в останні місяці в російських ЗМІ формується думка про конфлікти всередині керівництва України. Їх показують у вигляді двох полюсів: з одного боку – Порошенко – Гройсман, а з іншого – Яценюк – Турчинов – Аваков. При цьому П. Порошенко зображується зручним для Росії політиком, з яким «ще можна вести діалоги та домовлятися». А «його опонентів» – команду прем'єра А. Яценюка показують повним протиставленням «президентським ідеям мирного врегулювання конфлікту на Сході України». Для досягнення цієї мети російські медіа використовують цитати українських і зарубіжних видань, але надають їм свої сенси, співзвучні з точкою зору Кремля.

Очевидно, у роз'єднанні українського керівництва Кремль бачить спосіб дестабілізації ситуації в Україні, а також шлях реалізації своїх інтересів у переговорному процесі щодо Донбасу. За їхньою логікою, з однією зі сторін завжди легше домовитися, особливо за наявності внутрішнього конфлікту. Це підтверджують факти широкого обговорення в російській пресі питань федералізації Донбасу з російськими представниками на чолі та відновленні зруйнованих регіонів за рахунок українського бюджету. Одним з останніх меседжів Москви стала спроба нав'язати думку про необхідність присутності російського миротворчого контингенту на окупованій території.

3. Нагнітання протестних настроїв в українському суспільстві. В основу створення такого тренду беруться вкрай негативні оцінки соціально-

політичної ситуації в країні, а також демонстрація нестабільного морально-психологічного стану українського суспільства. Тут головну роль відіграють кремлівські телевізійні канали та російські електронні видання. Як показує моніторинг російських інформаційних джерел, основними мотивами протестних настроїв в Україні нав'язуються:

- проблема мобілізації ЗС України;
- надання допомоги частинам, які воюють на Донбасі;
- спроби українських чиновників використовувати АТО у власних інтересах;
- невирішені питання з переселенцями з окупованих територій;
- падіння соціальних гарантій для населення України та пасивність у цьому влади.

Слід зазначити, що для досягнення мети цього завдання, російські фахівці роблять ставку на «п'яту колону» в українському суспільстві, прикриваючись мотивами демократії чи свободи думок.

4. Намагання створити потужну прокремлівську суспільно-політичну силу з повноваженнями «контролю» за діями чинної влади. Крім того, на нове партійне об'єднання передбачається покласти завдання щодо просування інтересів Кремля у Верховній Раді України, а також координації переговорного процесу з питань припинення бойових дій на Донбасі [16].

Особливо наголосимо, інформаційно-психологічні атаки відбуватимуться в комплексі з іншими провокативними діями, організованими РФ і спрямованими на те, щоб викликати в населення України страх, паніку, зневіру.

Предметом прогнозування та ключовим для розуміння ситуації є питання – наскільки буде збережена керованість українською державою на кожному з цих етапів в умовах різкого незадоволення населення війною, повільними реформами та корупцією.

Організація протидії в умовах тривалого інформаційного протистояння має базуватися на результатах прогнозування, середньо- і довгострокового планування, ефективність яких, як видається, залежить від правильності визначення основних принципів організації протидії.

Насамперед зауважимо, що захист національного інформаційного простору України від спеціальних інформаційно-психологічних операцій Російської Федерації у сучасних умовах неможливо забезпечити спираючись на принцип паритету з огляду на недосяжність останнього. Під час

гібридної війни необхідно організовувати гібридну оборону, використовуючи не лише класичну тактику інформаційної протидії, а й вдаючись до нетрадиційних, асиметричних видів і методів інформаційного протиборства. Наприклад, поряд з використанням можливостей державної вертикалі, ефективною може бути організація інформаційного спротиву за мережевим принципом, коли в умовах м'якого координування працюють автономні ланки чи навіть рої великої мережі (це, зокрема, підтверджує досвід роботи групи «Інформаційний спротив»). Необхідно активізувати пошук ефективного алгоритму взаємодії між державними структурами, громадськими організаціями, приватними компаніями, населенням і міжнародними організаціями в умовах інформаційної війни. І тут немає такої відпрацьованої світовою спільнотою системи, як, скажімо, під час традиційних конфліктів. Водночас український та зарубіжний досвід активізації волонтерства, зокрема й інформаційного, дає підстави для оптимістичної оцінки можливостей таких мереж.

При підготовці прогнозів необхідно виходити з того, що в інформаційній сфері Україна має поєднати дзеркальну тактику дій щодо агресора (невідворотна реакція на антиукраїнські випадки) з превентивною роботою та наступальними інформаційно-психологічними операціями. Перспективним є напрям роботи з інтелектуальною елітою за кордоном, журналістами, лідерами думок у соціальних мережах. Тим більше, що діаспора та українські заробітчани виявляють ініціативу та охоче надають допомогу в протидії російській інформаційній агресії.

Тобто ефективною в довготривалому плані стратегією захисту від інформаційно-психологічних операцій може бути лише стратегія гнучкого реагування на асиметричній основі, суть якої – діяти нестандартно та на випередження.

За визначенням Інституту стратегічних досліджень США, «асиметрія у військовій сфері та сфері національної безпеки – це спроможність діяти, організовувати свою діяльність і мислити відмінним від опонентів чином з метою максимізації власних переваг і використання вразливих місць опонента, захоплення ініціативи чи забезпечення простору для маневрування. Вона може бути політико-стратегічною, військово-стратегічною, оперативною або комбінацією з них. Вона може містити різні методи, технології, цінності, організаційні структури, часові рамки або комбінації з них.

Вона може бути коротко- або довгостроковою. Вона може бути анонсована як завчасно підготовлена або представлена як випадковий розвиток подій. Вона може бути дискретною або здійснюватися у взаємодії з симетричними підходами. Вона може мати як психологічні, так і фізичні виміри» [17]. Така стратегія з боку України має бути багаторівневою, багатоцільовою та гнучкою і в частині конкретних заходів мати конфіденційний характер, передбачати постійний, активний та системний тиск саме на «вразливі місця» Москви й паралельно дійові заходи з надійного захисту найважливіших національних інтересів України.

Аналітикам серед іншого необхідно враховувати специфіку прийняття рішень у вищих ешелонах російської влади. Росія, на відміну від західних країн, яким властивий високий рівень раціоналізму й прагматизму в системі прийняття державних рішень, протягом усієї історії тяжіла до східного типу державного управління, де рішення приймає особа, що перебуває на вершині соціальної піраміди та наділена практично необмеженою владою. За таких умов при прийнятті рішень ідеологічні чинники можуть переважати прагматичні міркування. Емоційна, нерациональна складова може бути визначальною мотивацією особи, що приймає рішення (наприклад, вплив особистісного чинника спостерігався на відносинах Петро I – Мазепа, Путін – Саакашвілі, Путін – Ющенко та ін.). Підкреслюючи важливість суб'єктивної складової системи управління, необхідно особливо наголосити на ролі осіб, що приймають рішення на вищому рівні управління, та зростанні значення за таких умов рис їхнього характеру. Волонтаризм і догматизм можуть нівелювати переваги стратегічного прогнозування, створити умови для виникнення ефекту «конструйованої реальності», коли спостерігається дисбаланс бажаного та дійсного. Так, рішення В. Путіна про створення на території України так званої «Новоросії» було прийнято, вочевидь, виходячи з хибного переконання, що російськомовний Схід і Південь України підтримає цю ідею. Була розгорнута широка пропагандистська кампанія в ЗМІ РФ, зроблені спроби дестабілізувати обстановку в Одесі, Харкові та інших містах.

Проте ця суто ідеологічна вигадка не лише не здобула підтримки населення Південного Сходу, а й завдяки розгорнутій українцями в соціальних медіа кампанії з її висміювання була зведена до предмета анекдотичної творчості народних мас.

Водночас тотальний вплив російського ТБ та інших ЗМІ на свідомість росіян, вплив на населення окупованих територій, активне формування громадської думки в країнах Європи говорить про необхідність диференційованої інформаційної протидії.

Необхідно враховувати, передусім у коротко- і середньострокових прогнозах, що інформаційна робота вестиметься з цільовою аудиторією, у якій доцільно розрізняти такі умовні підгрупи: окупована територія Донбасу, Криму, зона проведення АТО, решта України, Росія, світ. Для кожного з цих напрямів потрібно розробити схему діяльності та працювати відповідно до цієї схеми. Для ефективної протидії російській пропаганді, як зазначає експерт українського Центру дослідження Росії Д. Богуш, потрібен чіткий план дій, професійний замовник від влади, системність підходу, сила сигналу та максимальне охоплення [18].

Робота з інформаційної протидії деструктивним зовнішнім впливам має кілька основних етапів:

- інформаційної розвідки – пошуку, збору, обробки та аналізу інформації про інформаційні ризики та загрози;
- планування інформаційних заходів тактичного (локального, внутрішньоукраїнського), оперативного та стратегічного рівнів;
- проведення заходів інформаційного характеру (інформаційних операцій, дій, акцій) з метою реалізації завдань внутрішньої та зовнішньої політики держави;
- оцінки ефективності інформаційних заходів – визначення рівня досягнення успіху.

Виходячи з аксіоми інформаційної війни – якщо аудиторія не отримала інформацію з державного джерела, вона буде шукати її у джерелах опонента, головним напрямом протидії російській пропаганді має стати якісне та масштабне інформування української аудиторії про прийняті рішення та політику держави. Важливо, нарешті, включити в активну та серйозну роботу Міністерство інформаційної політики і Раду з питань комунікацій при Кабінетові Міністрів України. Але поки що українська влада неефективно супроводжує свої дії в медійній сфері. Та ж практика щотижневого публічного спілкування вищого керівництва з громадою, яка була започаткована одразу після революційних подій, зведена нанівець. Отже, ідеться

про необхідність реформування процесу та формату комунікації влади з громадою.

При цьому ефективність прогнозування, стратегічного планування та власне інформаційної протидії агресору залежатиме від того, чи будуть враховані чинники, які до цього належно не враховувались у сфері національної безпеки. Ідеться про культурну політику та виховання патріотизму як ключ до консолідації нації та основну передумову для організації захисту країни.

Дотепер в Україні на тлі поширення в інформаційному просторі російських ідеологем «русского мира», «единого отечества», єдиного народу тощо, чіткої концепції та практичного механізму об'єднання української нації на засадах патріотизму не розроблено. Не створено й алгоритму реагування української сторони на провокативні заяви державних діячів і політиків РФ. До прикладу, нещодавня чергова пропагандистська заява В. Путіна про те, що українці та росіяни – це один народ, крім спалаху активності української спільноти у Facebook, не викликала реакції ні профільних міністерств, ні профільних наукових установ в Україні.

Якщо подивитися з точки зору змісту, то на цьому етапі культурна політика сприймається в Україні вузько. «Як щось, що стосується, умовно кажучи, літератури, балету та цирків. Плюс культурна спадщина. А оскільки зараз війна – то всі зусилля пропонується кинути на підтримку фронту», – зазначає О. Копитько [5]. Але в цьому контексті доречно згадати і відомі слова У. Черчіля: «якщо під час війни урізати фінансування освіти і культури, то за що ж тоді ми воюємо...».

Цілеспрямована культурна політика – це ключ до досягнення консенсусу в суспільстві. В Україні ядро цінностей політичної нації, на основі яких можна було б виховувати нове покоління, до цього часу дуже розмите. Цінності, спрямовані в майбутнє, наприклад, «європейськість», для багатьох продовжують залишатися абстрактними.

Зокрема, є потреба в дискурсі не лише в українському політикумі, а й з охопленням найширших кіл суспільства щодо вироблення національної ідеології, яка б чітко формулювала головні пріоритети нації та її систему цінностей, насамперед, показувала «образ бажаного майбутнього»: якою ми хочемо побачити націю в перспективі, яким критеріям вона повинна відповідати, яка головна мета її розвитку і що має робити для цього

держава, громадянське суспільство. І ця мета має бути доволі зрозумілою та конкретною, укладатися в набір простих ідеологем. Без цього не вдасться консолідувати ні еліту, ні суспільство в умовах наростаючої кризи, і складно вести мову про стратегічне прогнозування та планування.

На думку учасників ініціативи «Культура-2025», проблема комунікації – серед основних в українській культурі (рис. 5.1):

1. Слабка внутрішня комунікація (між сферою культури та суспільством).

Причини: брак кваліфікованих кадрів з комунікації в культурних установах, нерозуміння цілей та значення зовнішньої комунікації для розвитку культури, відсутність державної політики, спрямованої на підтримку та просування культури, відсутність розуміння загальних проблем у культурі, маргіналізація сфери культури, закритість від громадськості.

Рис. 5.1. Комунікація – дерево проблем [19]

Системні наслідки: культура не сприймається суспільством як вагомий фактор для об'єднання, як фактор розвитку та національної безпеки, низький рівень залученості та споживання культури з боку суспільства.

Наслідки: неякісне освітлення культури в ЗМІ, брак лідерів громадської думки зі сфери культури, культурний продукт не орієнтується на споживача, неефективне просування культури в країні і за кордоном, національні меншини не притягнуті, аудиторії культурних подій менше, ніж могли б бути, слабка база для збору коштів на культурні проекти.

2. Неефективна вертикальна та горизонтальна комунікація (по вертикалі: органи державної влади – культурні установи, по горизонталі: заклади культури різного підпорядкування – громадські організації, міждисциплінарні зв'язки).

Причини: незнання каналів і видів комунікації, обмежений інструментарій, нерозуміння значення комунікації для розвитку, відсутність державної культурної політики та міжвідомчого співробітництва у сфері культури, одностороння, директивна комунікація – влада «перетягує ковдру» на себе.

Системні наслідки: системні проблеми у сфері державного управління та управління культурними установами, недостатня якість та інтенсивність культурного життя, зростання напруження та недовіри.

Наслідки: неузгодженість дій органів державної влади різних рівнів між собою, низька швидкість комунікації та прийняття рішень, недоступність конкретної інформації про реальний стан речей у сфері, відсутність співпраці та брак зворотного зв'язку як по горизонталі, так і по вертикалі, комунікаційний розрив між столицею та регіонами, розрив поколінь [19].

Вочевидь, органи державної влади не зможуть самостійно подолати ці розриви, потрібен громадський рух назустріч, але окреслити культурну політику як складову національної безпеки, визначити порядок денний, скоординувати зусилля – завдання держави.

Це важливо не лише тому, що в умовах формування суспільства знань особливого значення набуває сприяння реалізації творчих можливостей особистостей, які стають головним засобом економічного та соціального розвитку і головним ресурсом розвитку нації. Це і важливий критерій при оцінці ефективності використання «м'якої сили» в нинішніх гібридних війнах. Та сторона конфлікту, яка зможе ефективніше та краще за інших використовувати свій національний людський потенціал, його творчі

та організаційні можливості, досягне стратегічних переваг. Зокрема й тому, що національне мистецтво та культура є джерелом смислових форм під час ведення інформаційних війн.

В інформаційному протистоянні роль інтелігенції, творчих особистостей – акторів, журналістів, письменників, учених – виявляється ключовою. Саме вони формують ту чи іншу суспільно-політичну атмосферу в країні.

Під час війни визначення чітких орієнтирів розвитку на базі духовних цінностей, цілеспрямована культурна політика, патріотичне виховання допоможуть змінити настрої громадян і знизити підтримку антиукраїнських сил у південно-східних регіонах, додадуть мотивацій громадянам захистити країну. Тим, хто вагається або втомився від постійного стресу за останній рік, потрібні орієнтири, моделі поведінки та відповіді.

Зростаюча роль високотехнологічних засобів комунікації та інформаційних технологій, що веде до підвищення соціальної та політичної мобільності, – є важливим чинником, який справлятиме істотний вплив на прогностику в тривалій перспективі. Виникнення нових форм соціальної організації та комунікації (соціальні мережі, блогосфера тощо) підвищують спроможності громадянського суспільства здійснювати тиск на владу (новітні способи технологічного та організаційного впливу). Особливу увагу слід звернути на появу нових ідеологій на основі інформаційної, комунікаційної та мультимедійної революцій – з'являються нові соціальні зв'язки, типи громадянської поведінки, світоглядні настанови та нові типи соціальних рефлексій, що, як показує досвід українсько-російського протистояння, можуть бути використані в інформаційній війні.

Тож перед державою стоїть завдання в максимально стислий термін розробити модель оновленої державної культурної політики. Її місія полягає у визначенні ціннісних орієнтирів суспільного розвитку в умовах економічної кризи та зовнішньої агресії, встановленні перешкод розповсюдженню деструктивних ідеологічних установок у громадській свідомості, сприянні формуванню державницьких цінностей. І те, що ця думка відбита в аналітичній доповіді до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України [20, с. 363], дає певні сподівання на позитивні зрушення в цій сфері.

На етапі організації протидії російській інформаційній агресії виявляються **проблеми, зумовлені внутрішніми чинниками** в системі прогнозування.

Уже тривалий час фахівці ведуть мову про відсутність цілісної системи прогнозування та державного стратегічного планування в Україні. Спроба її створити була зроблена в 1999–2004 рр. У цей період було прийнято Закони України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», «Про організацію оборонного планування», Указом Президента була затверджена друга редакція Воєнної доктрини України, створено Центр інформаційних ресурсів та технологій, а також розроблено ряд документів стратегічного характеру. Наприклад, Стратегію економічного та соціального розвитку України на 2004–2015 рр. «Шляхом європейської інтеграції».

Однак стратегічні орієнтири, закладені в цьому документі, не виконані. Однією з причин такого стану справ є відсутність інституційних механізмів, які б спонукали різні гілки та органи влади працювати в єдиному напрямі реалізації стратегічних цілей та завдань. Саме тому дії урядів та окремих міністерств періоду незалежності часто мають хаотичний та неузгоджений характер. Більшість із них продиктовані тимчасовими економічними чи соціальними викликами, політичною доцільністю або корпоративними інтересами окремих владних груп, часто суперечать задекларованому курсу реформ, довгостроковим цілям стабілізації та економічного зростання.

До проблем, зумовлених відсутністю сформованої системи прогнозування та стратегічного планування, експерти відносять такі: неузгодженість між різними стратегічними та плановими документами; відсутність чіткого зв'язку між плановими документами та бюджетом; відсутність єдиного підходу до планування, невизначеність статусу деяких стратегічних документів, політичних і юридичних наслідків їхнього невиконання; неефективну систему оцінювання державної політики та відсутність відповідальності за прийняття неефективних управлінських рішень [21].

На думку Н. Талеба [22], сучасна наука має мало інструментів для прогнозування подій-випадковостей, які він називає «чорними лебедями» (події, що здавалися абсолютно неможливими, доки вони не відбулися). Однак це не означає, що прогнозування та стратегічне планування даремна справа,

адже неможливість передбачити точно, як будуть розвиватися події в майбутньому, не означає, що немає необхідності передбачити свої дії на випадок різних варіантів розвитку подій. Тому успішні практики концентрують увагу не на тому, що конкретно станеться в майбутньому, а на оцінці варіантів розвитку в разі кардинальних змін ситуації. Виходячи з цього, перша особливість стратегічного планування – розробка базових та альтернативних стратегій розвитку, які передбачають алгоритм дії при настанні не тільки можливих подій, а й таких, що видаються сьогодні неймовірними. Нинішня практика, при якій розглядаються три варіанти розвитку подій (песимістичний, помірний та оптимістичний), дає змогу скорегувати свій курс у разі виникнення не передбачених сценарієм розвитку варіантів.

В Україні, як зазначають фахівці, розробка стратегічних документів часто здійснюється з порушенням базових принципів стратегічного планування: не виконується принцип альтернативності стратегічних рішень (органи державного урядування обмежуються розробкою тільки якогось одного варіанта стратегії), формування стратегічних рішень не базується на результатах стратегічного моніторингу та аналізу, у механізмі реалізації стратегій відсутні процедури їхнього призупинення та корекції. Крім того, ці документи не підтримуються реальними механізмами їхньої імплементації, недостатньо узгоджені з аналогічними загальнодержавними механізмами стратегічного планування інших сфер життєдіяльності суспільства та держави (не узгоджені між собою за часом, змістом, структурою документів і послідовністю процедур) тощо [23].

Як видається, тут необхідно вести мову передусім про відсутність соціального замовлення та невисокий попит на стратегічну аналітику в системі державного управління. Це особливо очевидно при порівнянні з іншими країнами. В Україні популярним видом аналітичних структур є служби ситуаційної аналітики, завдання яких – оперативне реагування на події, що відбуваються.

В умовах інформаційного протистояння такий попит має формуватися і з боку вітчизняних аналітиків. Потрібно акцентувати увагу політиків, керівництва держави на необхідності вироблення та постійного уточнення стратегії розвитку держави з урахуванням зовнішніх і внутрішніх загроз. Інформаційна війна Російської Федерації проти України якраз і є такою зовнішньою загрозою, що підвищує рівень внутрішніх ризиків. Виходячи

з нинішнього стану російського суспільства та інтенсивності інформаційної війни проти України, високого рівня ворожості та шкоди, заподіяної українсько-російським відносинам, є потреба в довгостроковому прогнозі загроз і ризиків для національної безпеки під час тривалого інформаційного протистояння.

Тиск експертного середовища на владну еліту має змінити безальтернативний підхід до підготовки стратегічних документів. Це особливо важливо сьогодні, коли крім традиційних для мирного часу стратегічних завдань, перед Україною постають нові проблеми: вона досі не має альтернативних сценаріїв системного захисту від ядерної зброї та російської експансії; не має варіантів стратегії в інформаційній війні; Україна не діє на випередження в плані пропозиції публічних сценаріїв і стратегій щодо довгострокових післявоєнних перспектив, зокрема для Сходу країни, а також її розвитку без окупованих територій тощо.

Однією з проблем стратегічного прогнозування є часта зміна протягом періоду незалежності України геополітичних орієнтирів її розвитку внаслідок відсутності консенсусу політичних еліт. Перед державними очільниками понад два десятиліття стояло завдання визначити національні інтереси, з'ясувати, з глобальними інтересами яких світових лідерів вони збігаються, назвати потенційних противників і союзників. Початком змін став Євромайдан, коли всупереч державному керівництву вибір було зроблено більшістю громадян країни. Слід констатувати, серед нинішнього керівництва України, в українських ЗМІ, в експертному середовищі нинішньої конфігурації превалює думка про збіг національних інтересів із глобальними інтересами США. Це затверджується і в новій редакції Стратегії національної безпеки України від 6 травня 2015 р., у якій зазначається, що Україна розглядає розвиток і поглиблення стратегічного партнерства зі Сполученими Штатами Америки як головний зовнішньополітичний пріоритет, – «США є гарантом суверенітету та територіальної цілісності України». Серед пріоритетів також євроатлантична інтеграція. Утім, імовірність чергової зміни цих орієнтирів зберігається, оскільки опозиційні політичні сили пропонують шукати порозуміння з РФ шляхом поступок.

І це ще один із чинників зростання ентропії в системі соціальних відносин – відсутність консенсусу політичних еліт з найважливіших питань суспільного життя, вихід політичної боротьби за межі парламентських

форм (переслідування політичних опонентів, неправовий перерозподіл владних повноважень, капіталів і активів, спротив олігархів спробам зменшити їхній вплив на владу тощо). Прогнозування в умовах нестабільної системи характеризується надзвичайно широким діапазоном імовірностей. Це, безперечно, ускладнює розробку можливих сценаріїв майбутнього розвитку. За таких умов будь-який прогноз може мати тільки короткостроковий характер і доречніше говорити не про точний прогноз, а про точно спрогнозований діапазон можливих майбутніх станів.

Неможливість визначення бажаного політичного майбутнього системи ускладнює можливість стратегічного прогнозування, оскільки бажаний майбутній стан кардинально відрізняється в уявленнях головних політичних акторів. Донедавна політична еліта потребувала експертних рішень здебільшого саме з питань, які стосуються внутрішньополітичної боротьби. Про це свідчило і різке зростання потреби в експертно-аналітичних послугах у передвиборні періоди, звідси і переплетіння аналізу, прогнозування та піару.

Утім, сучасні виклики ставлять завдання подолати тенденцію до обмеження аналітики вузькими потребами правлячої еліти та вийти на рівень стратегічного прогнозування. Роль експертів, аналітиків у цьому процесі важко переоцінити.

За останні роки Україна значно просунулась у створенні дієвого експертного середовища. Водночас тривала дискусія щодо необхідності об'єднання зусиль суб'єктів аналітичної діяльності (від державних до приватних і неурядових організацій, інститутів, центрів та окремих дослідників) для роботи на стратегічні інтереси держави має перейти в практичну площину створення механізмів такої взаємодії. Зокрема, спрямованих на розвиток інформаційної аналітики, прогнозування, ринку аналітичних послуг і конкурентного середовища, визначення альтернативних державному джерел фінансування.

За нинішніх умов співпраця та плідне партнерство між незалежними неурядовими аналітичними центрами, з одного боку, та органами державної влади, з іншого, набуває безпрецедентної важливості. Повноцінне залучення аналітичних центрів у процес вироблення політики та ухвалення рішень може бути істотним внеском у загальний процес організації стратегій інформаційної протидії зовнішнім деструктивним впливам. Проте поки

що взаємодія аналітичних центрів та органів влади має спорадичний характер, попри взаємні запевнення у бажаності співпраці.

Як показує дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, ініційоване Міжнародним фондом «Відродження» [24], представники і влади, і аналітичних центрів виявляють високий рівень готовності до плідної співпраці. Саме недержавні аналітичні центри розглядаються як головний осередок аналітичних розробок, які потрібні для реформування країни. Водночас рівень такої співпраці, за визнанням обох сторін, явно не відповідає гостроті сучасних потреб. Державні посадовці вважають головною проблемою відсутність у державних структур коштів, щоб оплатити роботу недержавних аналітичних центрів. З іншого боку, існують державні дослідні структури, які мало придатні для вирішення практичних завдань. Тому було б цілком логічно, вважають експерти фонду, щоб частину фінансування від цих структур виділяти на відкриті тендери щодо розробки тих чи інших суспільно важливих проблем і щоб у цих тендерах конкурували на рівних і державні дослідні установи, і недержавні аналітичні центри.

Державні структури справді не мають фінансових можливостей платити аналітичним центрам. Проте більшість провідних аналітичних центрів мають фінансування для своєї діяльності від міжнародних фондів. Донори підтримують використання аналітичних розробок недержавних центрів для вироблення державних рішень, більше того, часто це є додатковим чинником для отримання гранту. Проблема в тому, що державні посадовці, як правило, не знають, які проекти реалізують недержавні аналітичні центри. Отже, одним з можливих доцільних заходів є створення сайту для аналітичних центрів України з інформацією про те, які проекти вони виконують і які проекти виконані. З іншого боку, органи влади подавали б запити щодо тих аналітичних матеріалів, у яких вони відчують потребу. Для налагодження стабільної співпраці з органами влади аналітичні центри повинні оприлюднювати не лише результати своєї діяльності, а й – проекти, які тільки починаються і навіть свої стратегічні плани, щоб органи влади могли долучитися до співпраці ще на початку виконання проекту. Державним органам влади також потрібно оприлюднювати (можливо, на своїх сайтах) ті проблеми, де вони відчують найбільшу потребу в аналітичних розробках. Це зможе краще орієнтувати і міжнародних донорів – які

саме сфери аналітичної діяльності є найбільш затребуваними в сучасній суспільній ситуації. Як показало дослідження, проблемами, що найбільше потребують аналітичного осмислення і де явно недостатньо потужностей аналітичних центрів, є: ситуація на Донбасі та прогнози перспектив її розвитку; питання забезпечення єдності регіонів України; реформування органів правопорядку та судова реформа; забезпечення енергетичної безпеки України, а особливо – реформування Збройних сил України; проблеми безпеки. Можливо, є сенс, реалізуючи проект інституціонального розвитку недержавних аналітичних центрів, зосередитися на підготовці спеціалістів саме в цих галузях.

Серйозною перепоною для співпраці недержавних аналітичних центрів з органами влади є невміння навіть кваліфікованих аналітиків готувати матеріали в тому форматі, який потрібний державним структурам. Отже, потрібні тренінги для аналітиків і вести такі тренінги повинні спеціалісти, які самі вміють це робити, а не лише розповідати, як це має бути. Важливим напрямом підняття загального рівня аналітичної роботи в країні є робота з регіональними аналітичними центрами. І тут плідними можуть стати спільні проекти провідних аналітичних центрів зі столиці та аналітичного центру в регіоні. Важливо аналітичним центрам встановлювати контакти з бізнесом, який мало задіяний у підтримці аналітичних розробок для реформ у суспільстві та з навчальними закладами. Адже скарги на те, що випускники вишів не готові до практичної діяльності, включають і невміння готувати аналітичні матеріали. Для того, щоб продукція аналітичного центру знайшла свого споживача, є сенс уже при плануванні проекту знаходити ті державні структури, яким цей продукт конче потрібний, і далі працювати над проектом у тісному зв'язку.

Зауважимо, що завдяки розвитку інституцій громадянського суспільства та системи соціальної комунікації, зокрема соціальних медіа, в Україні формується і неформальне аналітичне середовище. Його суб'єкти не лише часто є джерелом творчих ідей, якісної аналітики та прогнозних сценаріїв, а й формують у суспільстві готовність до сприйняття певних новацій, змін, виховують у користувача інформації потребу до аналітичного сприйняття дійсності. При цьому таке середовище дає змогу виявити молодих і здібних аналітиків, а обговорення ідей, сценаріїв різними фахівцями – знайти несподівані та оригінальні рішення. Це саме той громадський сектор

експертного середовища, що може, зокрема, поповнювати склад експертних і громадських рад при органах державної влади.

Певний розрив між теоретичними напрацюваннями та практичним їхнім застосуванням, що властивий і передовим державам, в Україні має ще один аспект – проблему налагодження комунікації між суб'єктами прийняття політичних рішень та аналітичним середовищем, вироблення ефективної моделі такої комунікації між вищим керівництвом і експертною спільнотою. З цим пов'язана і проблема формування комунікаційних майданчиків (від безпосередніх форм спілкування вищого керівництва з аналітиками до організації постійних платформ – круглих столів, альманахів, сайтів тощо), які, з одного боку, давали б можливість продукувати й доносити колективну аналітику до вищого керівництва, з іншого – сприяти розвитку контактів, виробленню узгоджених позицій експертів з актуальних питань державного будівництва, визначати порядок денний суспільних проблем в експертному середовищі.

Важливе значення для формування ефективної системи прогнозування та стратегічного планування має якісна законодавча основа. Законодавство про державне стратегічне планування складається з Конституції України, Бюджетного кодексу України, законів України «Про державне стратегічне планування», «Про організацію оборонного планування», «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про державні цільові програми», «Про Генеральну схему планування території України» та інших законів, а також прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів.

Історія прийняття Закону «Про державне стратегічне планування» триває з 2011 р. Проект направлявся на погодження до Адміністрації Президента України двічі у 2013 р. та один раз у 2014 р.

За інформацією Мінекономрозвитку, на виконання п. 8 Доручення Кабінету Міністрів України від 17.11.2014 р. до Указу Президента України від 03.11.2014 р. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12 вересня 2014 року “Про комплекс заходів щодо зміцнення обороноздатності держави та пропозиції до проекту закону України “Про Державний бюджет України на 2015 рік” по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони України» та з метою вдосконалення існуючої системи прогнозних і програмних документів з питань соціально-економічного розвитку України, Мінекономрозвитку підготовлено проект закону

України «Про державне стратегічне планування». Враховуючи, що новий склад Кабінету Міністрів України призначений Верховною Радою України 02.12.2014 р. та зважаючи, що зазначений проект закону України підлягає обов'язковому погодженню всіма зацікавленими органами та подальшому проведенню правової експертизи Мін'юстом, Мінекономрозвитку листом від 13.01.2015 р. звернулося до Кабінету Міністрів України про перенесення терміну подання проекту закону України «Про державне стратегічне планування» [25].

Утім, в Угоді про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» ставиться завдання запровадження в державі системи стратегічного планування та прогнозування з метою запобігання загрозам національній безпеці та визначення порядку дій у кризових ситуаціях, яка б об'єднала в єдиний комплекс заходи політичного, воєнного, економічного, інформаційного та іншого характеру. Це, як і намічені в Угоді конкретні заходи, свідчить про розуміння членами коаліції важливості прогнозування та стратегічного планування для підвищення ефективності державного управління.

З метою реформування системи забезпечення національної безпеки і оборони в угоді передбачається: «Розробка та прийняття нових редакцій Стратегії національної безпеки та Воєнної доктрини з урахуванням змін у воєнно-політичній обстановці довкола України. Серед іншого, передбачити у Воєнній доктрині термін “вірогідний противник” та чітко окреслити критерії визнання певної держави (груп держав) вірогідним противником» [26].

Про актуальність цієї вимоги годі й говорити, але недоречно використання в тексті слова «вірогідний» (достовірний) у значенні «імовірний» говорить не лише про відсутність мовної експертизи документа, а, що значно важливіше, про неефективність (недотримання) механізму та процедури експертного оцінювання важливих державних документів. Крім міжміністерських та інших узгоджень, державні документи мають проходити незалежну експертизу. Необхідно виправити ситуацію, коли громадські обговорення таких документів часто характеризуються нечіткими критеріями та формальним підходом до їхньої організації. Нагадаємо, рішенням РНБО від 6 травня 2015 р. уряду серед іншого доручено забезпечувати залучення громадськості до підготовки проектів стратегічних документів з питань

реформування Збройних сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань і правоохоронних органів держави.

Позитивним кроком у створенні ефективної системи прогнозування та стратегічного планування стало внесення 2 червня 2015 р. Верховною Радою змін до Закону «Про організацію оборонного планування». Законом встановлюються основні завдання планування. Серед них: формування державного оборонного замовлення; планування заходів з мобілізаційної підготовки та мобілізації, оцінка стану готовності сил оборони. Зазначається, що оборонне планування поділяється на довгострокове (понад п'ять років), середньострокове (від трьох до п'яти років) та короткострокове (від одного до трьох років). У рамках довгострокового оборонного планування визначаються стратегічні цілі, пріоритети та напрями розвитку сил оборони, озброєння та військової техніки, інфраструктури, підготовки військ (сил), а також потреби в ресурсах. У рамках короткострокового оборонного планування визначаються конкретні заходи з виконання програм розвитку сил оборони на довгостроковий та середньостроковий періоди. Закон також визначає перелік документів, які напрацьовуються в рамках оборонного планування. Передбачається, що в рамках довгострокового планування розробляється Воєнна доктрина України; Стратегічний оборонний бюлетень України; державні цільові програми, визначає суб'єктів та об'єктів оборонного планування та визначає їхні повноваження.

Важливе значення для організації оборони країни, зокрема і в інформаційній сфері, має затверджена 6 травня 2015 р. Стратегія національної безпеки України – перший документ, за словами Секретаря Ради національної безпеки і оборони України О. Турчинова, що був розроблений винятково з практичною метою комплексного захисту національної безпеки й територіальної цілісності України.

Пріоритетами забезпечення інформаційної безпеки Стратегія визначає: забезпечення наступальності заходів політики інформаційної безпеки на основі асиметричних дій проти всіх форм і проявів інформаційної агресії; протидія спеціальним інформаційним операціям, маніпуляціям суспільною свідомістю та поширенню спотвореної інформації, захист національних цінностей та зміцнення єдності українського суспільства; виявлення та знешкодження суб'єктів українського інформаційного простору, що створені та/або використовуються Росією для ведення інформаційної

війни проти України; створення та розвиток інститутів, що відповідають за інформаційно-психологічну безпеку, з урахуванням практики країн-членів НАТО; удосконалення професійної підготовки у сфері інформаційної безпеки, впровадження загальнонаціональних освітніх програм з медіакультури із залученням громадянського суспільства та бізнесу [27].

Конкретні механізми реалізації завдань із забезпечення інформаційної безпеки держави та додаткові режими громадського контролю за цією діяльністю закладено в Концепції інформаційної безпеки України, проект якої представила 9 червня 2015 р. Експертна рада при Міністерстві інформаційної політики.

Як бачимо, у державних документах останнього часу відбито розуміння політичними колами України основних тенденцій у сфері забезпечення національної безпеки, важливості швидкої та адекватної відповіді на сучасні виклики, необхідності створення, у зв'язку з цим, системи державного стратегічного планування.

Водночас є потреба в прийнятті ряду важливих документів стратегічного характеру з функцією міжвідомчого координування. Серед першочергових завдань – прийняття Закону України «Про державне стратегічне планування», Стратегії інформаційної безпеки, Воєнної доктрини та ін. Мета – удосконалення інституційних механізмів, які б забезпечили роботу різних гілок та органів влади в єдиному напрямі реалізації стратегічних цілей та завдань.

Паралельно має продовжуватися **створення ефективних механізмів кризового менеджменту.**

Російсько-український конфлікт довів, що система національної безпеки України виявилася не готовою не лише запобігти, а й адекватно відреагувати на деструктивні процеси в оборонній, інформаційній, економічній, соціально-політичній сферах. Утворення відповідних міжвідомчих координаційних штабів відбулося із запізненням – як реакція на проблеми, що вже виникли, а їхня результативність залишає бажати кращого.

Російська інформаційно-психологічна війна продемонструвала невідповідність системи державного управління інформаційною сферою сучасним викликам і загрозам. Потреба в концентрації інформаційних потоків, інтегральному їх аналізі, негайному відпрацюванні та прийнятті рішень представниками або керівниками всіх задіяних державних інститутів

стала однією з причин створення Указом Президента України від 28 лютого 2015 р. Головного ситуаційного центру (ГСЦ) при Раді національної безпеки і оборони (РНБО) як програмно-апаратного комплексу зі збору, накопичення та обробки інформації, необхідної для підготовки та прийняття рішень у сфері національної безпеки і оборони, супроводження діяльності РНБО з координації та контролю за діяльністю органів виконавчої влади, правоохоронних органів і військових формувань. За надання інформації до ГСЦ відповідають міністерства оборони, внутрішніх і зовнішніх справ, Державна фіскальна служба, Державна служба з надзвичайних ситуацій, Адміністрація Державної прикордонної служби, Державне космічне агентство, інші центральні органи виконавчої влади, Служба безпеки України, розвідувальні органи.

Створення ГСЦ частково забезпечує пошук, збір, обробку даних, прийняття рішень, координацію та контроль. Не забезпеченими залишаються: формування переліку об'єктів захисту, загроз, сценаріїв їхньої ескалації, можливостей системи національної безпеки; моніторинг, моделювання, прогноз сценаріїв ескалації загроз; планування організації, підготовки, розгортання та застосування сил і засобів; оперативне керування ними. Це потребує продовження та поглиблення реформи.

Директор військових програм Центру ім. Разумкова М. Сунгуровський пропонує в системі національної безпеки створити підсистему кризового менеджменту, яка б забезпечувала розроблення комбінованих сценаріїв розвитку кризових ситуацій (коли потрібне комплексне застосування різнорідних сил і засобів) і надавала загальній системі можливість своєчасно та адекватно протидіяти розвитку кризових явищ і реагувати на них. Міністерства і відомства, сили, що перебувають у їхньому розпорядженні, відповідають за протидію загрозам у відповідних сферах і мають у своєму складі функціональні модулі, що залучаються до антикризових заходів на випадок комбінованих сценаріїв.

У цьому напрямі пропонується переглянути функції апарату РНБО та Національного інституту стратегічних досліджень і створити на їхній основі та на чолі із секретарем РНБО повнофункціональне та порівняно нечисленне Агентство національної безпеки у складі:

- Аналітичного антикризового центру;
- Інституту стратегічних та оперативних розробок;

– Центру кризового реагування (рис. 5.2).

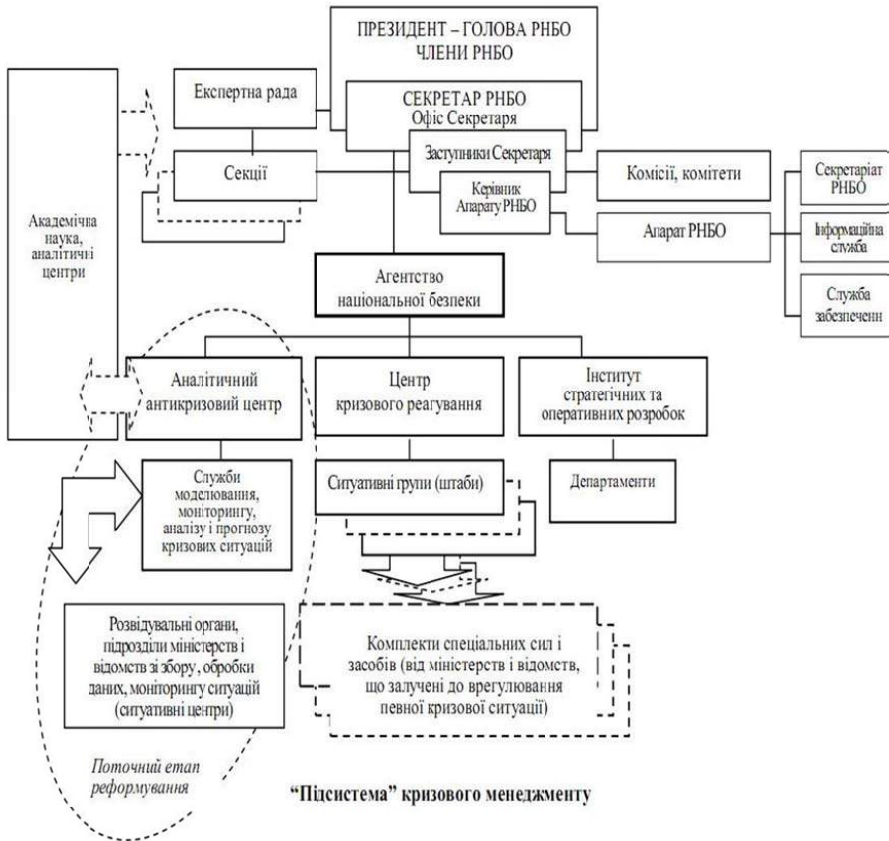

Рис. 5.2. Підсистема кризового менеджменту [28]

Функціями Аналітичного антикризового центру мають бути: структурування проблемних галузей; збір і комплексний аналіз інформації за всіма сферами національної безпеки; моніторинг ескалації загроз; моделювання та прогнозування кризових ситуацій; визначення потрібних можливостей із запобігання ескалації кризових ситуацій і з реагування на них. Інститут стратегічних та оперативних розробок має відповідати за підготовку,

розробку, експертизу концептуальних і стратегічних документів, законодавчих і підзаконних актів, а також опрацювання оперативних питань, що виносяться на розгляд Президента, ВРУ та РНБО – на замовлення Адміністрації Президента, секретаріатів ВРУ та РНБО.

Взаємодія інституту та Аналітичного центру із силовими відомствами, іншими органами влади, науковими установами та широким експертним середовищем має забезпечити повноту аналізу всього спектра загроз, раннє їх виявлення, відстеження, попередження про небажаний розвиток подій, можливість запобігти їхній ескалації та перетворенню на кризові ситуації.

Центр кризового реагування забезпечує комплексне планування та координацію спільних дій з підготовки та застосування структур системи національної безпеки. У складі центру створюються ситуативні групи (організаційне ядро штабів) – відповідно до заздалегідь визначених сценаріїв (категорій кризових ситуацій). Вони очолюються особами з числа керівників відповідних міністерств, відомств, силових структур або заступників секретаря РНБО, відповідальними за врегулювання кризових ситуацій. У докризовому періоді ці групи відповідають за опрацювання документації, необхідної для залучення та спільного застосування потрібних сил і засобів, і підтримують зв'язок з міністерствами, відомствами та визначеними силами. У випадках проведення операцій із запобігання ескалації загроз і реагування на кризові ситуації ці групи доукомплектовуються до повних штатів відповідних штабів, які починають виконувати функції керівництва спільними діями силових структур із врегулювання криз і ліквідації їхніх наслідків. Прикладами ситуативних груп (штабів) можуть бути Ставка ВГК, штаби з подолання наслідків природних лих чи техногенних катастроф, штаби із забезпечення соціально-політичної стабільності під час виборчих кампаній тощо. У їхнє підпорядкування на час підготовки, спільних навчань і проведення антикризових заходів передаються відповідні сили кризового попередження та реагування у складі потрібних функціональних модулів міністерств і відомств. Комплекти сил, до яких залучаються потрібні підрозділи спеціального призначення силових структур, можуть розглядатися як Сили спеціальних операцій [28].

Однією з функцій Агентства національної безпеки, на нашу думку, мала б стати координація дій мереж неурядових, громадських (волонтерсь-

ких), приватних та інших організацій з метою реалізації стратегії гнучкого реагування на асиметричній основі в інформаційному протистоянні з РФ.

Запропонована організаційна структура дає змогу забезпечити функції всього життєвого циклу кризового менеджменту та за умов якісного правового, адміністративного, фінансового, кадрового та інформаційного забезпечення – домогтися високого рівня національної безпеки. Створення та налагодження ефективної діяльності організаційно-виконавчої підсистеми кризового менеджменту пов'язані з багатьма теоретичними, правовими, адміністративними проблемами, що могли би бути вирішені в рамках пілотного науково-практичного проекту з розробки програмно-апаратного комплексу. Такий проект міг би перетворитися на полігон для опрацювання методів кризового менеджменту в інтересах багатьох інших держав і міжнародних безпекових організацій та отримати від них відповідну допомогу. Найбільш доцільним варіантом могла б бути організація відповідного міжнародного проекту (серії проектів) із зацікавленими учасниками та окремим фінансовим фондом під егідою ЄС і НАТО [28].

Отже, нинішній етап формування системи прогнозування та стратегічного планування характеризується рядом особливостей.

Прогнозування джерел і характеру загроз в інформаційній сфері потребує врахування глобальних і регіональних тенденцій у розвитку міжнародної та військово-політичної обстановки. Переважання інформаційної складової в структурі сучасної цивілізації спричинило переміщення конфліктної логіки з військової в інформаційну сферу. Інформаційна зброя, з допомогою якої ведуться неоголошені і, найчастіше, невидимі війни, є ефективним інструментом ідеологічної боротьби як на рівні локальних цивілізацій, так і на регіональному.

Рівень монополізації впливу на ЗМІ, зокрема й приватні, що демонструє Російська Федерація в інформаційній війні з західним світом, дає підстави звернути увагу на небезпеку, пов'язану з можливою монополізацією інформації певними державними чи недержавними акторами і системним інформаційно-ідеологічним впливом на суспільну поведінку й мораль цілих регіонів світу.

Інформаційно-психологічні операції, що є складовою гібридної війни, розв'язаної Російською Федерацією проти України, спрямовані проти української держави, на деформацію самосвідомості народу, руйнування

української ідентичності, а також вирішення ряду тактичних завдань (зміна чинної влади, дестабілізація обстановки).

Зміст українсько-російського інформаційного протистояння показує, що в основі його лежить не лише міждержавний конфлікт чи територіальна суперечка, а ідеологічні розбіжності: геополітичні орієнтири, погляди на природу державної влади та форми правління, історичне минуле, культурні цінності.

Організація ефективного прогнозування в умовах інформаційного протистояння передбачає максимальну концентрацію інформаційних, фінансових, організаційних і матеріальних ресурсів з метою подолання нестабільності соціальної системи, зумовленої зовнішнім деструктивним впливом.

Серед основних завдань, які можуть бути поставлені перед системою протидії інформаційним загрозам, на перший план виходять:

- прогнозування, виявлення та оцінка джерел і характеру загроз застосування проти України засобів і методів інформаційного протиборства;
- захист індивідуальної, групової та масової свідомості населення від застосування інформаційно-психологічних засобів і методів впливу з боку РФ;
- організація протидії антиукраїнській пропаганді, що проводиться, зокрема, інформаційно-психологічними засобами та методами впливу;
- збір інформації про використовувані та перспективні технології об'єктів інформаційної сфери протилежної сторони;
- розробка стратегії проведення спеціальних операцій в інформаційно-психологічній сфері у мирний час і в загрозливий період (при різних ступенях ескалації напруженості міжнародних відносин);
- розробка нормативної правової бази проведення спеціальних операцій в інформаційно-психологічній сфері, застосування інформаційної зброї та методів інформаційної війни.
- формування готовності суб'єктів забезпечення національної безпеки до ефективних дій в інформаційно-культурному просторі за різних рівнів напруженості військово-політичної обстановки.

Ситуація, у якій опинилася Україна, як не парадоксально, є сприятливою для досягнення консенсусу політичних еліт з найважливіших питань суспільного життя. Це серед іншого дало б змогу виробити чіткий та зрозумілий політичний курс країни та підготувати стратегії її сталого розвитку, сприяло б стабільності критеріїв при підготовці стратегічних прогнозів.

Необхідність організації протидії в інформаційній війні з Російською Федерацією, нагальна потреба в стратегічному оборонному плануванні – чинники, що мають поєднати можливості державних аналітичних структур, незалежних аналітичних центрів і неформального експертного середовища для спільної роботи на стратегічні інтереси нації.

Внутрішні проблеми в організації аналітичної діяльності, прогнозування, стратегічного планування в Україні ускладнюються зовнішніми чинниками, шанс протистояти яким дає якраз швидке розв'язання внутрішніх проблем, що передбачає комплексний, системний підхід у різних сферах державного будівництва: законодавчій, інформаційній, управлінській, культурній, військовій.

Прийняті документи й рішення у сфері законотворчості та вжиті і намічені заходи в практичній площині інституційного оформлення механізмів антикризового управління говорять про правильно обрану мету – формування цілісної системи прогнозування та стратегічного прогнозування як складової забезпечення національної безпеки, сталого соціально-економічного розвитку країни. Чи правильно обрані засоби досягнення цієї мети – є питанням часу та предметом подальшого дослідження.

Список використаних джерел до розділу 5

1. Гибридные войны будущего – прогнозирование и планирование [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://nvo.ng.ru/concepts/2014-12-19/1_war.html. – Загл. с экрана.

2. Копійка В. В. Зовнішньополітичні стратегії США у глобальному світі: тенденції і перспективи [Електронний ресурс] / В. В. Копійка. – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/2494/2225. – Назва з екрана.

3. Fact Sheet: The 2015 National Security Strategy [Electronic resource] // The White House. Office of the Press Secretary. – February 06, 2015. – Mode of access: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2015/02/06/fact-sheet-2015-national-security-strategy>. – Title from the screen.

4. Політика глобального лідерства США за президенства Барака Обами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/eks->

pertna-dumka/view/article/politika-globalnogo-liderstva-ssha-za-prezidenstva-ba/#sthash.ELbbeLuj.HD1Ti8 PD.dpuf. – Назва з екрана.

5. Быть сильными: гарантии национальной безопасности для России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2012/02/20/putin-armiya.html>. – Загл. с экрана.

6. Третья мировая война против России: введение к исследованию / А. И. Подберезкин. Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России. – Москва : МГИМО–Университет, 2015. – 169 с.

7. Лоссовський І. Російська агресія проти України [Електронний ресурс] / І. Лоссовський. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-planety/rosiyska-agresiya-protu-ukrainu>. – Назва з екрана.

8. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування : навч. посіб / В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська. – Київ : МАУП, 2005. – 152 с.

9. Кунев Ю. Д. Управління в митній службі (2006) [Електронний ресурс] / Ю. Д. Кунев. – Режим доступу: <http://readbookz.com/pbooks/book-10/ua/>. – Назва з екрана.

10. Війна на Донбасі є продовженням політики Росії з відновлення імперської ідентичності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1046005-viyna-na-donbasi-e-prodovjennyam-politiki-rosiji-z-vidnovlennya-imperskoji-identichnosti-ekspert.html>. – Назва з екрана.

11. Долгосрочное прогнозирование сценариев развития военно-политической обстановки : аналитич. доклад / А. И. Подберезкин, М. А. Мунтян, М. В. Харкевич [и др.] ; рук. авт. коллектива А. И. Подберезкин ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, Центр военно-политических исследований. – Москва : МГИМО – Университет, 2014. – 161 с.

12. Война идентичностей в Украине и в России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53202-f9-d94-ca6>. – Загл. с экрана.

13. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу [Електронний ресурс] / В. Горбулін. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu_.html. – Назва з екрана.

14. Русский мир 2.0: как будут формировать новое поколение россиян [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news>

/12638-ruskiy-mir-20-kak-budut-formirovat-novoe-pokolenie-rossiyan. – Загл. с экрана.

15. Почепцов Г. Информационная политика и безопасность современных государств [Электронный ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/psyops/infowar6.htm>. – Загл. с экрана.

16. Гусаров В. Информационный фронт: по каким направлениям наступают путинские провокаторы [Электронный ресурс] / В. Гусаров. – Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/12719-informacionnyu-front-po-kakim-napravleniyam-nastupayut-putinskie-provokatory>. – Загл. с экрана.

17. Dr. Steven Metz, Dr. Douglas V. Johnson II, Asymmetry And U. S. Military Strategy: Definition, Background, and Strategic Concepts. – Strategic Studies Institute, Special Report, 2001.

18. Як ефективно протистояти інформаційній агресії Росії? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26935502.html>. – Назва з екрана.

19. Культура-2025 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://culture2025.org.ua/documents>. – Назва з екрана.

20. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – Київ : НІСД, 2015. – 684 с.

21. Мирослава Свистович. Філософія, методологія, теорія та історія державного управління [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21 COM=2&I21 DBN=UJRN&P21 DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vnadu_2012_2_8.pdf. – Назва з екрана.

22. Талєб Н. Н. Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости / Н. Н. Талєб. – Москва : Издательство КоЛибри, 2009. – 528 с.

23. Семенченко А. І. Методичний підхід до формалізації стратегічного планування у сфері забезпечення інформаційної безпеки [Електронний ресурс] / А. І. Семенченко. – Режим доступу: <http://academy.gov.ua/ej/ej5/txts/07 saizib.htm>. – Назва з екрана.

24. Незалежні аналітичні центри України у процесі вироблення політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/publications/policy-papers/nezal-derzhavnoi-vladi.htm>. – Назва з екрана.

25. Інформація про виконання Плану заходів щодо реалізації Стратегії розвитку системи управління державними фінансами (за IV квартал 2014 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=409100&cat_id=350561. – Назва з екрана.

26. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15>. – Назва з екрана.

27. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015/paran2#n2>. – Назва з екрана.

28. *Сунгуровський М.* Перспективи кризового менеджменту в Україні [Електронний ресурс] / М. Сунгуровський. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/1434698994_file.pdf. – Назва з екрана.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦІЛІСНОСТІ І САМОДОСТАТНОСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ

Просування України шляхами інноваційного розвитку в якості однієї з важливих і неодмінних передумов вимагає всебічної розбудови цілісного й самодостатнього, наповненого оригінальним вітчизняним науковим ресурсом і водночас тісно інтегрованого в глобальні інформаційні обміни, національного науково-інформаційного простору. За своєю природою він покликаний бути комплексною багатокomпонентною сукупністю інформаційних ресурсів, технологій, інформаційних зв'язків, інфраструктур; середовищем науково-інформаційних комунікацій, інтеграції, опрацювання й поширення одержаних у результаті досліджень наукових даних, творчого освоєння вітчизняною наукою зарубіжної наукової інформації, обміну новими знаннями, ділового обговорення перспективних та поточних завдань і одержаних результатів наукових досліджень, питань організації наукового пошуку, координації дослідницьких зусиль, творчої взаємодії наукових колективів та окремих фахівців, підтримки інтелектуальних змагань професійних наукових співтовариств, пропаганди й практичного просування результатів розробок, які можуть бути впроваджені в практику [1, с. 26]. У наш час особливого значення у функціонуванні науково-інформаційного простору набуває його електронний сегмент. Досягши адекватного вимогам сьогодення рівня розвитку, національний науково-інформаційний простір здатен виступати потужним інструментом забезпечення поступу науки, освіти, культури, управління, піднесення інтелектуального, науково-технічного й економічного потенціалу, захисту національних пріоритетів, протидії зовнішній науково-технічній і економічній експансії.

Теоретичні, методичні й практично-організаційні проблеми формування національного науково-інформаційного простору вже тривалий час є предметом наукових студій, обговорень, прийняття управлінських рішень на державному і відомчих рівнях. Справа, звичайно, рухається, але досить фрагментарно, розрізненими зусиллями, в окремих сегментах. Проблема, на наш погляд, полягає в тому, що цілісний національний науково-інформаційний простір не може бути консолідований з окремих наявних нині сегментів лише шляхом прийняття постанов, реалізації цільових програм, формування координаційних планів. Порівняно з тим, що робиться нині, він мусить бути явищем більш високого за своєю якістю порядку. Його формування потребує певної принципово нової філософії не те що спільних, механічно скоординованих заходів, а реальних дій, спрямованих, при всьому своєму багатоманітті, у єдиному напрямі. Натомість нині відсутність єдиного бачення, яке дійсно відповідало б не лише поточним потребам сьогодення, а й перспективам майбутнього, а також тяжіння відомчих інтересів стимулює на всіх рівнях комунікативних процесів розбудову своєрідних «інформаційних автаркій» – академіями, галузевими міністерствами, окремими університетами та науковими інститутами, бібліотеками й архівами, державними та недержавними інформаційними центрами.

Розбудова ефективного з погляду як забезпечення науково-комунікативних потреб, так і оптимальної організації, економного й раціонального використання фінансових і технічних ресурсів національного наукового (і освітнього також) комплексу потребує формування складної і водночас неформалізованої, гнучкої й мобільної інфраструктури. Вона має нерозривно поєднувати зусилля спеціалізованих наукових бібліотек як провідних центрів соціальних комунікацій, інтеграції й поширення наукової інформації; державних центрів науково-технічної інформації (також частково й недержавних осередків), що формують призначені для забезпечення потреб наукового співтовариства бібліографічні, реферативні, бібліометричні та наукометричні бази, ресурси нормативної, стандартизаційної та патентно-ліцензійної інформації, документні фонди; спеціалізованих науково-організаційних інформаційних систем, які створюються академіями наук, міністерствами і відомствами, університетами, а також регіональними органами влади; мережі фахових періодичних видань, друкованих

та електронних; видавничих і книготорговельних закладів; державних та недержавних структур, функцією яких є підтримка інноваційної діяльності, венчурних фірм; окремих наукових установ і навчальних закладів, нарешті наукових товариств та асоціацій, розбудовуваних науковим співтовариством незалежних інформаційно-комунікативних структур (сайти наукових і освітянських товариств, сегменти соціальних мереж та блогосфери тощо).

Інтегруючим елементом національного науково-інформаційного простору, що вже формується на наших очах, прагнуть залишитися бібліотеки. Така перспектива, у принципі, може справдитися, однак лише за умови, що бібліотеки розвиватимуться в національному інформаційному просторі XXI ст. уже не у своєму традиційному образі книгозбірень, а насамперед як провідники дійсно інноваційної соціокомунікаційної діяльності – центри інтелектуального доступу до найрізноманітніших за походженням ресурсів наукової інформації, медіатеки, що забезпечують інтеграцію, систематизацію й поширення наукової інформації на всіх видах носіїв, органічну інтеграцію своєї роботи з усіма іншими, згаданими нами раніше учасниками інформаційно-комунікативних процесів.

Загальні обриси нових якісних характеристик наукових бібліотек, їхнього майбутнього місця й ролі як «інфополісу», за визначенням академіка НАН України О. Онищенко, що покликаний служити центральним елементом національного науково-інформаційного простору, теоретично напрацьовуються впродовж останніх років у серії колективних праць науковців Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (НБУВ) з проблем соціальних комунікацій та розвитку вітчизняних інформаційних ресурсів, підготовлених під керівництвом академіка НАН України О. Онищенко та доктора історичних наук, професора В. Горового [2–4], в індивідуальних монографіях і статтях В. Горового [5, 6], І. Давидової [7], В. Ільганаєвої [8–10], Г. Шемаєвої [11], Т. Гранчак [12], О. Воскобойнікової-Гузєвої [13], К. Лобузінної [14], Т. Ярошенко [15] та ряду інших провідних вітчизняних учених-бібліотекознавців. Концептуальні розробки щодо перспектив розвитку вітчизняної бібліотечно-інформаційної справи на коротку й середню перспективу здійснюються також колективами фахівців, які об'єдналися навколо Міністерства культури України та Української бібліотечної асоціації.

Однак певним істотним недоліком застосовуваних українськими бібліотекознавцями теоретичних підходів є їх спрямованість здебільшого не на докорінні якісні зміни, а опертя на вже традиційно усталене в Україні розуміння «модернізації» та «інновацій» як поступового, у межах можливого, еволюційного процесу вдосконалень у вітчизняній бібліотечно-інформаційній справі, що дасть змогу принаймні не допустити посилення її подальшого відставання від світового рівня. Значною мірою це можна пояснити доволі реалістичним розумінням ситуації, у якій в Україні опинилася бібліотечна справа як частина бюджетної сфери, однак зазначене не може бути виправданням.

Іншим очевидним недоліком сучасного стану теоретичного й практично-прикладного опрацювання проблем ролі та місця бібліотек у формуванні національного науково-інформаційного простору, а отже, і стимулом до піднесення досліджень та організаційно-методичних заходів на принципово більш високий якісний рівень, є відсутність справжнього порозуміння й скоординованості дій між бібліотечним і позабібліотечними секторами науково-інформаційного простору. З боку бібліотечних фахівців зазначене найбільш виразно виявляється в збереженні традиційного притаманного їм «бібліотекоцентризму». Ідеться про намагання переконати себе й суспільство не лише в безперечному верховенстві нагромадженого досвіду та бібліотечних технологій у справі інтеграції, опрацювання та поширення інформації, а й у неодмінному, майже «автоматичному» збереженні домінуючої ролі бібліотек в інформаційному середовищі майбутнього.

Тим часом, не можна залишати поза увагою, що в наш динамічний час науково-інформаційна справа опинилася на самому вістрі переходу людства від п'ятого до шостого технологічного укладу (початок другого десятиліття XXI ст.). До ядра останнього належать інформаційні технології, когнітивні науки та соціогуманітарні технології. Характерною рисою подібних переходів завжди є переміщення центру розвитку до нових організаційних структур (світових регіонів, країн, галузей, компаній, установ), не переобтяжених омертвілим капіталом, вкладеним у технології попередніх укладів. Стосовно бібліотечно-інформаційної галузі, зазначимо, що подібна ситуація вже траплялася в нас. У період, коли світ перебував на етапі переходу від четвертого до п'ятого технологічних укладів, у СРСР було визнано, що традиційні бібліотеки-книгозбірні не в змозі своєчасно

адаптуватися до вимог доби «науково-технічного прогресу». Тому, відмовившись на тривалий період від ідеї технологічного оновлення бібліотечної сфери, на рубежі 60-х років ХХ ст. швидко почали створювати окрему від неї мережу універсальних і галузевих інститутів та центрів науково-технічної й економічної інформації [16, с. 22]. Чи принесло це повною мірою очікувані результати – інше питання, але власне бібліотечно-інформаційну справу в Україні призвело до тривалої стагнації й ряду вкрай негативних наслідків, які вона й до цього часу не може повною мірою подолати.

За час, що минув, бібліотеки розвинутих зарубіжних країн зуміли, у цілому, благополучно пройти повз цю кризу, органічно увійшовши як невід’ємна і важлива складова до глобального науково-інформаційного простору та його регіональних і національних сегментів. Там сформувалися потужні розподілені системи опрацювання та обміну інформацією, що інтегрують зусилля бібліотек, інформаційних корпорацій, видавництва і мереж книготорговельного підприємства, медіа-центрів, наукових установ та університетів. Зазначене є запорукою того, що бібліотечна сфера такого рівня зможе впевнено увійти у світ нових технологічних рішень.

В Україні ж через значну дистанцію, що утворилася між реальним станом і можливостями бібліотечної сфери, з одного боку, і тими об’єктивними вимогами, що їх висувають інформаційна революція й формування суспільства знань, навколо бібліотек як установ у їх традиційному розумінні може скластися і вже відчутно складається більш драматична й некерована, самоплинна за своїм перебігом ситуація. Вона нині досить виразно проявляється насамперед щодо найбільш слабкої, зв’язаної багатьма застарілими організаційними та управлінськими стереотипами і фінансовими та кадровими проблемами ланки бібліотечної сфери – малих і середніх публічних і спеціалізованих наукових бібліотек (особливо в дослідних інститутах та центрах). Оскільки вони «застигли на місці», більш реальною альтернативою їм виступають цілком незалежні від бюджетної бібліотечної мережі новітні, добре оснащені технікою, мобільні за своїми організаційними засадами, а головне, не обмежені правилами бюджетного господарювання електронні інформаційні центри та осередки зі створюваними ними електронними бібліотеками й репозиторіями, базами та архівами даних, а також книготорговельна інтернет-мережа, різного роду торенти, блоги й соціальні мережі, електронні ЗМІ та медіа. Слід враховувати також, що й держава,

у принципі, може започаткувати формування електронних бібліотек цілком поза системою нині існуючих бібліотечних установ.

З цього приводу нагадаємо пам'ятну всім бібліотечним фахівцям історію про просування проекту Державної цільової національно-культурної програми створення єдиної інформаційної бібліотечної системи «Бібліотека-XXI», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 17.08.2011 р. № 956. Лобювальникам не вдалося його реалізувати не стільки через відсутність у них справжнього концептуального бачення її завдань, проблемно-тематичного діапазону такої бібліотеки, спрямованості її на забезпечення конкретних інформаційних запитів суспільства, а також кричущі порушення чинного законодавства, прав інтелектуальної власності й економічних інтересів численних бібліотечних установ, скільки через невдачу в умовах економічної кризи спроби здобути передбачене для цієї мети бюджетне фінансування. Сталося б по-іншому – і значні ресурси, які могли б дійсно прислужитися технологічній модернізації існуючої національної бібліотечної мережі, пройшли б повз неї, опинившись фактично в приватних руках. Незважаючи на те що проект національної електронної бібліотеки поки що «завис у повітрі», з того, що відбулося, слід здобути важливий урок: бачення «бібліотеки поза бібліотекою» в Україні існує. Це означає, що досить впливові учасники інформаційних процесів заради освоєння бюджетних коштів неодмінно продовжать згодом обстоювати ідею її реалізації «на порожньому місці», хоча й не відмовляючись при цьому від примушення бібліотечних установ до участі в такому проекті за допомогою командних, позаекономічних методів.

Зрозуміло, з подібного роду примусовою конкуренцією традиційних бібліотечних установ і електронних бібліотек зустрічаємося не лише ми, а й деякі інші країни. Так, у Росії, поряд з її величезними старими класичними книгозбірнями Москви й Санкт-Петербурга (які самі своїми зусиллями створили обширні електронні бібліотеки, відкриті для читачів), кілька років тому на зовсім новій базі, по суті, «з нуля» постала Президентська бібліотека ім. Б. Єльцина, підпорядкована безпосередньо Кремлю. Це теж бібліотечна установа, але принципово іншого характеру – уже суто електронне за змістом своїх фондів зібрання документів, на яке було покладено завдання утвердження імперського іміджу Росії та ідей «русского мира». При цьому, як не парадоксально, доступ до її ресурсів потребує вже дея-

ких фінансових вкладень. Однак це не парадокс. Це теж тенденція XXI ст. Електронній бібліотеці простіше увійти в інформаційний ринок, комерціалізувати свою діяльність. Напруження, яке виникло у зв'язку з цим на ґрунті конфлікту інтересів у бібліотечно-інформаційній сфері, вдалося зняти лише з прийняттям урядового рішення щодо формування мережі розподіленої Всеросійської електронної бібліотеки при координуючій ролі Російської державної бібліотеки, а також завдяки розмежуванню проблемно-тематичного діапазону згаданих двох електронних бібліотек.

В Україні ж, де рівень техніко-технологічного забезпечення бібліотечних установ є на порядок нижчим, вони в нинішньому вигляді, по суті, виявляються неконкурентоспроможними порівняно з будь-якими серйозними електронними інформаційними центрами – державними й недержавними. Помітна частина молоді, насамперед тієї її частини, яка найбільше читає – студентів, уже й на сьогодні має сумніви в необхідності існування бюджетної бібліотечної мережі в тому вигляді, як вона є. Свої інформаційні потреби вони навчилися значною мірою задовольняти вже не звертаючись до неї.

Узагалі, не можна проходити повз той незаперечний факт, що напрацьовані багатьма поколіннями бібліотечних фахівців форми й методи діяльності, трансформовані впродовж останніх десятиліть у сучасні комп'ютерні технології автоматизації бібліотечно-інформаційної роботи, уже далеко вийшли за межі суто бібліотечних установ, значною мірою «відірвалися» від них, тобто набули самостійного, «позабібліотечного» значення в інформаційній сфері. Дійсно, залишаючись за своїм походженням бібліотечними, вони тепер з успіхом використовуються в будь-яких інших організаційних структурах, причому в ефективному поєднанні зі значно більш ефективними моделями інформаційного менеджменту. Ідеться насамперед про великі інформаційні корпорації, які об'єднують разом науково-видавничу, експертно-аналітичну діяльність, інтеграцію та поширення інформації, зокрема у вигляді баз даних та інтелектуальних пошукових, бібліометричних і наукометричних інструментів до них. На таких засадах функціонують Thomson Reuters, Elsevier, EBSCO й чимало інших провідних світових інтеграторів і поширювачів наукової інформації – усі вони є «бібліотеками поза бібліотеками». Інша справа, що бібліотечні установи в усьому світі напрацювали дієві форми тісного співробітництва з такими великими

інформаційними корпораціями, як споживачі й транслятори одержуваної від них готової систематизованої наукової, суспільно-політичної та соціально-економічної інформації або постачальники документів для введення їх до інформаційного обігу. Проте одночасно з тим величезна кількість електронних бібліотек різного масштабу, інформаційних систем, інформаційних баз і архівів з успіхом працюють безпосередньо зі своїми віддаленими користувачами через мережу Інтернет, оминаючи будь-яке співробітництво з класичними бібліотечними установами.

Отже, у зв'язку з тим, що в інформаційному просторі відбувається істотне переміщення центрів тяжіння, інтенсивно формуються нові, незнані попереднім поколінням реалії, перспектива того, що в Україні електронний ресурс стане розвиватися значною мірою поза існуючими бібліотеками, є досить реальною. Вона може постати на порядку денному, тільки-но країна почне виходити із сучасної економічної й суспільно-політичної кризи – саме в тому випадку, коли бібліотеки виявляться не готовими брати участь у новому розподілі праці в інформаційній сфері й залишаться осторонь процесу. Тоді вітчизняним бібліотекам реально загрожує швидка трансформація: великим на музеї цінної і рідкісної книги, малим – на звалище незатребуваної літератури радянського часу.

Зазначимо, що нині найбільші наукові бібліотеки України, а також і чимало університетських спеціалізованих наукових бібліотек різних регіонів реалістично оцінюють цю ситуацію й потенційні загрози, а тому самі, за власної ініціативи виявляють мобільність і готовність не відступати на шляхи стагнації, а наполегливо шукати принципово нові можливості формування цілісного національного науково-інформаційного простору, у якому вони будуть не на «других ролях», а зможуть зайняти гідне місце координаторів загального процесу, поєднуючи свої зусилля з позабібліотечним сектором наукової інформації, пропонуючи йому ті науково-технологічні рішення, які він поки що самостійно, без бібліотечних установ не зможе ефективно реалізувати.

На наше глибоке переконання, саме на ці спільні зусилля й необхідно спиратися в справі інтеграції національного науково-інформаційного простору, не протиставляючи бібліотеки та позабібліотечний сектор один одному (така тенденція, на жаль, зберігається не лише серед багатьох бібліотечних фахівців, а й на рівні керування бібліотечною справою Міністерством

культури України), а знаходячи в інтеграції їхньої діяльності могутній інноваційний, креативний потенціал.

При цьому, зрозуміло, бібліотечним фахівцям необхідно повсякчас продовжувати наполегливу й послідовну боротьбу за збереження провідних позицій бібліотек у наукових комунікаціях. Зазначене необхідно не для забезпечення якихось вузьких корпоративних інтересів самого бібліотечного співтовариства. Об'єктивно справа полягає насамперед у тому, що національний науково-інформаційний ресурс при провідній ролі бібліотек і без нього – явища принципово різні за своїми якісними характеристиками. Об'єктивно на користь бібліотек спрацьовує те, що розбудова чималої кількості сегментів національного електронного науково-інформаційного простору належить до сфери саме їхньої компетенції. Ідеться про формування бібліографії (отже, і вебліографії), реферативних та повнотекстових ресурсів у галузі точних, природничих і соціально-гуманітарних наук, баз даних наукової періодики, ряду галузевих тематичних ресурсів (медицина, сільське господарство). Отже, значення досвіду бібліотек і їх безсумнівна перевага полягає в тому, що лише вони забезпечують нині повний технологічний цикл інтеграції, систематизації й цільового поширення підготовленої для читачів інформації, перетворення її на знаннєвий ресурс суспільства. Водночас необхідно враховувати, що перевага недержавних інформаційних центрів полягає у їхній високій технічній оснащеності, а також у цілеспрямованому й динамічному впровадженні в практику інновацій та сучасних ринкових засад інформаційної діяльності.

Окреслені нами завдання мають істотно змінити саму спрямованість теоретичних пошуків та практично-організаційної роботи вчених і фахівців бібліотечно-інформаційної сфери. Нині їм належить, відмовляючись від звичних стереотипів згаданого вже «бібліотекоцентризму», переходити до розгляду проблем формування національного науково-інформаційного простору в усьому його широкому, комплексному проблемно-тематичному діапазоні.

Отже, необхідно зосередити зусилля не лише на завданнях розбудови інтегрованого бібліотечного інформаційного простору, тобто налагодження тісної співпраці самих бібліотек, міжбібліотечної інтеграції, розподілу повноважень, як це здебільшого робиться нині, а й наполегливо вирішувати питання координації, кооперації та інтеграції їхніх зусиль з усіма іншими

позабібліотечними інформаційними центрами, науковими установами, університетами, усім спектром учасників комунікаційного процесу.

Поки що це виглядає не дуже звичним. За багатьма параметрами перелічені нами нові проблеми нерідко виходять за межі усталених серед загалу бібліотечних працівників уявлень про бібліотечно-інформаційну справу, яка традиційно звикла орієнтуватися на власну самодостатність. Тому дотепер у вітчизняній бібліотекознавчій літературі обговорення завдань консолідації зусиль у формуванні наукового й освітнього інформаційного простору все ще обмежується переважно стислими тезами методичного характеру та оглядами й узагальненнями вже досягнутого бібліотеками в налагодженні координації роботи бібліотек як початкового етапу розвитку їхньої співпраці (М. Васильченко) [17], розкриттям здобутків у реалізації окремих цільових і тематичних корпоративних міжбібліотечних проєктів (В. Ільганаєва [8], Є. Корнілова [18], О. Мар'їна [19], Т. Вилегжаніна [20]), зокрема щодо каталогізації фондів [21], насамперед у регіональному та галузевому вимірах (Р. Щербан [22], І. Лобановська [23]), інтеграції бібліотечних ресурсів і сервісів на усіх можливих рівнях: місцевому, регіональному, галузевому та загальнодержавному (Г. Шемаєва [24, с. 4], К. Лобузїна [25], П. Рогова [26]). У дещо більш розгорнутому плані проблема формування корпоративних галузевих ресурсів пропрацьована в Концепції створення інтегрованого галузевого інформаційного ресурсу, створеній Державною науково-педагогічною бібліотекою України ім. В. О. Сухомлинського [27]. Показово, що і в розробленому у 2015 р. під керівництвом Міністерства культури України силами головним чином Української бібліотечної асоціації проєкті Стратегії розвитку бібліотечної справи в Україні до 2025 року «Якісні зміни бібліотек задля забезпечення сталого розвитку України» [28] питання щодо просування до рівня формування багатокomпонентного національного бібліотечно-інформаційного простору на основі поєднання зусиль бібліотек та всього комплексу позабібліотечних учасників інформаційного процесу не порушується зовсім – проєкт цілком залишається в полоні анахронічного вже на наш час вузького «бібліотекоцентризму».

Чи не першою, хто 10 років тому порушив в Україні обговорення засадничих проблем формування і функціонування цілісного, багатокomпонентного національного науково-інформаційного простору, який виходить за межі лише власне бібліотечної сфери, була Г. Шемаєва [29]. Проте справ-

ді цілеспрямованого характеру наукова дискусія навколо цього набула лише нещодавно (К. Лобузїна [25], В. Попик [1, 30, 31]). До цього бібліотекознавцїв спонукало нагромадження впродовж останнїх рокїв комплексу проблем «внутрїшнього» – органїзаційного, технологїчного розвитку інформаційної інфраструктури науки й освїти, з розв'язанням яких вже не можна далї зволїкати.

Насамперед у процесї розбудови спеціалізованими науковими та універсальними публічними бібліотеками власних електронних ресурсів на певному етапі закономірно почала усвідомлюватися вичерпаність їхніх розрізнених інформаційних можливостей у вирішенні масштабних завдань, які б відповідали зростаючим інформаційним запитам суспільства, без цілеспрямованого об'єднання зусиль широкого кола багатьох бібліотек та інформаційних центрів.

По-друге, стала вповні очевидною необхідність більш чїткого розподїлу сфер секторальної відповідальності, ключових завдань та спрямування діяльності між системою публічних бібліотек, підпорядкованих Міністерству культури України та органам місцевого самоврядування, серед яких значна частина хоча й має статус наукових бібліотек, але все ж тяжїє до задоволення насамперед культурно-освітніх запитів широкого читачького загалу та, з іншого боку, спеціалізованими науковими бібліотеками Національної академії наук України, національних галузевих академїй наук і кола провідних університетів України, які мають принципово інші завдання – забезпечувати зростаючі інформаційні потреби сфер науки й освїти, здїйснення фундаментальних наукових досліджень. Вельми показовим у цьому плані стало те, що створена в травні 2014 р. при Міністерстві культури України Міжвідомча координаційна рада з питань бібліотек та бібліотечної справи через об'єктивні обставини змушена майже повністю зосередитися на підтримці функціонування системи публічних, масових бібліотек. Натомість Міжвідомча координаційна рада з фундаментальних досліджень у грудні 2014 р. прийняла рішення щодо створення власної робочої групи, покликаної сприяти формуванню науково-інформаційного простору.

По-третє, цілковито визначилася необхідність і можливість формування спільними зусиллями різних за своєю природою учасників інформаційних процесів єдиної розподїленої системи інформаційного забезпечення

наукового й освітнього процесу з використанням функціонального розподілу технологічних процесів (наприклад, каталогізація зусиллями самих видавництв, організація віртуальних читальних залів провідних бібліотек у навчальних закладах), упровадженням новітніх інтелектуальних систем пошуку та опрацювання інформації.

По-четверте, з усією повнотою виявилася необхідність консолідації зусиль бібліотек та наукових інститутів, університетів для подолання відчутної ізоляції вітчизняного науково-інформаційного простору від європейського і світового (переважно англomовного) й одночасно його критичної залежності від російського як головного джерела надходження зарубіжної наукової інформації.

У сукупності зазначені вище чинники визначили спрямованість і послідовність дій, необхідних для консолідації розрізнених галузевих, проблемно-тематичних, регіональних, місцевих інформаційних сегментів, перетворення їх сукупності на принципово нову якість – цілісний національний науково-інформаційний простір.

На цьому шляху одним з першочергових завдань, від характеру вирішення якого чималою мірою залежатиме вирішення всіх інших, постає подолання системної кризи державної політики щодо бібліотечно-інформаційної діяльності та науково-інформаційної сфери в цілому. Ідеться не лише й не стільки про фінансування бібліотек за залишковим принципом, що говорить про нерозуміння на державному рівні значення повноти і якості доступу до інформації для забезпечення економічного, інтелектуального й культурного поступу України. Проблемою є необхідність якнайшвидшої відмови від анахронічних за доби інформаційної революції стереотипів та ілюзорних уявлень щодо можливості охопити єдиними державними вимогами й стандартами (включаючи визначення пріоритетів, стратегічне й поточне планування, критерії оцінки ефективності досягнутих результатів, засади фінансової й господарської діяльності тощо) усю сферу бібліотечно-інформаційної діяльності. Життя переконливо показує, що освітня й культурницька робота публічних бібліотек з їхньою широкою читацькою аудиторією, з одного боку, і науково-інформаційна діяльність спеціалізованих наукових і науково-технічних бібліотек та державних інформаційних центрів – з іншого, це суть явища різного порядку, які потребують застосування відчутно відмінних підходів. З іншого боку, конче

важливо подолати розрив, який утворився між законодавчим і нормативним регулюванням бібліотечної та інформаційної сфер. Вони до цього часу регулюються багато в чому конфліктуючими між собою галузями законодавства. При цьому інформаційний обмін розглядається виключно як передача інформації як інтелектуального продукту, тобто товару. Правові колізії, які виникають у зв'язку із зазначеним, у багатьох випадках істотно утруднюють взаємодію бібліотек з інформаційними центрами, у більшості ж ставлять бібліотеки в нерівноправне становище порівняно з останніми, що стає нині чи не головним гальмом інноваційної діяльності бібліотек. В умовах сучасної України склалася парадоксальна ситуація, коли бібліотеки як державні бюджетні установи працюють собі на збиток і не мають можливостей для розвитку. Натомість численні приватні інформаційні центри, які діють у «сірій» зоні інформаційного ринку, масово використовують їхні фонди з порушенням прав інтелектуальної власності, заробляють на цьому чималі кошти, але не зацікавлені вкладати їх у розвиток інформаційної інфраструктури. У цілому ж, стосовно недержавних інформаційних структур, здатних за своїм профілем бути партнерами бібліотек, на сьогодні слід констатувати відсутність у владних структур бачення шляхів їх систематичного заохочення до формування науково-інформаційного простору.

Проблемою, що є спільною для всієї бібліотечної сфери, є також необхідність переломити негативну тенденцію наростання технологічного відставання вітчизняного науково-інформаційного комплексу, пов'язаного із законодавчою заборонаю його переоснащення новою комп'ютерною технікою. До цього додається й потреба зняття ряду нормативно-правових і організаційних перепон, що гальмують комплектування бібліотек друкованими та електронними документами, здійснення міжнародного книгообміну, формування в інтернет-просторі та внутрішніх мережах бібліотечних установ відкритих фондів електронних документів, розвиток системи віртуальних читальних залів.

З іншого боку, нагальним завданням є подолання міжвідомчих бар'єрів безпосередньо в бібліотечній системі, яка розподілена нині на понад 10 галузевих відомчих мереж. Без цього досягнення високого рівня інтеграції національного бібліотечно-інформаційного простору, не кажучи вже про науково-інформаційний простір в усіх його складових, що виходять за межі бібліотек, є неможливим. Ці проблеми впродовж останніх років активно

обговорюються бібліотечною громадськістю в професійних виданнях [20], на конференціях [32]. Утім, сьогодні в Україні співпраця між окремими бібліотеками та галузевими мережами фактично є можливою лише на основі згоди й порозуміння між окремими установами. Зрозуміло, що за таких умов питання про налагодження спільної роботи бібліотек з позабібліотечними інформаційними центрами на рівні владних структур узагалі майже не порушується.

Як значний недолік дослідниками відзначається відсутність в Україні координаційного, методичного та консультаційного центру з питань корпоратизації діяльності навіть самих лише бібліотек, брак системних підходів до процесу формування бібліотечно-інформаційних об'єднань на різних рівнях, гнучких механізмів керування процесами комунікаційної взаємодії, які давали б змогу впроваджувати нові моделі, напрями та засоби інтеграції [33, с. 163]. Зазначене, зрозуміло, істотно стримує розвиток співробітництва в інформаційно-бібліотечній діяльності, зокрема ускладнює умови переходу до корпоративної каталогізації, створення корпоративних ресурсів повнотекстових документів і єдиної системи дистанційного обслуговування наукових установ та науковців, розгортання цільового інформаційного забезпечення пріоритетних напрямів наукових досліджень і освітньої роботи.

Зважаючи на викладене, на нашу думку, підпорядковувати питання розвитку науково-інформаційного простору завданням підтримки однієї лише його частини – бібліотечної сфери (та ще й у вузькому розумінні бібліотек як закладів культури), без органічної ув'язки її з науково-інформаційною діяльністю наукових установ та організацій, а також науково-інформаційних центрів і осередків різної відомчої належності та форми власності є помилковим. Безумовно, провідні бібліотеки України нині мають потенціал для швидкого перетворення на електронні інформаційні центри принципово нової якості. Як приклад, головна, найбільша в державі Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського рік-півтора тому задовольняла своїми електронними ресурсами понад 100 млн звернень віддалених користувачів. Високою є динаміка зростання й безпосередньо електронних ресурсів і їх затребуваності читацькою/користувацькою аудиторією. Щодоби в читальних залах обслуговується в середньому близько 600 читачів, до того ж одночасно 40–50 тис. віддалених користувачів через

Інтернет, з усіх регіонів України та зарубіжжя. Зрозуміло, це поки що виняток для України, але він цілком відображає загальну тенденцію. Високою є затребуваність електронних документів і в бібліотеках вищих навчальних закладів, особливо щодо їхніх репозиторіїв. Світовий досвід теж говорить на користь того, що на базі бібліотек повинні розбудовуватися провідні електронні науково-інформаційні центри.

Однак це не означає, що вони не повинні формуватися й поза бібліотеками, не складаючи їм жорсткої конкуренції, а істотно доповнюючи їхні можливості. До кола ресурсів, що мають розбудовуватися розподілено на базі академічних, відомчих, наукових установ і університетів, а також суто електронних інформаційних центрів, належать спеціалізовані сайти й тематичні сегменти соціальних мереж із проблем наукознавства та організації науки, наукометрії, науково-інформаційної, патентно-ліцензійної справи, функціонування мережі наукових установ і розвитку їхнього кадрового потенціалу, життєдіяльності наукового співтовариства, міжнародного наукового співробітництва.

Україна вже має досить результативні приклади формування масштабних електронних ресурсів науково-інформаційного та науково-організаційного плану поза власне бібліотечними установами, зокрема на інформаційному порталі-інтеграторі Національної академії наук України, на веб-сайтах багатьох академічних інститутів та університетів, створюваних нині сайтах окремих фахових періодичних і продовжуваних видань.

При цьому не можна стверджувати, що інформаційна діяльність університетів і наукових установ повсюдно реалізується через підпорядковані їм бібліотечні або інформаційно-бібліотечні підрозділи. Частково це дійсно так. Однак і зарубіжна, і вітчизняна практика демонструє досить різноманітні моделі організації науково-інформаційної та освітньо-інформаційної діяльності, серед них і такі, що реалізуються поза активної участі бібліотек. Свої інформаційні портали, сайти, інтернет-сторінки розбудовують нині практично всі академічні інститути та їхні окремі підрозділи, університети, факультети, кафедри, наукові журнали та продовжувані наукові збірники, наукові товариства, фахові інтернет-спільноти вчених і освітян. На них у досить відмінних варіантах подання матеріалів представлено основні напрями наукової й освітньої діяльності; тематику наукових досліджень: плани та одержані результати; інформацію про участь у реалізації наукових

програм і проєктів, зокрема міжнародних; програми й тези наукових форумів; персоналії вчених-дослідників і професорсько-викладацького складу з бібліографією їхніх праць, нерідко інтерактивною – з доданням повнотекстових версій публікацій; поточну інформацію про організовані наукові та науково-організаційні заходи, хроніку наукового життя. На сайтах університетських кафедр широко представлено плани навчальних курсів зі складеними викладачами переліками рекомендованої літератури. Повільно, але розгортається й формування індивідуальних веб-сайтів та інтернет-сторінок окремих учених, зокрема науковців середнього та молодшого покоління, у тому числі англомовних. Особливий науково-інформаційний інтерес становлять банки та бази наукової інформації з окремих напрямів досліджень.

Найбільш значним і вельми показовим досягненням у розбудові електронних інформаційних ресурсів поза межами бібліотечних підрозділів є розгортання Інститутом історії України НАН України на своєму веб-сайті спеціалізованої цифрової та електронної бібліотеки історичних праць і документів, наукової періодики, яка нараховує нині понад 30 тис. документів.

Розбудову науково-інформаційних ресурсів здійснюють нині й недержавні осередки, громадські організації. Серед них сьогодні переважають історичні та культурологічні. Їх перевага полягає в цільовому поданні найбільш актуальної інформації. Водночас навіть найбільш досконалі з позабібліотечних ресурсів істотно поступаються за рівнем систематизації, а отже, зручності в пошукові необхідних читачам/користувачам електронних мереж документів. Сам характер подання на них матеріалів, досить типові помилки в оформленні бібліографічних записів наочно показують, що в багатьох випадках бібліотечні фахівці взагалі не залучаються до цієї справи навіть як консультанти. Можливо, значною мірою через такі алгоритми роботи в цьому сегменті наукової інформації, як не прикро, і досі спостерігається чимало неадекватних поставлених меті, «кустарницьких» прийомів. Дається навзнаки те, що інформаційна діяльність інститутів, університетів і їхніх структурних підрозділів здійснюється поки що без належної координації, розрізненими силами, за відсутності методичних рекомендацій, часто із застосуванням застарілих технічних та інформаційних рішень.

Зокрема, свого часу нам уже доводилося писати про те, що персональні сторінки науковців, надзвичайно важливі для демонстрації людського наукового потенціалу української науки та освіти, інтеграції її до світового науково-інформаційного простору, побудовані в окремих установах за різними моделями, які відчутно «не стикаються» між собою. Найбільш досконалі з них містять, як правило, дані про здобуту вченим освіту, основні етапи його наукової біографії, сферу наукових інтересів, напрями досліджень і впровадження їхніх результатів, науково-методичну й організаційну роботу, нагороди, членство в наукових товариствах, переліки основних опублікованих праць, іноді з їхніми повнотекстовими варіантами. Проте нам майже ніколи не вдалося виявити персональних сторінок науковців, які б містили одразу весь набір необхідних даних для ґрунтовного знайомства з їхньою професійною діяльністю та науковим доробком. Зрозуміло, для створення єдиного інформаційного поля потрібна певна уніфікація [34, с. 321–325].

Відсутність узгоджених правил і стандартних рішень на ресурсах наукових установ і навчальних закладів, а також архівів і музеїв України, які теж здійснюють наукову й науково-видавничу роботу, істотно знижує цінність продукованої інформації, можливість її ефективного використання, зокрема, шляхом узагальнення, порівняння, приведення до «єдиного знаменника». Саме тут є велике поле для налагодження співпраці – методичної допомоги, координації й кооперації, а в перспективі – інтеграції зусиль із формування і використання ресурсів та впровадження спільних інформаційних сервісів.

Зважаючи на це, в Україні є нагальна потреба надати потужний імпульс розвитку новітніх форм співпраці наукових бібліотек та інформаційних центрів, дослідних інститутів, університетів, наукових товариств і асоціацій, дієвій кооперації їхніх зусиль у реалізації масштабних науково-інформаційних проєктів. Для успіху цієї справи бібліотекам конче необхідно, вирішуючи завдання координації, кооперації та інтеграції у власне бібліотечному інформаційному середовищі, одночасно виходити за межі усталених напрямів діяльності й приймати на себе функції більш широкого характеру. Важливо рухатися в напрямі нового осмислення й реалізації ролі бібліотечних установ у значно більш широкому колі освітніх, наукових, інформаційних, управлінських інституцій, недержавних інформаційних центрів і громадських ініціатив.

Якщо підходити до цього з позицій власне бібліотечно-інформаційної роботи, то йдеться про істотне розширення її предметного і функціонального діапазону. У нових умовах зберегти й посилити свою роль провідних центрів соціальних комунікацій бібліотеки зможуть лише охопивши весь широкий діапазон різноманітної інформації про наукову й освітню діяльність. Інтегрувати його у свою бібліотечно-інформаційну спрямованість, а поряд із цим і самим міцніше інтегруватися в науковий і освітній процес. Поки що в Україні такі сприятливі можливості для бібліотек об'єктивно зберігаються через відсутність потужних централізованих позабібліотечних науково-інформаційних інституцій. Цим необхідно встигнути скористатися, адже зрозуміло, і без цілеспрямованих зусиль бібліотек породжене вимогами сьогодення завдання рано чи пізно все одно поступово вирішуватиметься, нехай розрізненими й незграбними зусиллями, але тоді бібліотеки вже ризикують залишитися на узбіччі цього процесу.

Ідеться про необхідність формування гнучкої й значною мірою децентралізованої системи багатопланової вертикальної та горизонтальної координації дій міністерств і відомств, наукових установ та закладів освіти, але насамперед бібліотек – спеціалізованих наукових, публічних, університетських, а також пов'язаних з ними співпрацею інформаційних центрів, активного задіяння зусиль і можливостей бібліотечного фахового співтовариства, його громадських організацій. Адже всі вони мають великий досвід і можливості координації роботи з інтеграції, систематизації, опрацювання й поширення знання, багаторічні напрацювання в цій сфері.

Як першочергове завдання бібліотек у цьому сенсі можна розглядати здійснення елементарної інвентаризації наявних в Україні електронних ресурсів наукового призначення, формування їх вебліографії, створення ефективної системи інтернет-навігаторів. Орієнтування читачів/користувачів електронних мереж у інформаційному просторі може й повинно стати нині однією з невідмінних функцій бібліотек і фахових організацій бібліотекарів, реалізація якої сприяє утвердженню їхньої інтегруючої ролі як головних центрів організації наукових комунікацій. У цьому напрямі здійснюються поки що зусилля первісного характеру, які заслуговують на систематизацію.

Важливе значення для забезпечення вітчизняним ученим інтегрованого доступу до наукових ресурсів має, наприклад, нещодавно розпочате

формування на порталі НБУВ Центром бібліотечних електронних ресурсів і технологій інтернет-навігатора «Джерела наукової інформації». У ньому зібрано посилання на найважливіші світові і вітчизняні ресурси наукової інформації відкритого доступу з фізико-технічних та математичних наук, хімічних і біологічних, сільськогосподарських, а також соціальних та гуманітарних наук – бібліографічні бази даних, бібліографічні описи, реферативні огляди, довідкові та інформаційні видання, бібліотечні покажчики, електронні каталоги, колекції повнотекстових документів різного обсягу, віртуальні виставки [35]. На інформаційному порталі НБУВ відкрито також путівник по вітчизняних і зарубіжних ресурсах з біографістики, іконографії, генеалогії, геральдики та інших суміжних з біографікою наук [36]. Національною історичною бібліотекою України напрацьовано змістовний електронний путівник по краєзнавчих ресурсах регіональних бібліотек України [37]. Загалом, інтернет-навігатори, досить різні за тематичною спрямованістю та ступенем повноти, створюються нині й багатьма іншими бібліотеками та інформаційними центрами вищих навчальних закладів. Так, існує вже кілька інтернет-навігаторів по інституціональних репозиторіях. Значний практичний інтерес насамперед становить каталог електронних репозиторіїв, започаткований на сайті блогу «Пан Бібліотекар» ще у 2010 р., який охоплює нині понад 50 репозиторіїв і електронних архівів вищих навчальних закладів України [38] – навіть більше, ніж зазначено в реєстрі електронних архівів України на відомому сайті «Електронної бібліотеки України» [39]. Подібний досвід систематичного представлення наукових ресурсів нагромадили й інші вітчизняні наукові установи та навчальні заклади – переважно в розрізі своїх галузевих наукових напрямів. Звичайно, на практиці така інформація неодноразово запозичується, дублюється різними установами, «перетікає» із сайту на сайт, почасти й застаріває. Звичайно, ще дуже далекі до повноти ці електронні путівники в найважливіших рисах розкривають систему вітчизняних науково-інформаційних ресурсів, є ефективним ключем орієнтації у них. Їх треба розглядати як певний крок до формування цілісної системи електронних наукових ресурсів, що матиме розподілену структуру на загальнонаціональному, галузевому, регіональному, спеціалізованому рівнях.

Одним з головних інтегруючих елементів національного науково-інформаційного простору виступає в Україні унікальний за вичерпністю

представлення фахових видань репозиторій «Наукова періодика України», створений НБУВ. Поза його охопленням залишається лише невелика частина галузевих наукових напрямів. Зарубіжна практика не знає подібних масштабних державних ресурсів періодики у відкритому доступі. Звичайно, при бажанні це може розглядатися як свідчення недостатнього розвитку в Україні інформаційного ринку. Однак, на нашу думку, у цьому слід вбачати й традицію, яка почала складатися ще з 90-х років ХХ ст., а також прояв державної політики, спрямованої на забезпечення вільного доступу до інформації. Значення цього репозиторію, що від початку полягало в концентрованому поданні всієї картини наукових досліджень по установах і регіонах України, особливо зросло з оснащенням його системою інтелектуального пошуку. Нині, коли у зв'язку з модернізацією журнально-видавничої справи постало питання про створення окремих веб-сайтів кожного періодичного видання, репозиторій НБУВ «Наукова періодика України» конче необхідно зберегти, саме тому що його сукупний ресурс інтегровано єдиною пошуковою системою й концентрація фахових видань в одному ресурсі дає можливість побачити всю картину розвитку наукових досліджень з тієї чи іншої проблеми, а це істотно підвищує якість надання інформаційних послуг читачам. Однак, щоб зберегти цю систему, необхідно зробити представлення наукових журналів і збірників на порталі НБУВ не лише обов'язковим, як це нині визначено для вітчизняних фахових видань, а й особливо престижним, практично вигідним. Зважимо, що підтримку цій справі надає також розгортання на порталі НБУВ бази даних «Бібліометрика української науки», заснованої на вибірці даних з бібліометричних систем Scopus і Google Scholar. Опосередковано репозиторій «Наукова періодика України», до якого щодоби відбувається понад 5 тис. сеансів відвідування, сприяє також використанню наукової продукції видавництва, підвищенню її цитованості та затребуваності. Що ж стосується тенденції до започаткування останнім часом ряду галузевих репозиторіїв наукової періодики, то поки що давати оцінку її результатам зарано. На наш погляд, їх функціонування є вповні виправданим тоді, коли вони в змозі повною мірою забезпечувати специфічні інформаційні запити фахівців окремих галузей науки й освіти.

Не менш важливим для інтеграції національного науково-організаційного простору є формування в ньому фундаментальної електронної

національної книжкової й документної колекції «Україніка». Подібні проекти по всьому світові, по-суті, уособлюють серцевину національного інформаційного простору. Значення цього проекту, нещодавно започаткованого Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського, полягає в репрезентації інтелектуального потенціалу нашої Батьківщини, витвореного багатьма поколіннями в боротьбі за утвердження й розвиток української національної ідеї, її збагачення, здобуття незалежності та розбудову державності. Водночас, на відміну від зарубіжних зразків, «Україніка» має глибоко розкривати проблеми сучасного соціально-економічного, суспільно-політичного й духовно-культурного розвитку України, її патріотичний погляд у майбутнє. Зрозуміло, що реалізація такого великого комплексного проекту загальнонаціонального значення потребує широкого залучення зусиль численних наукових установ, закладів освіти, архівів, музеїв. Завдяки цьому «Україніка» може перетворитися на масштабний розподілений ресурс. Однією з важливих організаційних проблем, пов'язаних з реалізацією такого роду проектів, є вирішення на державному, законодавчому рівні питання про вільне представлення бібліотеками електронних версій видань, на які поширюється термін дії авторського права, але які вже не виступають об'єктом ринкових відносин (тобто використання їх не завдає реальної шкоди майновим правам і інтересам авторів або правовласників).

Стратегічне значення для розвитку національного науково-інформаційного простору має також його реферативна та аналітична бібліометрична й наукометрична підтримка, забезпечення надійним інструментарієм, який би давав можливість глибоко аналізувати його стан.

Із цього погляду важливими чинниками, що сприяють утвердженню провідних позицій НБУВ у функціонуванні національного науково-інформаційного простору, є зосередження в ній одночасно з репозиторієм «Наукова періодика України» реферативної бази даних «Україніка наукова», а також центру підтримки бази даних «Бібліометрика української науки» (на основі бібліометричних систем Scopus і Google Scholar). Нині спільно з фахівцями всесвітньо відомої компанії Thomson Reuters опрацьовується питання про формування на цій основі із залученням даних пошукової платформи Web of Science українського індексу наукового цитування.

Складніше виглядає в сучасних умовах справа з розв'язанням проблеми корпоративної каталогізації на національному рівні, зокрема, у науково-інформаційній сфері. Розмови щодо неї, які тривають уже багато років, не принесли поки що жодних реальних результатів. У принципі, у більшості країн цей обов'язок лежить на національних бібліотеках. В Україні – одній з небагатьох держав, де існує спеціалізований на обліку друкованої продукції орган – Книжкова палата, – функцію каталогізації повинна взяти на себе Книжкова палата. Серед українських видавців побутує також ідея можливості часткової реалізації цих функцій самими видавництвами, адже така практика є поширеною в зарубіжних країнах, зокрема Німеччині. Проте справа корпоративної каталогізації постійно зупиняється в Україні як через необхідність значних вкладень, так і через те, що в державі досі не налагоджено справжнього контролю за випуском друкованої продукції.

Разом з тим справа корпоративної каталогізації рухається вперед завдяки самим бібліотекам, переважно публічним і освітянським на галузевому та регіональному рівнях, чому є чимало прикладів [40, 41]. Національною медичною бібліотекою України організовано корпоративний електронний каталог медичних бібліотек. Державною науково-педагогічною бібліотекою України ім. В. О. Сухомлинського розбудовано численні зведені по бібліотеках координованої нею мережі бібліографічні, реферативні (також і повнотекстові) бази за відповідними напрямками знань. Сьогодні в ряді областей уже функціонують зведені електронні каталоги обласних універсальних наукових бібліотек та міських і районних бібліотек, хоча й подекуди фрагментарні (лише за окремими тематичними напрямками).

Принципово важливим кроком до розгортання формування єдиного корпоративного каталогу наукових праць і періодики є створення на інформаційному порталі НБУВ, як головної спеціалізованої наукової бібліотечної установи держави, можливостей розподіленого пошуку за електронними каталогами майже 20 наукових бібліотек України. Розпочато роботу з організації централізованого доступу до каталогів бібліотек установ НАН України (доктор наук із соціальних комунікацій К. Лобузін) [42]. У цьому напрямі здійснюються й пошукові дослідження. Інститутом програмних систем НАН України разом із Житомирським державним університетом ім. І. Франка реалізується спільний проект обміну метаданими та підтримки системи централізованого пошуку у вітчизняних репозиторіях [43].

За сучасних умов безпосередньо існуючі реалії, зокрема скрутне економічне становище, нормативний і методичний вакуум, у якому опинилися спеціалізовані наукові бібліотеки, стимулюють взаємний пошук ними разом з інформаційними центрами, науковими установами, вищими навчальними закладами, як найбільш зацікавленими учасниками науково-інформаційних комунікацій, оптимальних з погляду інформаційної та економічної ефективності алгоритмів корпоративної співпраці.

Успішні напрацювання в цьому напрямі вже є, насамперед у обласних і спеціалізованих університетських бібліотек. Ще від першого десятиліття ХХІ ст. у теоретичній думці та бібліотечній практиці жваво обговорювалися назрілі завдання формування в Україні бібліотечних консорціумів (Т. Ярошенко [44], Ю. Половинчак [45] та ін.), подібних до тих, що вже впродовж кількох десятиліть функціонують на Заході й багато в чому визначають передові рубежі бібліотечно-інформаційної справи. Обмеженість фінансових і технічних можливостей українських бібліотек, існування численних міжвідомчих і нормативно-правових перепон (що є найголовнішим) істотно звузили діапазон обговорюваної проблематики до меж «реально можливого». Насамперед ідеться про практичні проекти об'єднання зусиль бібліотек у закупівлі доступу до зарубіжних баз наукової інформації. Найбільш помітними досягненнями в цьому плані стала співпраця ряду університетських бібліотек з асоціацією «Інформатіо-Консорціум» та започаткування у 2009 р. міжуніверситетського освітнього проекту «UkrELib: Електронна бібліотека: Центри знань в університетах України» [15]. Водночас запрацювали й окремі консорціуми, засновані публічними бібліотеками, наприклад «Історична Волинь», що забезпечують кооперацію їхніх зусиль з музеями й архівами у створенні корпоративних каталогів та повнотекстових баз даних історико-культурного характеру. Значним успіхом у справі інтеграції зусиль бібліотек та наукових установ, закладів культури, видавництва, редакцій періодичних видань стала розбудова, починаючи з 2011 р., електронної бібліотеки «Культура України», започаткованої Національною парламентською бібліотекою України [20, с. 4–5]. Оцифровані документи до неї передаються численними добровільними учасниками проекту – установами, організаціями, навіть окремими особами. Такий алгоритм формування ресурсів, поширений у всьому світі, не лише забезпечує економію коштів бібліотек та інформаційних центрів, усунення дублювання їхніх

зусиль, а є найбільш ефективним для швидкого наповнення вітчизняних інформаційних ресурсів, досягнення принципово більш високого рівня інформаційного забезпечення потреб сфер науки, освіти й культури.

Розбудова спільними зусиллями установ НАН України, галузевих національних академій, провідних вищих навчальних закладів єдиної потужної розподіленої інформаційної системи покликана забезпечити як широкий обмін науковою інформацією всередині країни, доступ українських дослідників до зарубіжних інформаційних ресурсів, так і дієве входження вітчизняної науки й освіти до світового науково-інформаційного простору, належне представлення в ньому досягнень української науки, друкованих і електронних наукових видань, публікацій і персоналій вітчизняних учених. Ідеться, зокрема, про необхідність формування єдиної навігаційної системи по різних видах розподілених ресурсів, створених як бібліотеками, так і науковими установами, навчальними закладами, установами культури, інформаційними центрами різних форм власності, громадськими організаціями вчених і освітян; упровадження систем інтелектуального пошуку Web 3; розбудову широкої системи електронних науково-інформаційних ресурсів відкритого та організованого на корпоративних засадах доступу, зокрема електронних бібліотек, баз даних, електронних архівів, репозиторіїв наукових видань з урахуванням секторального розподілу повноважень, створення системи віртуальних читальних залів і дистанційного обслуговування, цільового інформування наукових установ, освітніх закладів, окремих учених відповідно до їхніх інформаційних запитів, пов'язаних з виконанням дослідницьких завдань.

Зрозуміло, що за своєю складністю й багатоваріантністю, новизною справи конкретні напрями, організаційно-технічні форми та завдання такої роботи не можуть бути в готовому вигляді визначені «згори». Їх належить напрацювати самим учасникам наукових комунікацій, але, бажано, за дієвої підтримки зацікавлених міністерств і відомств, наукового та інформаційно-бібліотечного фахового співтовариства.

З урахуванням уже нагромадженого в Україні досвіду корпоративної каталогізації в бібліотечній сфері [46], а також досвіду зарубіжних країн, є очевидним, що формування зведених електронних каталогів бібліотек, підпорядкованих різним відомствам, а тим більше розбудова загальнонаціональної системи розподілених електронних ресурсів різних видів

потребуватиме чималих організаційних зусиль, ґрунтового нормативно-правового, методичного та технологічного забезпечення. Справа може стати успішною лише за умови вироблення безпосередньо головними учасниками таких проектів певних прийнятних для усіх, конвенційних узгоджень щодо раціонального розподілу праці та спільного використання її результатів, закріплених відповідними регламентуючими документами – інструкціями й методичними рекомендаціями, чіткої постановки завдань, визначення взаємних обов'язків, узгодження планів робіт, порядку й термінів їх виконання, неухильного дотримання технологій і регламентів, створення системи оперативного вирішення проблемних і спірних питань. На думку Г. Шемаєвої, пріоритетним у цій справі може виявитися не стільки накопичення ресурсів у одному місці, скільки захист інформації, правове врегулювання відносин між виробниками, постачальниками та користувачами електронних ресурсів; координація й кооперація щодо їх придбання, створення, зберігання та спільного використання [24, с. 5]. При цьому, безперечно, додатковим фактором складності виступатиме відсутність у українських бібліотек єдиної системи засобів автоматизації (АБІС), але, у принципі, ця проблема може бути з технічного погляду розв'язаною за рахунок застосування існуючих нині програмних «надбудов».

Досягнення цілісності національного науково-інформаційного простору означає формування спільними зусиллями всіх суб'єктів наукового процесу єдиного інтегрованого комунікаційного середовища, яке органічно пов'язує між собою наукову інформацію за всім діапазоном дослідницьких проблем, що розробляються вітчизняною наукою.

Важливою складовою цілісності виступає подолання галузевої та територіальної роздрібненості й замкнутості комунікативних процесів, складання воєдино розмаїтої мозаїки наукових досліджень і структур, розбудова на цій основі інтегральної проблемно-тематичної й просторової картини вітчизняної науки, яка служить інформаційним і управлінським інструментом її розвитку. Оперування даними інтегрованого інформаційного середовища є конче необхідним для розуміння стану й перспективних завдань наукових досліджень, теоретичного та методичного взаємозбагачення різних наукових напрямів. Воно виступає передумовою постановки і вирішення вагомих комплексних наукових завдань, реалізації міждисциплінарних дослідницьких проектів.

Формування цілісного національного науково-інформаційного простору не є гаслом, яке може бути реалізоване в директивному порядку. Досягнення цієї якості потребує наполегливої роботи з розбудови концептуальних засад і принципів, структури, організаційних шляхів та механізмів організації інформаційної співпраці спеціалізованих наукових бібліотек, центрів наукової та науково-технічної інформації, наукових установ і закладів освіти, усіх інших учасників інформаційних і видавничих процесів.

Розбудова цілісного національного науково-інформаційного простору передбачає неодмінне здобуття ним самодостатності. Вона полягає, зрозуміло, не в розбудові замкненої науково-інформаційної «автаркії», ізольованої від світу, а у якомога більш повному освоєнні вітчизняних і світових наукових надбань, а отже, у перетворенні будь-якої наукової інформації та знань на органічну частину власного національного інтелектуального й духовного потенціалу, національної наукової культури. Наповнений значущим змістом національний науково-інформаційний простір набуває самодостатності лише за умови своєї конкурентоспроможності у світовому просторі. Це означає, крім усього іншого, що зарубіжна наукова інформація, здобутки світової науки повинні освоюватися ним безпосередньо, напряду, а не через опосередковану рецепцію інформації з третіх країн. Так було тривалий час у минулому, коли вся зарубіжна науково-технічна інформація доходила до України вже через опрацювання її російськими інформаційними установами. Зазначене потребує організації значних зусиль з моніторингу, інтеграції та опрацювання інформації, залучення фахівців, які добре орієнтуються в загальній картині розвитку наукових досліджень, функціонування світової науки. Здійснення такої роботи потребує широкого доступу до світових баз науково-аналітичної, бібліометричної, наукометричної інформації.

Іншою стороною самодостатності національного науково-інформаційного простору є його здатність до якомога більш повного забезпечення потреб внутрішніх інформаційних комунікацій у національному науковому й освітньому середовищі. Цьому теж має служити належний розвиток його інституційної структури, наявність різноманітних вертикальних і горизонтальних зв'язків між окремими учасниками комунікацій, яка необхідна для вільного обміну інформаційними потоками.

Формування в Україні цілісного й самодостатнього електронного національного наукового інформаційного простору важливе не лише для забезпечення потреб наукових досліджень та навчання. Воно є назрілим завданням у плані консолідації українського суспільства (і в ідейному, і в регіональному вимірах), зміцнення інтелектуальної незалежності України, інтенсифікації інформаційних обмінів між дослідним сектором і потенційними споживачами наукової продукції та технологічних розробок як необхідних умов здійснення модернізації всіх сфер життя, виходу країни на шляхи динамічного інноваційного поступу.

Список використаних джерел до розділу 6

1. *Попик В.* Організаційні засади розвитку національного електронного науково-інформаційного простору / Володимир Попик // Інформатизація і модернізація соціокультурної сфери суспільства: взаємодія і розвиток. – Київ, 2013. – С. 24–49.
2. Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища : монографія / О. С. Онищенко, В. М. Горовий, Л. А. Дубровіна. – Київ, 2012. – 246 с.
3. Інформатизація і модернізація соціокультурної сфери суспільства: взаємодія і розвиток : монографія / О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик. – Київ, 2013. – 184 с.
4. Національний інформаційний комплекс і його роль у глобальному інформаційному просторі : монографія / О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик. – Київ, 2014. – 262 с.
5. *Горовий В. М.* Соціальні інформаційні комунікації, їх наповнення і ресурс : монографія / В. М. Горовий. – Київ, 2010. – 356 с.
6. *Горовий В. М.* Національні інформаційні процеси в умовах глобалізації : монографія / В. М. Горовий. – Київ, 2015. – 334 с.
7. *Давидова І. О.* Бібліотечне виробництво в інформаційному суспільстві : монографія / І. О. Давидова. – Харків : ХДАК, 2005. – 295 с.
8. *Ільганаєва В.* Корпоративний рух в Україні: стан та перспективи розвитку / Валентина Ільганаєва // Бібл. форум України. – 2006. – № 2. – С. 13–15.

9. *Ильганаева В. О.* Місія бібліотеки в комунікаційному просторі сучасності / В. О. Ильганаева // Библиотека вуза на новом этапе развития социальных коммуникаций : материалы междунар. науч.-практ. конф. (Днепропетровск, 22–23 апр. 2010 г.). – Днепропетровск, 2010. – С. 10–14.

10. *Ильганаева В. А.* Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность) : словарь-справочник / В. А. Ильганаева. – Харьков : КП «Городская типография», 2009. – 392 с.

11. *Шемаева Г. В.* Електронні ресурси бібліотек України в системі наукових комунікацій : монографія / Г. В. Шемаева ; Харк. держ. акад. культури. – Харків : ХДАК, 2008. – 289 с.

12. *Гранчак Т.* Бібліотека і політична комунікація : монографія / Тетяна Гранчак. – Київ, 2012. – 480 с.

13. *Воскобойнікова-Гузєва О. В.* Стратегії розвитку бібліотечно-інформаційної сфери України: генезис, концепції, модернізація : монографія / О. В. Воскобойнікова-Гузєва. – Київ : Академперіодика, 2014. – 359 с.

14. *Лобузїна К.* Технології організації знанневих ресурсів у бібліотечно-інформаційній діяльності : монографія / Катерина Лобузїна. – Київ, 2012. – 252 с.

15. *Ярошенко Т.* Проект «Електронна бібліотека: центри знань в університетах України» – інновації через співробітництво / Тетяна Ярошенко // Бібл. вісн. – 2009. – № 3. – С. 3–5.

16. *Гранчак Т.* Сучасні підходи до вивчення бібліотеки як соціального інституту / Тетяна Гранчак // Бібл. вісн. – 2012. – № 5. – С. 20–26.

17. *Васильченко Н. П.* Координация как этап взаимодействия библиотек / Н. П. Васильченко // Бібл. форум України. – 2010. – № 1. – С. 15–16.

18. *Корнілова Є.* Корпоративні технології у наукових бібліотеках / Євгенія Корнілова // Бібл. вісн. – 2007. – № 4. – С. 7–12.

19. *Мар'їна О.* Розвиток корпоративних бібліотечних проєктів в Україні / О. Мар'їна // Вісн. Книжк. палати. – 2010. – № 1. – С. 22–25.

20. *Вилегжанїна Т.* Кооперація як засіб успішного функціонування бібліотек в інформаційному середовищі / Т. Вилегжанїна // Бібл. планета. – 2013. – № 4. – С. 4–6.

21. *Вилегжанїна Т.* До питання створення центру корпоративної каталогізації: підходи і перспективи / Т. Вилегжанїна, Є. Одинець // Бібл. планета. – 2005. – № 1. – С. 15–18.

22. *Щербан Р.* Регіональна корпоративна бібліотечна інформаційна система / Р. Щербан // Бібл. форум України. – 2007. – № 2. – С. 2–4.
23. *Лобановська І.* Взаємодія освітянських бібліотек України у формуванні інтегрованого галузевого інформаційного ресурсу: організаційний аспект / Інна Лобановська // Вісн. Книжк. палати. – 2014. – № 9. – С. 16–19.
24. *Шемаєва Г.* Перспективні напрями розвитку електронних інформаційних ресурсів бібліотек / Ганна Шемаєва // Бібл. вісн. – 2012. – № 3. – С. 3–7.
25. *Лобузін К. В.* Створення інтегрованого бібліотечного простору: основні проблеми та шляхи вирішення / К. В. Лобузін // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2012. – № 2. – С. 34–41.
26. *Рогова П. І.* Інтеграційні процеси у діяльності освітянських бібліотек МОН України і НАПН України в умовах інформатизації [Електронний ресурс] / П. І. Рогова // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2013. – Т. 38. – № 6. – С. 217–230. – Режим доступу: http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/937/700#.U14 KE1 V_scc. – Назва з екрана.
27. Концепція створення інтегрованого галузевого інформаційного ресурсу в Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В. О. Сухомлинського / [Рогова П. І., наук кер.] ; НАПН України, ДНПБ. – Київ, 2012. – 23 с.
28. Громадське обговорення проекту Концепції якісних змін бібліотек задля забезпечення сталого розвитку України (до 2025 року) та проекту Стратегії розвитку бібліотечної справи в Україні до 2025 року «Якісні зміни бібліотек задля забезпечення сталого розвитку України» [Електронний ресурс] // Міністерство культури України : офіційний сайт. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/428116>. – Назва з екрана. – Дата доступу: 31.07.15.
29. *Шемаєва Г.* Електронні ресурси бібліотек України в інформаційному забезпеченні науки: стан та перспективи розвитку / Г. Шемаєва // Бібл. планета. – 2006. – № 4. – С. 21–25.
30. *Попик В.* Формування національного науково-інформаційного простору: інтеграція й кооперація зусиль бібліотек, наукових установ та інформаційних центрів України / Володимир Попик // Бібл. вісн. – 2015. – № 3. – С. 3–11.

31. Попик В. Нові обрії інтеграції національного науково-інформаційного простору / Володимир Попик // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – Київ, 2015. – Вип. 41. – С. 11–35.

32. Короленківські читання 2012: Взаємодія та партнерство бібліотек у регіональному інформаційному просторі : матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 жовт. 2012 р.) / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харків. держ. акад. культури, Харків. обл. від-ня Укр. бібл. асоц. – Харків, 2013. – 286 с.

33. Колеснікова Т. Бібліотечні міфи інформаційного суспільства / Колеснікова Тетяна // Освіта регіону. – 2009. – № 4. – С. 155–165.

34. Попик В. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку : монографія / Володимир Попик. – Київ, 2013. – 518 с.

35. Нові ресурси інтернет-навігатора НБУВ [Електронний ресурс] // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/2084>. – Назва з екрана.

36. Ресурси [Електронний ресурс] // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Український національний біографічний архів: науково-інформаційний проект Інституту біографічних досліджень. – Режим доступу: <http://biography.nbuv.gov.ua/index.php/resursi>. – Назва з екрана.

37. Путівник по красзнавчих ресурсах бібліотек України [Електронний ресурс] // Національна історична бібліотека України. – Режим доступу: http://www.nibu.kiev.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=38-2&Itemid=1905. – Назва з екрана.

38. Українські репозитарії – Repositories of Ukraine [Електронний ресурс] // Пан бібліотекар : Блог про бібліотечну справу та інформаційні технології. – Режим доступу: <http://www.бібліотекар.укр/2010/04/repositories-of-ukraine.html>. – Назва з екрана.

39. Електронні архіви України [Електронний ресурс] // ELibUkr : Електронна бібліотека України. – Режим доступу: <http://www.elibukr.org/uk/resursi/elektronni-arhivi-ukrayini.html>. – Назва з екрана.

40. Лобановська І. Г. Співробітництво освітянських бібліотек України у формуванні інтегрованого галузевого інформаційного ресурсу [Електрон-

ний ресурс] / Лобановська Інна Георгіївна. – Режим доступу: [conference.nbuv.gov.ua/up/report_1409564587.doc](http://nbuv.gov.ua/up/report_1409564587.doc). – Назва з екрана.

41. *Фоміних В. В.* Аналіз діяльності книгозбірень-учасників проекту «Зведений електронний каталог бібліотек Хмельниччини» [Електронний ресурс] / Фоміних В. В. // Наукова бібліотека Хмельницького національного університету. – Режим доступу: http://lib.khnu.km.ua/about_library/naukova_robota/2013/fom_ana.htm. – Назва з екрана.

42. Розподілений пошук у наукових бібліотеках України [Електронний ресурс] // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21 COM=F&I21 DBN=EC_RASPR&P21 DBN=EC&S21 CNR=20&Z2-1 ID=. – Назва з екрана.

43. Звіт про діяльність Національної академії наук України у 2014 році / Національна академія наук України. – Київ, 2015. – С. 469.

44. *Ярошенко Т.* Бібліотечні консорціуми: перспективи розвитку / Т. Ярошенко // Бібл. форум України. – № 4. – 2006. – С. 7–11.

45. *Половинчак Ю.* Бібліотечні консорціуми – перспектива XXI ст.: світовий досвід та вітчизняні реалії / Ю. Половинчак // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – Київ, 2011. – Вип. 30. – С. 51–62.

46. *Павленко Т. Б.* Зведений електронний каталог медичних бібліотек України: погляд учасника проекту [Електронний ресурс] / Павленко Тетяна Борисівна // Репозитарій Харківського національного медичного університету. – Режим доступу: <http://repo.knmu.edu.ua/bitstream/1234-56789/526/1/%D0%97%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD-%D0%B8%D0%B9%20%D0%95%D0%9A.pdf>. – Загл. с екрана.

ЦЕНТРИ ЗБЕРЕЖЕННЯ І РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ДОКУМЕНТНОГО РЕСУРСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

7.1. Національна культурна спадщина – джерельний ресурс державної політики пам'яті

З найдавніших часів бібліотеки виконували важливу соціокультурну роль збереження та поширення знання людства в найкращих його зразках. Бібліотеки давніх цивілізацій, античності, давнього Сходу та середньовічної культури базувалися на рукописній традиції: як правило, вони виконували і функції скрипторіїв, виникали приватні бібліотеки правителів та аристократів, бібліотеки придворні, монастирські, де зберігалися та переписувалися книги, зрідка централізовані та дуже великі бібліотеки. На жаль, як соціальні інститути пам'яті, бібліотеки завжди були під ударом цивілізаційних політичних, релігійних та інших соціальних змін і лише незначна частина того історико-культурного спадку людства сьогодні нам доступна.

Інституалізація бібліотек як окремих установ виникає лише в часи Відродження, що пов'язано не лише з початком друку та бурхливим зростанням книжкової продукції, а й з виникненням національних держав, коли виникають державні та національні бібліотеки з чітко артикульованою соціальною роллю: основний зміст бібліотек полягає в необхідності об'єднання держави як політичного утворення на засадах формування інформаційного простору, що забезпечує її незалежне існування. Тому збирання, зберігання та поширення знання для потреб керування державою, розвитку науки, освіти, культури, економіки, внутрішньої та зовнішньої політики країни є важливим. Національна свідомість, як об'єднуючий

фактор, що базується на ідейній платформі спільної історичної пам'яті громадян держави та її постійного інформаційного й культурного супроводу, відіграла в цьому процесі важливу роль. Ця роль поступово підсилювалася в новий і новітній часи, коли бібліотеки проходили процес спеціалізації, доступності й демократизації, а також перетворювалися на інструменти соціально-політичного впливу в різних політичних системах [1, с. 129–136].

Як зауважує культуролог М. Найдорф, соціокультурні інститути формуються і функціонують заради втілення суспільно цінних «ідей» – пануючих у певному суспільстві уявлень про правильний світоустрій і становище людини в ньому. Бібліотеки серед національних інститутів є сховищами суспільно значущих текстів, які в різні часи характеризував різний зміст. Століттями бібліотека була й інститутом священної пам'яті, і інститутом влади, і інститутом освіти, і інститутом приватного життя, і інститутом науки. Спеціалізація бібліотек не порушила цієї функції, хоча періоди стабільної відтворюваності бібліотечних структур певного типу перемежуються з періодами втрати цих інститутів і виникнення нових, що відповідають новим функціям, які визначаються новими сформованими соціокультурними ситуаціями. Дослідник вважає, що криза бібліотеки як соціокультурного інституту служить явною ознакою зміни цивілізаційного типу культур, що вивчення структури і функцій соціокультурних інститутів може служити інструментом вивчення культур і цивілізацій, у рамках яких ці інститути виникали [2].

Природно, що такі фундаментальні зміни характеризують цілі історичні епохи, які супроводжувалися й знищенням знань попередніх культур, багато з тих «текстів», зокрема рукописного періоду людства, уже назавжди втрачені для суспільства, лише незначна частка яких представлена пізнішими списками текстів або артефактами як залишками культур. Тому такого великого значення набувають історико-культурні фонди бібліотек, архівів, музеїв, що представляють минуле своєю документальною спадщиною, є спільним інформаційним простором історії культур, у тому числі й національних.

Але лише в період становлення національних держав вони перетворюються в багатофункціональні соціальні інститути пам'яті, бібліотеки разом з архівами та музеями в усіх розвинутих країнах світу утворилися як система спеціально уповноважених установ, покликаних

збирати, організовувати, зберігати та надавати в суспільне користування багатоаспектні джерела як носії соціальної інформації, історичної та національної пам'яті, що акумулюють історичний досвід нації і є своєрідним історичним депозитарієм держави в реалізації її національних функцій, а також активним комунікаційним засобом увіковічення й трансляції культурних цінностей цивілізацій з покоління в покоління – посередником між минулим, сучасним і майбутнім. Сьогодні їх називають «скарбницями пам'яті нації», «сховищами пам'яті», «суспільними інститутами пам'яті», «будинками пам'яті» (Ж.-П. Валло), «місцями пам'яті» (П. Нора) [3] тощо.

На перших стадіях розвитку бібліотеки архіви, бібліотеки та музеї (далі – АБМ) нерідко існували в інтегрованій формі, були синкретичними за складом архівних і рукописних документів, книжкових й інших видань, музейних об'єктів. Разом з тим виділення бібліотек у XVI–XVIII ст. від музеїв та архівів і скрипторіїв, пов'язане з книгодрукуванням та необхідністю нової систематизації й каталогізації книг, ознаменувало також новий період її існування, коли відділення та спеціалізація бібліотек стали потребою розвитку держав нового часу, закладаються передумови виникнення публічних бібліотек, що добре узагальнено істориком бібліотек В. Володіним [1]. З іншого боку, хоча від самого початку бібліотеки виконували функцію пам'яті, носієм якої були самі об'єкти зберігання – фонди, у цей період відродження в різних країнах усвідомлюється значення історії людства, цінності та спадкоємності як загальнолюдської культури, так і національних культур як одного з міцних об'єднуючих факторів національних держав, а відповідно, і важливість та цінність давніх книг і рукописів як культурної спадщини, яка формує колективну свідомість громадян через освіту та культурну діяльність.

З розвитком бібліотек, архівів та музеїв ця функція швидко розвивалася, у суспільстві (спочатку в окремих громадян, а надалі й у системі влади) виникає розуміння цінності культурної спадщини, суспільна потреба в її накопиченні та використанні, починається захоплення колекціонуванням і збиранням старовини. Це тим більше усвідомлювалося людством, що вся світова історія бібліотек і книжної культури, починаючи з давніх цивілізацій, супроводжувалася знищенням книг як за недбалістю, низьким культурним рівнем, так і з релігійних та політичних причин [4].

Сьогодні дбайливе ставлення до культурної спадщини є показником розвитку держави та суспільної моралі.

Складний історичний шлях України, що зберігає пам'ять про ряд історичних спроб створити власну державу, а також спадкоємність свідомості як сукупності ідей, що передавалися з кожним поколінням і створили тверду основу національної культури, відображений в історико-культурній спадщині.

Архіви, бібліотеки та музеї визнані як інститути національної пам'яті (далі – ІНП) одночасно, зокрема архіви, за думкою деяких учених, є також інструментом влади, що прагне до пам'яті про неї в майбутньому (М. Хальбвакс, Я. Ассман). Останнім часом проблема соціальних функцій інститутів національної пам'яті набула значної актуалізації на тлі посилення міждисциплінарних та інтеграційних тенденцій серед установ документально-комунікаційного циклу в зарубіжних дослідженнях функцій АБМ (Б. Дельмас, Р. Джімерсон, Е. Кетелаар, Р. Кокс, Т. Кук, Б. Крейт та ін.) [5, с. 21–23].

Однак сприймання суспільством бібліотек, архівів, музеїв як пасивних інститутів пам'яті, як вважають інші дослідники, є неадекватним применшенням їхньої соціальної ролі як інститутів соціокультурної адаптації, інструмента наукового пізнання та інтерпретації культурних цінностей минулих епох у сучасність із метою суспільного самопізнання й самовизначення нації (українські вчені – Г. Боряк, Л. Дубровіна, І. Матяш, А. Кан, А. Киридон; російські – В. Афіані, В. Козлов, Т. Хорхордіна та ін.). В умовах нової історичної епохи глобального інформаційного простору змінюються й соціальні функції бібліотек: із сховищ знань вони трансформуються в активних учасників інформаційного простору та значно розширюють свої функції впливу на розвиток держави та національну свідомість за рахунок нових соціальних комунікаційних технологій, які надають бібліотекам нові можливості у відкритому світі.

Національна пам'ять України (далі – НП) є складною категорією, вона складається з багатьох компонентів, що постійно розвиваються, тому цей феномен вивчається з використанням різних наукових підходів (історичного, правового, філософського, соціологічного, політологічного, мистецтвознавчого тощо) і має як матеріальну, так і нематеріальну, духовну константу, пов'язану з пам'яттю про минуле українського етносу, базові духовні цінності, а також її співіснуванням з іншими народами та націями, формуванням сучасної української нації в умовах розвитку самостійної держави

та існування глобального інформаційного простору [6]. На думку сучасних учених, національна пам'ять відрізняється від історичної та соціальної як пам'ять про минуле українського етносу, української нації [7], існує «як феномен національної свідомості і ключовий критерій самоідентифікації нації, як основний компонент її культурно-духовної сфери, як спосіб успадкування, збереження і трансляції уявлень, знань, ціннісних оцінок визначальних для неї подій, явищ, процесів і постатей минулого, розглядає її у різних виявах як суспільний (загальнонаціональний), колективний, корпоративний та індивідуальний досвід самозбереження і розвитку» [8].

Важливого значення набуває опрацювання концептуальних засад політики національної пам'яті, створення її моделі, виходячи з того, що ця політика виступає важливою складовою гуманітарної політики держави і являє собою сукупність унормованих у концептуальному й правовому відношеннях принципів, методів та конкретних державних і суспільно-політичних заходів з використання (урахування) інформації про історичне минуле в процесах національно-державного будівництва та соціокультурного відтворення політичної нації [9].

Бібліотеки, архіви, музеї як складова соціальних інститутів реалізують державну політику соціальної, історичної та національної пам'яті, організують збереження джерел пам'яті, проводять наукову атрибуцію, ідентифікацію, вивчають походження документів, музейних експонатів і колекцій, історію документальної спадщини, беруть участь у поширенні об'єктивної інформації та науково обґрунтованих знань про минуле та сучасне інформаційно-аналітичних, меморіальних, громадсько-політичних, культурно-просвітницьких та інших заходів, спрямованих на формування та утвердження національної пам'яті, сприяють забезпеченню інформаційної безпеки держави, її інтеграції у світовий гуманітарний простір. Діяльність цих установ забезпечує об'єктивною інформацією державних діячів, освітян, учених, культурних діячів, сприяє протидії тенденційному тлумаченню історичного процесу, деформації пам'ятевих смислів минулого й сучасного, маніпулюванню змістом історичних фактів і соціокультурних чинників, впливам інформаційної війни.

Звернення до джерел пам'яті є хоча й не єдиною, але необхідною умовою формування національної ідеї сучасної України, захисту базових культурних цінностей, що стабілізують українське суспільство, об'єднує

та підтримує духовні сили народу. Це особливо важливо в широкому розумінні інститутів національної пам'яті як установ збереження, організації і використання джерел національної пам'яті України, які є органічною часткою не лише матеріальної, а й духовної сфери суспільства та відіграють важливу соціокомунікаційну роль у її всебічному розвитку, визначенні ціннісно-нормативної системи суспільства, її стабільного емоційно-психологічного стану, морального та інтелектуального потенціалу.

Як сукупність спільних матеріальних і духовних цінностей нації джерела національної пам'яті представляють передусім такі підсистеми духовної сфери суспільства, як культура, наука, освіта, релігія, мораль, ідеологія, мистецтво. Тим самим вони формують об'єктивний джерельний фундамент історико-культурного простору держави та національної самоідентифікації народу, забезпечують вивчення національної пам'яті та її наступність у розвитку духовної культури – ідей, теорій, загальної культури й національної свідомості, внутрішнього духовного світу людини, а також залучають громадян до розуміння місць надбань національної культури у світовій культурній спадщині.

Зберігаючи й джерела економічного та суспільно-політичного розвитку суспільства в історичному минулому та сьогодні, інститути національної пам'яті забезпечують розуміння їх спадкоємності як соціального досвіду нації в усіх його позитивних і негативних проявах та національно-державної специфіки, сприяють реалізації політики формування суспільно-політичної складової нації та її консолідації на об'єктивних засадах, формуванню органами державної влади та громадськими організаціями комплексу заходів з метою формування політики національної пам'яті України через систему освіти, науки, культури, економічної та політичної діяльності, засобів масової інформації.

Джерела національної пам'яті, рухомі та нерухомі пам'ятки, що зберігаються в ІНП, відрізняються один від одного формою, змістом і способом пізнання свого об'єкта, часом виникнення, засобами та можливостями емоційно-психологічного впливу на моральні норми й базисні цінності суспільства, формуванням національної ідентичності, індивідуальної, колективної та історичної свідомості. Однак лише в сукупності вони створюють єдиний комплекс історичних і культурних джерел національної пам'яті України, важливу складову інформаційного простору НП, серед них

документальна спадщина має фундаментальне значення [10]. Це, зокрема, важливо у зв'язку з тим, що внаслідок тривалого бездержавного існування України, наявності істотних регіональних, соціокультурних, етноконфесійних відмінностей, соціального та партійно-політичного розшарування суспільства, негативних зовнішніх інформаційних впливів національної пам'яті українського народу потребує спеціального розроблення концептуальної моделі національної пам'яті України та її розуміння як цілеспрямованого й безперервного процесу передачі сталих духовних цінностей, що надають відчуття історичної єдності поколінь, з урахуванням складних умов існування держави. Розроблення таких моделей і політики держави в цій сфері має спиратися на джерела, зібрані АБМ, як консолідовану національну спадщину історико-культурних і духовних цінностей.

Джерельною базою національної пам'яті України є **фонди АБМ**, що відіграють основну роль у національно-меморіальній функції збереження, вивчення та популяризації об'єктів національної пам'яті. Фонди цих установ, незалежно від видового складу та змісту, визнані у світовій практиці культурними цінностями, що після проведення спеціальної наукової експертизи підлягають державному обліку та охороняються державою як історична та культурна спадщина, національні пам'ятки, які відображають багатовіковий шлях народу й держави, увіковічують пам'ять про «живу історію суспільства» та його представників, забезпечують наступність національних традицій, соціально-політичних і культурних пріоритетів [11]. Загальна кількість фондів АБМ, поставлених на державний облік, на сьогодні, за приблизними підрахунками, нараховує понад 200 млн од. збереження, де репрезентовані документи та музейні предмети, що говорять про історичний і духовний розвиток України та народів, які мешкали на її території.

У теоретичному аспекті з фондами АБМ тісно пов'язано поняття національної культурної спадщини та її ролі у вихованні національної свідомості, що широко обговорювалося в наукових колах (у тому числі й на міжнародному рівні), однак практика діяльності потребувала конкретизації поняття та загального визначення складу культурних цінностей. Актуалізація цього питання в міжнародному масштабі виникла після Другої світової війни, яка зруйнувала усталену систему національної культурної спадщини передусім у Європі, супроводжувалася грабіжницькою політикою і фаталь-

ними втратами та переміщеннями культурних цінностей АБМ, що мало негативні наслідки й для інституту національної пам'яті України.

Основна роль у цьому процесі належить ЮНЕСКО і відповідним організаціям у галузі архівної, бібліотечної та музейної справи, що консолідувалися під егідою ЮНЕСКО та брали безпосередню участь у створенні всіх її основоположних документів – Міжнародна рада архівів (далі – МРА; International Council of Archives, ICA), Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та установ (далі – ІФЛА; International Federation of Library Associations and Institutions, IFLA), Міжнародна рада музеїв (далі – МРМ; International Council of Museums, ICOM).

Визначення поняття та складу культурних цінностей спираються на заявлені нормативні положення прийнятих рядом конференцій, організованих ЮНЕСКО. Зокрема, найважливішими є: Конвенція ЮНЕСКО про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954 р.); Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (1970 р.); Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (1972 р.); Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003 р.) тощо.

Україна приєдналася до цих міжнародних актів та підкріпила їх рядом національних законів і підзаконних актів, що регулюють сферу культури, науки, освіти. Визначення та класифікація культурних цінностей подана в Законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», підписаному 21 вересня 1999 р., який спрямований на охорону національної культурної спадщини та розвиток міжнародного співробітництва України у сфері культури [12]. Вони чітко ув'язані з фондами АБМ, що перебувають як у державній, так і корпоративній або приватній власності та становлять джерельну основу НП.

У ньому відзначається, що *культурними цінностями* є об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають «художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України»:

– оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного й традиційного народного мистецтва;

– предмети, пов’язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки й культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;

– предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок;

– складові частини і фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам’яток і пам’яток монументального мистецтва;

– старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції;

– манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції; унікальні та рідкісні музичні інструменти;

– різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність;

– рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції;

– рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування;

– зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність; рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології;

– родинні цінності – культурні цінності, що мають характер особистих або родинних предметів;

– колекція культурних цінностей – однорідні або підібрані за певними ознаками різнорідні предмети, які, незалежно від культурної цінності кожного з них, зібрані разом, становлять художню, історичну, етнографічну чи наукову цінність. Хоча ці визначення не є досконалими, вони окреслюють зміст поняття «культурні цінності».

У 2003 р. Україна приєднується до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003 р.), ратифікованої Верховною Радою України [закон № 132-VI (132-17) від 06.03.2008 р.] [13], де розкривається термін «нематеріальна культурна спадщина»: ті звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов’язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами,

групами й у деяких випадках окремими особами як частина їхньої культурної спадщини. Це спадщина, що передається від покоління до покоління, постійно відтворюється спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, їхньої взаємодії з природою та їхньої історії і формує в них почуття самотності й наступності. Вона проявляється в усних традиціях і формах вираження, зокрема в мові, виконавському мистецтві, звичаях, обрядах, святкуваннях, знаннях та практиці, що стосуються природи і всесвіту, у традиційних ремеслах.

Охорона нематеріальної культурної спадщини означає сукупність заходів, спрямованих на забезпечення її життєздатності, у тому числі її ідентифікацію, документування, дослідження, збереження, захист, популяризацію, підвищення її ролі, її передачу, зокрема шляхом формальної та неформальної освіти, а також відродження різних аспектів такої спадщини.

Разом з тим матеріальна та нематеріальна спадщина нерозривно пов'язані одна з одною і виробництво культурних цінностей – процес значною мірою є проявом індивідуальної діяльності творчого духу. Зміст цього духу є завжди унікальним, і його матеріальні прояви мають становити виняткову цінність. Тому у вузькому розумінні джерел національної пам'яті України АБМ зберігають не лише загальні масиви джерел соціальної пам'яті, а і їхню найціннішу частину, що має виняткову цінність і належать до категорії історико-культурних пам'яток, представляють найкращі зразки етнонаціональної культурної спадщини, артефакти, що мають бути предметом особливої уваги держави, особливими об'єктами національної пам'яті. Вони мають не лише репрезентативне, а й унікальне значення для ідентифікації кожного етноса та кожної нації. Ці об'єкти національного культурного надбання мають бути занесені до Державного реєстру національного культурного надбання України (далі – ДРНКН), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466 [14], з метою обліку об'єктів матеріальної та духовної культури *виняткової* історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності, що мають важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначають його внесок у всесвітню культурну спадщину. Значення ДРНКН було закріплено законом про бібліотеки та бібліотечну справу, де вказано, що цінні, рідкісні документи та колекції мають

включатися до Державного реєстру національного культурного надбання, тоді як архівні видання, зібрані у бібліотеках, – до складу Національного архівного фонду України та підлягають дії Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи».

У положенні про ДРНКН вони значилися досить детально як *пам'ятки історії* – будинки, споруди, пам'ятні місця й предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитком науки, техніки, культури, життям і діяльністю видатних діячів; *пам'ятки археології* – городища, кургани, залишки стародавніх поселень, укріплень, виробництв, каналів, шляхів, стародавні місця поховань, кам'яні скульптури, наскельні зображення, старовинні предмети, ділянки історичного культурного шару стародавніх населених пунктів та археологічні знахідки, що є визначними пам'ятками національної культури й характеризують певні етапи історичного розвитку; *пам'ятки містобудування та архітектури* – унікальні ансамблі й комплекси, окремі об'єкти архітектури, а також пов'язані з ними твори монументальної скульптури та живопису, декоративно-ужиткового й садово-паркового мистецтва, природні ландшафти; *пам'ятки мистецтва* – визначні твори монументального, образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва; *документальні пам'ятки* – унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали, кіно-, фото- і фонові документи, старовинні рукописи, рідкісні друковані видання. До ДРНКН можуть бути занесені й інші об'єкти, що становлять виняткову цінність з огляду історії, культури, етнології чи науки. Тим самим у ДРНКН було дано визначення видів пам'яток як національного культурного надбання.

Правила обліку, охорони, реставрації і використання об'єктів національного культурного надбання визначаються чинним законодавством про пам'ятки історії та культури, законами й положеннями про музейний, бібліотечний та архівний фонди України, а також інструкціями відповідних центральних органів державної виконавчої влади, які є обов'язковими для всіх закладів, підприємств і організацій, а також громадян, у власності яких перебувають об'єкти національного культурного надбання. Важливу регуляторну функцію виконує Закон України «Про культуру», що містить правові засади діяльності у сфері культури, регулює суспільні відносини, пов'язані зі створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей, і спрямований на забезпе-

чення доступу до них (підписано Президентом України 14 грудня 2010 р. № 2778-VI) [15]. Відповідно до Закону, національне культурне надбання є сукупністю унікальних культурних цінностей, об'єктів культурної спадщини, що мають виняткове історичне значення для формування культурного простору України (п. 14).

Окреме значення мають об'єкти національної пам'яті, які занесені до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання. До нього занесено колекції науково-технічної та культурної спадщини як унікальний об'єкт, що не піддається відтворенню, втрата або руйнування якого матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки та суспільства: унікальні об'єкти музейних, архівних фондів, колекції, особливо цінні та рідкісні видання, інші пам'ятки історії й культури; інформаційні фонди; дослідні установки та обладнання; природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, інші природні території та об'єкти й штучно створені об'єкти природно-заповідного фонду, що потребують підтримки, не передбаченої Законом України «Про природно-заповідний фонд України»; полігони та інші унікальні наукові об'єкти (постанова Кабінету Міністрів від 18 лютого 1997 р. № 174). Отже, враховано специфіку культурної та наукової спадщини.

Забезпечення збереженості фондів є важливим аспектом діяльності АБМ та підтримується державою, яка затверджувала спеціальні програми (зокрема, у галузі збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 рр. затверджена програма Кабінетом Міністрів України від 15 вересня 1999 р. № 1716), де передбачалося проведення державного обліку документів, які є національним культурним надбанням; консервація й репрографія бібліотечних та архівних фондів, зокрема аналіз їхнього фізичного стану, проведення ряду досліджень; охорона бібліотечних та архівних фондів, кадрове та технічне забезпечення. Планувалося зміцнення матеріально-технічної бази АБМ, проведення реставраційно-консерваційних заходів щодо фізичного збереження, створення центрів, які б забезпечували проведення широкого кола таких робіт, проведення сканування та оцифрування документів [16]. У програмі було звернуто увагу на необхідність координації роботи установ і організацій (бібліотек, архівів) у справі обліку, консервації, репрографії фондів, координації у справі

фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів для забезпечення довготривалого збереження документів і їх використання; залучення наукового потенціалу для розроблення та впровадження новітніх технологій консервації й репрографії; створення системи єдиного загальнодержавного обліку документальних пам'яток національного культурного надбання, зокрема рукописів, рідкісних і цінних видань. Для реалізації цих завдань планувалося створення міжвідомчих центрів консервації та репрографії при Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського, Національній парламентській бібліотеці, Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Короленка, Одеській науковій бібліотеці ім. О. Горького (нині Одеській національній науковій бібліотеці), а також галузевих і регіональних служб репрографії та ремонтно-палітурних робіт при обласних універсальних наукових і відомчих бібліотеках, створення системи підготовки й перепідготовки кваліфікованих фахівців – хранителів і реставраторів.

У зв'язку з розробкою методичних засад ДРНКН Національна парламентська бібліотека України (далі – НПБ) на допомогу бібліотекам Міністерства культури України розробила Інструкцію про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання, що була затверджена на рівні Міністерства культури і мистецтв України та зареєстрована в Міністерстві юстиції України. НПБ також здійснила закупівлю програмного забезпечення ІРБІС і 12 комплектів технічного обладнання для бібліотек та архівів загальнодержавного значення задля початку ДРНКН. З огляду на колосальні завдання, що постали перед бібліотеками й архівами, таку діяльність можна вважати лише початком великої роботи в цьому напрямі. Так сама й Інструкція про порядок відбору за своїм змістом не завжди виконувала своїх функцій у зв'язку з тим, що давала лише загальні настанови. У ній не було враховано необхідності професійного атрибутового наукового опису рукописних книг і стародруків, що було необхідно для конкретної попрамірникової реєстрації в ДРНКН, не отримано ґрунтовного обговорення в колі бібліотек, що зберігали, науково опрацьовували та обліковували основну частину бібліотечної культурної спадщини, зокрема основними національними науковими бібліотеками, зокрема Національної академії наук, де зберігається лєвова частина цієї спадщини.

На жаль, не набуло розвитку і юридичне та науково-організаційне створення ДРНКН, сьогодні він залишається на рівні підготовки інформації в бібліотеках і частково як копії цього ресурсу зберігається в НПБ України. У 2002 р. працівники НПБ України підготували для учасників проекту рекомендації «Створення баз даних документів, визначених для включення до Державного реєстру національного культурного надбання». На сьогодні ці документи також значною мірою застаріли.

Аналіз виконання робіт бібліотеками України у 2000–2005 рр., проведений бібліотечними фахівцями, показав, що робота над Державним реєстром тільки розпочалася. Основні труднощі полягають у відсутності подальшого фінансування робіт зі створення ДРНКН (з державного бюджету профінансовано лише 27 % запланованих коштів); відсутності або застарілості технічного та програмного забезпечення деяких обласних універсальних наукових бібліотек системи МКіТ України, а також головних бібліотечних установ-учасниць проекту різних типів і форм власності; у невідповідності програмного забезпечення САБ «ІРБІС-32» вимогам щодо опису стародруків та рукописних книг; відсутності в штаті бібліотек програмістів для забезпечення роботи системи САБ «ІРБІС»; відсутності висококваліфікованих книгознавців, які спроможні швидко й на сучасному науковому рівні вирішувати питання, що виникають під час виконання всього комплексу робіт (відбір, атрибуція, науковий опис, експертна оцінка документів тощо); у відсутності окремих штатних одиниць для виконання робіт зі створення Державного реєстру в бібліотеках із значними масивами відповідних документів; нестачі в багатьох бібліотеках-учасницях проекту довідкової літератури – друкованих каталогів, довідників, енциклопедій та інших посібників [17].

Ряд наукових бібліотек почав науковий опис колекцій рукописних книг, стародруків та цінних видань, створення бази даних на різні види книжкових пам'яток за власною ініціативою, зокрема НБУВ і Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (ЛННБ), почалося розроблення питань наукової паспортизації цінних бібліотечних колекцій та зібрань, їх наукове описування як окремих об'єктів ДРНКН.

Не можна не відзначити, що сьогодні затримка з підготовки такого стратегічно важливого ресурсу, який дає змогу гідно представити національну спадщину бібліотек, архівів та музеїв світовому співтовариству та активно

включатися в процес формування національної свідомості в умовах агресивно нав'язуваної інформаційної кампанії викривлення й приниження історичного внеску України та її представників у світовий історико-культурний процес, є незворотною помилкою держави, що прагне до приєднання до світових культурних цінностей.

Водночас ця програма дала змогу звернути увагу на проблему історико-культурних фондів і їхнє значення в долі держави, уявити її масштаб та напрями діяльності не лише в аспекті збереженості, а й аспектах наукового опису та кваліфікованої державної реєстрації, дала можливість науковим бібліотекам розгорнути науковий опис унікальних бібліотечних фондів і звернути увагу на колекції як окремий вид національної культурної спадщини¹³.

Важливим аспектом збереженості документів і колекцій, що підлягають внесенню до ДРНКН, а також для збереження інформації унікальних джерел Національної пам'яті України законодавство передбачає створення **страхового фонду копій** особливо цінних та унікальних документів, що зберігаються в інститутах національної пам'яті і приватних колекціях, створюються їхні страхові копії в порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури й мистецтв.

Однак формування цього фонду копій відбувалося в бібліотеках і архівах досить повільно у зв'язку із суто технологічними та матеріальними аспектами справи, від чого залежала пропускна здатність обладнання та кадрових ресурсів. Особливістю цього перехідного часу є те, що в ці роки почався розвиток інформаційних технологій у світі, що стрімко розвивалися в бік створення цифрового ресурсу як альтернативи традиційному страховому копіюванню та організації вільного доступу користувачам до цифрового ресурсу документальної спадщини. Катастрофічна недостатність фінансування та науково-організаційної підтримки програми збереженості, на жаль, не сприяла повноцінній реалізації цієї програми в Україні у вказані терміни, а також гальмувала розвиток цього процесу й надалі. У кожній бібліотеці сьогодні справа копіювання страхового фонду визначається реальною спроможністю кожної бібліотеки.

¹³ Так почалося розроблення питань наукової паспортизації цінних бібліотечних колекцій і зібрань, їх наукове описування як окремих об'єктів ДРНКН.

Координацію та контроль за формуванням і веденням страхового фонду документації (далі – СФД) в архівній системі реалізує Державний департамент страхового фонду документації (м. Харків), структурний підрозділ апарату Державної архівної служби України та його регіональні центри. Серед широкого кола завдань департамент у тому числі здійснює свої функції щодо копій науково-технічної інформації та у сфері збереження об'єктів культурної спадщини та інформації про культурні цінності: є історичні об'єкти та об'єкти монументального мистецтва, архітектури та містобудування, природно-заповідного фонду України, наукові об'єкти, що становлять національне надбання; об'єкти Музейного фонду України; унікальні документи Національного архівного фонду України (<http://sfd.archives.gov.ua/page3.html>).

Комплектування фондів архівів і музеїв здійснюється на засадах експертизи цінності документів і пам'яті, має велике значення для розвитку меморіальної функції і відбувається в усіх ІНП, вона спрямована на науково обґрунтований відбір найбільш репрезентативних та цінних в історичному й національно-культурному аспектах джерел інформації. Особливого значення експертиза цінності набуває в архівах і музеях, що пов'язано з об'єктом збирання – унікальністю документів та пам'яток і передачею на довічне зберігання. Проведення експертизи виконують професійні вчені, офіційно визнані авторитетними фахівцями. Постанова Кабміну від 8.08.2007 р. № 1004 «Про проведення експертизи цінності документів» передбачає всебічне вивчення документів з метою внесення їх до Національного архівного фонду (далі – НАФ) або вилучення з нього, проведення грошової оцінки документів зазначеного фонду, віднесення їх до унікальних тощо.

Експертиза цінності документів проводиться за такими принципами, як об'єктивність (проведення оцінювання документів на основі неупередженого підходу); історизм – урахування особливості часу й місця створення документів, загальноісторичного контексту; усебічність і комплексність – вивчення відповідних документів з урахуванням їхнього місця в комплексі інших документів. Критеріями відбору є: походження – функціонально-цільове призначення юридичної особи (фондоутворювача), значення фізичної особи (фондоутворювача) в житті суспільства, час та місце створення документа; зміст – значущість і повторюваність

інформації, що міститься в документі (унікальність та типовість), вид документа, оригінальність; зовнішні ознаки – форма фіксації та передачі змісту, засвідчення й особливості оформлення документа, стан його збереженості. Ці критерії поширюються на всі об'єкти національної культурної спадщини, що гарантує вірогідність їх відбору на довічне зберігання.

Разом з тим сучасний стан поповнення ДРНКН і страхового копіювання не відповідає потребам українського суспільства, що значною мірою залежить від фінансування цієї діяльності, необхідності укріплення його правового статусу, науково-організаційного та інформаційного забезпечення. Перші опрацьовані методичні рекомендації щодо заповнення швидко застаріли, передусім Інструкція про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання, «Створення баз даних документів, визначених для включення до Державного реєстру національного культурного надбання». Тому додатково були опрацьовані Методика віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних (2008 р.), Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки. Принципи реєстраційного опису (2007 р.)¹⁴, а також Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання (2001 р.). Оскільки в ДРНКН об'єднувалася інформація про рукописні, стародруковані книги, рідкісні та цінні видання, де б вони не зберігалися, додаткового опрацювання потребує питання внутрішньої структури ДРНКН: у розділі реєстру «Книжкові пам'ятки України» описуються рукописні книги, стародруки та рідкісні видання; документи Національного архівного фонду, незалежно від місця зберігання, переміщуються в розділ «Документальні пам'ятки України», а музейні

¹⁴ Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки. Принципи реєстраційного опису / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2007. – 134 с.

Ч. 1: Кириличні рукописні книги і стародруки: Методичні рекомендації для заповнення бази даних Державного реєстру національного культурного надбання / укл. Л. А. Дубровіна, Л. А. Гнатенко, О. А. Іванова, Н. М. Зубкова.

Ч. 2: Методичні засади опису кириличних видань для Державного реєстру книжкових пам'яток України / укл. Г. І. Ковальчук, Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов.

пам'ятки (предмети), незалежно від місця зберігання, у розділ «Музейні пам'ятки», відібрані й структуровані за різними категоріями.

Як установи НП, що склалися історично, АБМ мають як спільне, так і специфічне в профілях комплектування та складі історичних джерел і культурних цінностей, обліку об'єктів пам'яті, хоча ця специфіка не є абсолютно детермінованою. Це обумовлено переважно видовою специфікою джерел національної пам'яті, формами обліку, зберігання і функціональним призначенням, історичним досвідом збирацької діяльності тощо. Специфіка комплектування пов'язана з різними аспектами джерельних комплексів пам'яті: документами або музейними артефактами, що створювалися історично в АБМ або внаслідок свідомого прагнення цих установ до збереження власної ідентичності та загальнолюдських цінностей.

Архіви (від грець. *αρχείο*) історично створювалися для збереження і використання документів, що мали юридичний статус (передусім актових), і відкладалися внаслідок:

а) діяльності державних органів влади та інших соціальних інститутів (зокрема, церкви, громадських, *общинних* та інших організацій) різних часів у спеціальних структурах або підрозділах установ та організацій і фіксували розвиток економічних та соціальних відносин у державі, його законодавчих норм і управління державними процесами;

б) для збереження документальної спадщини, що відображає особистісний аспект історичного процесу, документів, що створювали особисті родинні архіви та архіви окремих особистостей на приватних засадах задля підтвердження родинних, майнових, статусних та інших прав і привілей та родинної історії.

З часом утилітарні завдання збереження історичних документів поповнилися розумінням культурної самоцінності цих документів як унікальних джерел соціальної пам'яті. Сьогодні залежно від профілю й статусу архіви постійно або тимчасово на засадах незаангажованості зберігають документи, що утворилися в діяльності державних, громадських та приватних установ і організацій, видатних діячів суспільно-політичного, громадського й культурного життя. Архіви як один з атрибутів державності, зберігаючи автентичні документи, переважно обслуговують правові потреби держави й соціальні запити суспільства, надають документальні підтвердження

юридичних прав і соціальних гарантій громадянам, а також задовольняють потреби історичної науки.

За профілем фондів і діяльності архіви України розподіляються на архіви вищих органів влади та управління, громадських об'єднань, історичні, кіно-, фото-, фоноархіви, науково-технічні, архіви літератури та мистецтв, електронні, зарубіжної україніки, регіональні, обласні, галузеві (зокрема, міністерств оборони, внутрішніх справ, закордонних справ, Служби безпеки, Державного картографо-геодезичного фонду України, Гідрометслужби Міністерства охорони навколишнього середовища, Фонду державного майна, Державного департаменту з питань покарань, Інформаційного геологічного фонду України, управління Державної охорони України).

Мережа державних архівних установ України, підпорядкованих Державній архівній службі України, включає 696 установ (з них найзначнішими хранителями національної пам'яті є 13 центральних, 25 обласних, м. Київ, 13 галузевих архівів).

Діяльність архівів регулюється діючим законом України про Національний архівний фонд та архівні установи від 24.12.1993 р. № 3814-ХІІ (з подальшими змінами) [18, 19]. Закон містить основні поняття Національного архівного фонду України (далі – НАФ України) та джерел національної пам'яті як сукупності архівних документів, що відображають історію духовного й матеріального життя українського народу та інших народів, мають культурну цінність і є надбанням української нації. Введено декілька важливих понять:

– *архівний документ* – документ, незалежно від його виду, виду матеріального носія інформації, місця, часу створення й місця зберігання та форми власності на нього, що припинив виконувати функції, для яких був створений, але зберігається або підлягає зберіганням з огляду на значущість для особи, суспільства чи держави або цінність для власника також як об'єкт рухомого майна:

– *документ НАФ України* – архівний документ, культурна цінність якого визнана відповідною експертизою і який підлягає державному обліку й зберіганням;

– *експертиза цінності документів* – усебічне вивчення документів з метою внесення їх до НАФ України або вилучення з нього, проведення грошової оцінки документів НАФ України, віднесення їх до унікальних

і встановлення термінів зберігання документів, що не підлягають внесенню до НАФ України:

– *унікальний документ* – документ Національного архівного фонду, що становить виняткову культурну цінність, має важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначає його внеску у всесвітню культурну спадщину;

– *особистий архівний документ* – архівний документ, що створений фізичною особою або безпосередньо її стосується.

Музеї (від гр. μουσῆιον – храм музи) історично створювалися як меморіальні культурні установи. На відміну від архівів і бібліотек, які збирають переважно документальну спадщину, музеї мають широкий профіль комплектування музейних предметів меморіального значення: зібрання пам'яток історії та культури, предметів – свідчень епохи в усій сукупності форм, видів і носіїв пам'яті, артефактів, які транслюють певний культурний код нації, виховують «візуальну культуру» й зберігають репрезентативні та унікальні рухомі й нерухомі пам'ятки природи, історії – матеріальної та духовної культури. Як правило, у музеях зберігаються також унікальні документи архівного та бібліотечного профілю (актові документи, творчі рукописи, рукописні книги, стародруки та рідкісні видання тощо), але, на відміну від останніх, до завдань музеїв не входить масове комплектування фондів цими документами.

Головна місія музею – генерування культури сьогодення й майбутнього на основі збереження та актуалізації всіх елементів історичної спадщини, формування культурного простору, який перебуває в безперервному розвитку, що володіє високою силою інформаційного та емоційного впливу завдяки такому засобу презентації, як музейна експозиція. Музейний об'єкт культурної спадщини повинен бути репрезентативним і автентичним, об'єктивно відображати факт культури певної історичної епохи й національної культури та знайти своє місце в сучасній свідомості людини, історичній пам'яті як частини національної пам'яті посередництвом найважливіших для комунікаційної функції музеїв культурно-просвітницької та науково-пізнавальної діяльності, формуванні потреби суспільства у відборі, зберіганні й презентації культурних і природних об'єктів [19].

На основі ансамблів, комплексів пам'яток і окремих пам'яток природи, історії, культури та територій, що становлять особливу історичну, наукову

й культурну цінність, можуть створюватися історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби тощо. Трансформації соціогуманітарного простору зумовлюють появу різноманітних за формою та змістом музейних комплексів, зокрема і віртуальних музеїв.

Діяльність музеїв регулюється законом України про музеї та музейну справу від 29 червня 1995 р. [20]. Цей закон визначає правові, економічні, соціальні засади створення й діяльності музеїв України та особливості наукового формування, вивчення, обліку, зберігання, охорони і використання Музейного фонду України, його правовий статус. Цей закон поширюється на всі види музеїв і заповідників у частині їх музеєфікації, а також обліку, зберігання та використання, охорони, консервації, реставрації музейних предметів, музейних колекцій і предметів музейного значення. У зв'язку з особливим статусом музеїв, як і архівів, правова база музейної діяльності (на відміну від бібліотечної, де діє закон про бібліотеки та бібліотечну справу) базується також на окремому Положенні про Музейний фонд України, затвердженому постановою Кабінету Міністрів від 20.07.2000 р. № 1147 [21].

За своїм профілем діяльності музеї поділяються на природничі (антропологічні, біологічні, ботанічні, геологічні, зоологічні, мінералогічні, палеонтологічні), музеї історичні (загальноісторичні, військово-історичні, історії релігії, історико-побутові, археологічні, етнографічні), літературні, художні (образотворчого, декоративно-прикладного, народного, сучасного мистецтва), мистецькі (театральні, музичні, музеї кіно), науково-технічні, комплексні (краєзнавчі, екомuzeї), галузеві тощо.

Нині в Україні діють понад 5 тис. музеїв. З них понад 400 музеїв державної та комунальної власності (зокрема, 128 історичного профілю), з яких 22 – національні (вісім музеїв підпорядковані Міністерству культури України, 13 перебувають у підпорядкуванні інших установ і громадських організацій). Решта музеїв – переважно комунальні (підпорядковані обласним управлінням культури або міським чи районним відділам культури і фінансуються з місцевих бюджетів).

Бібліотеки створювалися як соціальний інститут, що забезпечує зберігання творів писемності та друку (тиражовані документи, на відміну від архівів) (гр. βιβλιοθήκη – від βιβλίον/biblíon – книга і θήκη – місце збе-

рігання) задля приватного або публічного користування. У бібліотечних фондах, що постійно поповнюються новітніми виданнями, зосереджений увесь історичний досвід людської думки, знання, реалізованого в різних видах і формах передачі інформації, передусім у творах писемності та друку, що акумулюють досвід розвитку суспільства, науки, культури, освіти, духовної спадщини. Тим самим бібліотеки формують культуру збереження інтелектуальної та творчої «думки» рукописного періоду людства та періоду друку, а нині – електронної епохи людства.

Бібліотеки збирають усю опубліковану людством інформацію. Вони зберігають документально-інформаційні масиви як оперативного, так і меморіального характеру, і в цьому їхня важлива перевага порівняно з іншими установами пам'яті та інформаційними центрами.

Найголовнішим бібліотекам, як правило, національним (або таким, що дорівнюють національним і великим науковим), крім загальної політики формування бібліотечного фонду для реалізації основної функції – забезпечення управлінських, економічних, політичних, наукових, освітніх, культурних та інших потреб розвитку держави, надається обов'язок (разом із Книжковою палатою) збирати всю друковану продукцію держави у вигляді недоторканного архівного примірника друку як друковану документальну пам'ять, а також проводити бібліографічну реєстрацію творів друку держави. Інші бібліотеки також мають свої профілі комплектування фондів залежно від виду та спеціалізації.

Важливою складовою фондів національних і провідних наукових бібліотек є рукописні та архівні фонди. Вони комплектуються рукописними книгами, давніми манускриптами, творчими рукописами та архівами видатних осіб і наукових установ, стародруками, цінними та рідкісними виданнями, а також колекціями пам'яток друку та книжкової культури, історичними зібраннями та бібліотеками. Водночас ретроспективні фонди бібліотек, у тому числі архівний примірник друку, книжкові колекції й спеціальні види друку, зокрема картографічні, образотворчі, музичні, газетні, патентні фонди, інші спеціалізовані фонди, також є джерелами НП.

Якщо архіви комплектуються на засадах державної експертизи та різних термінів зберігання документів, що втратили своє оперативне значення, то в бібліотечній системі головні та спеціалізовані уповноважені на це бібліотеки прагнуть до збереження всієї продукції, що була накопичена людством,

особлива увага – до продукції національного значення, що регулюється законодавством про обов'язковий примірник. Спеціалізовані бібліотеки комплектуються за відповідним профілем. Перегляд фондів на предмет списання частини літератури в публічних і масових бібліотеках, як правило, стосується фізичного стану примірників, враховується кількість примірників та попит тощо. Пролітичне або інше цензурне вилучення видань, що було в практиці діяльності багатьох бібліотечних установ у період різних політичних систем, сьогодні не дозволяється законодавством.

Отже, меморіальні фонди бібліотек створюються як унаслідок збирацької діяльності, так і внутрішньої експертизи обігу та значення книжкових фондів, коли частина бібліотечного фонду перетворюється на історичні книжкові фонди, відбувається постійний процес переходу новітніх видань основного фонду з оперативного стану використання до трансформації його у фонд національної культурної спадщини безпосередньо в бібліотеках.

Водночас сучасні видання поповнюють національний інформаційний фонд України, вони прямо або опосередковано впливають на культурну ментальність нашої епохи, закріплюють специфічні риси сучасної мнемосвідомості. Такими вважаються видання наукові, художні, образотворчі, документи для сліпих, аудіовізуальна продукція (кіно-, відео-, фото-, фонодокументи); нормативно-правові акти у сфері стандартизації, метрології та сертифікації; патентні документи тощо. Отже, функцію національної пам'яті, у певному сенсі, виконують усі бібліотечні фонди, а не лише меморіальна частина у вигляді рукописних книг і документів різного походження, стародруків, рідкісних видань та інших видів друку. На думку В. Кривошеї, на відміну від архівів і музеїв, бібліотеки мають ширше поле діяльності та більшу дотичність до споживача інформації завдяки широкій загальнодержавній мережі бібліотек від національного до районного рівня [22].

Бібліотечні фонди періодично зазнають оновлення та поповнення, залежно від значення та профілю комплектування бібліотеки. Існують бібліотеки (передусім національні та загальнодержавні), що збирають обов'язковий примірник друку (тиражованого документа) і зберігають недоторканий архівний примірник усіх видань друку держави, що регулюється законодавчим шляхом. Це означає, що таким чином бібліотеки

забезпечують знанням розвиток усіх сфер суспільства в державі та формують національно-державну друковану історичну спадщину, що є джерелом усебічного розвитку держави в усіх її проявах і людської думки, залишає нам пам'ять про внесок найкращої частини її громадян в історію та культуру нації та світовій історичний розвиток.

Діяльність бібліотек у галузі збереження джерел національної пам'яті забезпечується рядом законів і підзаконних актів, серед яких найголовнішим є Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» від 27.01.1995 р. [23].

За значенням бібліотеки поділяються на: всеукраїнські загальнодержавного значення (національні, державні); республіканські (Автономної Республіки Крим); обласні; міські; районні; селищні; сільські. За змістом бібліотечних фондів бібліотеки є: універсальні; галузеві; міжгалузеві. За призначенням бібліотеки поділяються на: публічні (загальнодоступні), у тому числі спеціалізовані для дітей, юнацтва, осіб з фізичними вадами; спеціальні (академії наук, науково-дослідних установ, навчальних закладів, підприємств, установ, організацій).

Закон визначає статус бібліотек, правові та організаційні засади діяльності бібліотек і бібліотечної справи в Україні. Цей Закон гарантує право на вільний доступ до інформації, знань, залучення до цінностей національної і світової культури, науки й освіти, що зберігаються в бібліотеках. Особливо цінні, рідкісні документи та колекції включаються до ДРНКН і створюються їхні страхові копії.

Функцію установи НП, близьку до бібліотек, виконує також Державна наукова установа «Книжкова палата України ім. І. Федорова» (Книжкова палата України), підпорядкована Державному комітету телебачення і радіомовлення України. Книжкова палата України покликана забезпечити повний статистичний облік, комплектування й зберігання всієї друкованої продукції – документальної пам'яті України, інтересів держави в нарощенні інтелектуального та інформаційного потенціалу, чим сприяти розвитку національної культури, науки, освіти, книговидавничої та бібліографічної справи; проведення книгознавчих і бібліографознавчих досліджень; створення баз даних бібліографічної інформації; видання бібліографічних покажчиків і науково-аналітичних оглядів. Функції Книжкової палати України було визначено Законом України «Про видавничу справу», підписаним Президентом України 05.06.1997 р. № 318/97-ВР, де Книжковій палаті України

спеціально призначена ст. 27. Цей Закон покликаний сприяти національно-культурному розвитку українського народу, громадян України всіх національностей, утвердженню їхньої духовності та моралі, доступу членів суспільства до загальнолюдських цінностей, захисту прав та інтересів авторів, видавців, виготовлювачів, розповсюджувачів і споживачів видавничої продукції. Книжкову палату України, як і національні АБМ, також внесено до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання, як установу, що зберігає повний і недоторканий фонд Державного архіву друку [24].

Фонди АБМ законодавчо закріплені в Національній архівній фонд України, Бібліотечний фонд України та Музейний фонд України. Ряд наукових колекцій ІНП (архівних, бібліотечних і музейних фондів, спеціальних колекцій наукових установ у галузі науки й техніки), а також фонд Державного архіву друку Книжкової палати України внесені до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання.

Діяльність АБМ відбувається завдяки організації архівної справи, бібліотечної та музейної справи України. Державні інституції утворюють архівну, бібліотечну та музейну системи, які об'єднують різні види й типи організацій і установ, організують спеціалізацію та взаємодію і взаємовикористання їхніх ресурсів.

Виключно важливе значення мають національні архіви, бібліотеки, музеї, які спеціально створюються з метою збирання національної культурної та наукової спадщини, проводять значну комплексну науково-дослідну роботу в галузі історії, теорії та практики діяльності АБМ: архівознавства, документознавства, книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, музеєзнавства та споріднених дисциплін, зокрема джерелознавства, археографії, палеографії, кодикології, літературознавства, етнографії, археології, нумізматики, сфрагістики тощо. Законодавство декларує, що фонд національних архівів, бібліотек і музеїв України є національним культурним надбанням українського народу, невід'ємною складовою частиною культурної спадщини та перебуває під охороною держави.

В архівній системі функції національних архівів виконують центральні державні архіви: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Центральний державний історичний архів (м. Київ),

Центральний державний історичний архів (м. Львів), Центральний державний кінофотофоноархів України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, що мають тривалу історію (створені 2007 р. Центральний державний архів зарубіжної україніки та Центральний державний електронний архів України).

У бібліотечній системі України – Національна парламентська бібліотека України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, Національна наукова медична бібліотека, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, *Національна історична бібліотека України*, Одеська національна наукова бібліотека ім. М. Горького, Національна бібліотека України для дітей.

У музейній системі України сьогодні існує 28 провідних музеїв: Національний музей історії України, Національний художній музей України, Національний музей історії України у Другій світовій війні, Національний музей літератури України, Національний музей Т. Шевченка, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний музей ім. А. Шептицького (м. Львів), Національний музей медицини України, Національний науково-природничий музей України НАН України, Національний заповідник «Софія Київська», Національний музей народної архітектури та побуту НАН України, Національний музей українського народного декоративного мистецтва України, Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник, Національний історико-культурний заповідник у м. Корсуні-Шевченківському та ін.

Разом з тим вказаним переліком далеко не обмежується кількість національно значущих АБМ, що пояснюється специфікою історичного розвитку України, на території якої з найдавніших часів формувалися АБМ різного спрямування, що й забезпечили сучасний національний фонд усієї культурної спадщини України, що репрезентує історичний розвиток України та етнічних земель українців з найдавніших часів (включаючи дописемний період).

Упродовж ХІХ – початку ХХ ст. вони не були офіційно інституалізовані як інститути національної пам'яті, але стараннями видатних українців були сформовані як національні установи пам'яті, зокрема музеї, де збиралися не лише музейні предмети, а й книжкові та документальні джерела.

Музеї та найцінніші бібліотеки створювалися й працювали при різноманітних установах та організаціях: вищих навчальних закладах (Київському, Харківському, Новоросійському, Львівському університетах, Археологічному музеї Вищих жіночих курсів у Києві, Львівській політехніці, Ніжинському філологічному інституті, духовних академіях, зокрема київській). Велику роботу із збирання старожитностей проводили церковно-археологічні товариства й комітети, зокрема Музей Полтавського церковно-археологічного комітету; губернські й повітові земства (Музей українських старожитностей В. В. Тарновського Чернігівського губернського земства, Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства та ін.); органи міського самоврядування (Харківський міський художньо-промисловий музей, Київський міський художньо-промисловий музей) тощо [25].

Великий обсяг книг, документів, музейних старожитностей мав Церковно-археологічний музей з бібліотекою при Київській духовній академії в Києві, який упродовж багатьох років очолював завідувач музею відомий учений М. Петров; Національний музей митрополита Андрея, графа на Шептичах Шептицького, заснований як Церковний музей у Львові, започаткований греко-католицьким митрополитом А. Шептицьким у 1905 р., до поповнення колекцій яких долучився сподвижник бібліотечної та музейної справи І. Свенціцький [26]. Ці музеї в складі бібліотечного та музейного зібрання зберігали цінний фонд рукописної спадщини та стародруків.

Крім того, у цей час в Україні існували й інші приватні музеї українських старожитностей, зокрема Лубенський музей К. М. Скаржинської, Музей мистецтв Варвари та Богдана Ханенків, Музей старожитностей барона Ф. Штейнгеля (Городецький музей) [27], П. Должикова, В. Борщевського, М. Комарова, Леона та Владислава Ідзиковських [28]. Цінніші за експонатами музейні зібрання належали В. Щавинському, П. Потоцькому [29]. Приватні бібліотеки існували майже в усіх великих маєтках місцевого дворянства, однак більшість з них були закриті для користування, як, наприклад, бібліотека житомирських баронів Шодуарів [30], графів Ільїнських, Плятерів, князів Лопухіних-Демидових та ін.

Великі бібліотеки, де збиралася українська книжкова спадщина, належали митрополиту Є. Болховітінову, М. Максимовичу, Я. Головацькому, А. Петрушевичу, С. Пташицькому, С. Голубєву, М. Петрову, М. Лілеєву,

В. Іконникову, О. Лазаревському, І. Каманіну, І. Франку, К. Студинському та багатьом іншим українським діячам.

Особливе значення для національної культурної спадщини мали львівські бібліотечно-музейні колекції, зокрема, Ставропігійського інституту, Львівської митрополії УГКЦ, Народного дому, Богословського наукового товариства, велика колекція Інституту Оссолінських, бібліотеки «Студіону» тощо. Значні приватні колекції Львівщини були представлені іменами митрополита А. Шептицького, А. Петрушевича, родини Баворовських та ін. [31].

До справи накопичення національної рукописно-книжкової спадщини і створення книжкової та документальної україніки доклалися наукові товариства, які займалися збиранням старожитностей, книжок, рукописів і архівів, комплектували власні бібліотеки, зокрема Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Українське наукове товариство в Києві тощо.

Кінець XIX – початок XX ст. в Україні характеризується бурхливим розвитком просвітницької діяльності, національної самосвідомості українського народу, виникненням численних культурно-просвітницьких установ і товариств, передусім при культурно-національних організаціях. Бібліотеки українських осередків «Громада», «Просвіта», які були створені після революційних подій 1905–1907 рр., здійснювали безпосередній вплив на громадське життя і формування міцного просвітницького руху, національної свідомості народу та в колах української інтелігенції. Організаторами та членами «просвіт» стали представники різних прошарків українського населення – літератори, журналісти, актори, музиканти, лікарі, земські лікарі, науковці, священники [32]. Усі ці установи та товариства підтримували думку І. Огієнка, що «тільки книжка принесе волю українському народові», і тому створення бібліотек української літератури при цих товариствах вважалося однією з функцій культурного розвитку народу, його спроможності відстоювати свою національну незалежність [33].

Колосальний науковий внесок у збирацьку діяльність і збереження культурної спадщини внесли наукові товариства, передусім Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Українське наукове товариство в Києві та ін. Найдавнішим було Одеське товариство історії і старожитностей (1839 р.), яке зібрало надзвичайно цінну колекцію пам'яток грецької колонізації Чорномор'я, Запоріжжя, цінні рукописні книги та документи [34]. 1869 р. у Києві засновано Товариство природознавців. На початку 1870-х років існував

Південно-західний відділ Російського географічного товариства, члени якого вивчали етнографію, фольклор України. При Київському університеті діяло Історичне товариство Нестора Літописця, а при Харківському та Новоросійському університетах, Ніжинському інституті ім. Безбородька – історично-філологічні товариства, у Житомирі – Товариство дослідників Волині, у Катеринодарі – Товариство дослідників Кубані. Наприкінці XIX ст. створено губернські вчені архівні комісії для дослідження місцевої старовини: Таврійська, Чернігівська, Катеринославська, Полтавська, Харківська, Кам'янець-Подільська, Херсонська [35]. Особливе значення мали історичні наукові товариства [36].

Архівна справа започаткована Київським центральним архівом давніх актів при Київському університеті та діяльністю Археографічної комісії Комісії справи [37]. Але узаконене створення перших національних установ відбулося в період Української революції 1917–1920 рр., у 1918 р., коли було створено Національну бібліотеку України ім. В. І. Вернадського, а ряд музеїв задля рятування фондів було передано або створювалося під егідою Української академії наук [зокрема, Кабінет-музей антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка (1921–1936 рр.); Музей українських діячів науки та мистецтва (1918–1933 рр.); Український театральний музей (1921–1934 рр.); Київська картинна галерея (1922–1934 рр.); Музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків (1921–1934 рр.)] [38].

У 18-му – на початку 20-х років XX ст. розгорнувся значний музейний, бібліотечний і архівний рух України, але подальші події скасували національний контекст цього процесу [39]. Процес створення інститутів національної пам'яті у той період було припинено, а існуючі установи були скасовані, діячі – репресовані в період сталінської диктатури, відбувалося насадження радянських принципів інтернаціонального в збиток національному, що дорівнювало «національно-буржуазним» поглядам, засудженим і забороненим у СРСР та УРСР [40].

Тому фактично процес утвердження національних установ, створення правових засад діяльності, концептуальних засад у контексті збереження джерел національної пам'яті відновлюється лише із здобуттям незалежності України. Водночас специфіка фондів АБМ і їх комплектування впродовж XIX–XX ст. складається з того, що унікальні джерела національної пам'яті сьогодні зосереджені не лише в центральних та національних уста-

новах, а й у багатьох інших АБМ, що й викликало додаткову необхідність створення ДРНКН.

Хоча згадані профілі комплектування історично встановлені як основні, розуміння суспільством цінності культури минулого та необхідності збирання, рятування і створення спеціальних умов для їх зберігання сприяло тому, що в багатьох АБМ можуть збиратися і фонди непрофільного комплектування: стародруків, рідкісних видань як культурні пам'ятки – у музеях та архівах; музейних цінностей – у бібліотеках і архівах; архівних документів – у бібліотеках та музеях.

За визнанням істориків, це пов'язано з історичними умовами розвитку АБМ як установ пам'яті, які пройшли стадію гібридного існування на початку створення цих інститутів, коли спільне існування різних історичних джерел в одному сховищі пояснювалося зручністю організації зберігання та використання різних видів документів, книг та історико-культурних пам'яток і старожитностей. Спеціалізація АБМ за складом фондів відбувалася поступово, з розвитком і ускладненням функцій суспільства та необхідністю врахування специфіки походження і видового складу документів та культурних цінностей, методів конструювання різних мнємокомплексів, різної фахової підготовки для наукового опрацювання джерел, створення обліку та науково-пошукового апарату, умов зберігання й користування. І сьогодні існують комплексні установи НП, що зберігають різні архівні документи, рукописні книги та стародруки, музейні артефакти, незалежно від профілю комплектування.

Так, в Україні, в архівах, зокрема центральних історичних, зберігається книжкова спадщина рукописних книг і стародруків. У Центральному історичному архіві України в Києві та Центральному історичному архіві України у Львові зберігаються рукописні книги та стародруки XIII–XVII ст., інші цінні видання XVIII–XX ст. У складі науково-довідкової бібліотеки в Центральному державному архіві-музеї літератури й мистецтва України представлено музейну спадщину видатних українських письменників і митців.

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського містить у своїй структурі не лише Інститут рукопису, а й Інститут архівознавства (значний архівний фонд НАН України), Фонд Президентів України (бібліотечну й музейну колекцію у його складі). Львівська національна наукова бібліотека

ім. В. Стефаника НАН України, крім рукописного підрозділу, має музейні колекції творів українського і світового мистецтва, де зберігаються графюри, скульптури, малюнки, акварелі, гуаші, нотні твори тощо.

Ряд наукових бібліотек має рукописні підрозділи, де зберігаються не лише рукописні книги, а й особові архівні фонди видатних діячів науки, культури, освіти, політичних, релігійних і громадських діячів. В Україні є сім наукових бібліотек із правом постійного зберігання документів Національного архівного фонду, що мають цінні рукописні фонди: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (підпорядкована Національній академії наук України), де рукописні фонди зберігаються в складі Інституту рукопису; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (підпорядкована Національній академії наук України), де організовано відділ рукописів; Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленка та Одеська національна наукова бібліотека ім. О. Горького, де існують рукописні відділи (обидві підпорядковані Міністерству культури і мистецтв України); Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка, Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. Мечникова та Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. Каразіна (підпорядковані МОН України), де функціонують відділи рукописів і рідкісних видань [41].

Характерною особливістю музеїв є комплексний підхід у колекціонуванні музейних предметів, однак рукописна, книжкова та документальна спадщина становить значний компонент. Серед музеїв, що зберігають рукописно-книжкову спадщину Х–XVIII ст., найзначнішим є Національний музей у Львові ім. А. Шептицького, де зібрана колекція пам'яток писемної культури, зосереджених у збірці рукописів і стародруків, основу якої заклали зразки, подаровані митрополитом А. Шептицьким.

Окремі цінні книжкові пам'ятки зберігаються в Національному музеї історії України, Національному музеї літератури України й Національному художньому музеї України, Національному музеї у Львові, Львівському історичному музеї, Харківському історичному музеї, Державному музеї книги і друкарства України, Державному музеї театрального, музичного та кіномистецтва та багатьох інших.

Зарубіжний досвід також демонструє інтегровану форму бібліотеки та архіву, бібліотеки та музею, зокрема Бібліотека і Архів Кана-

ди (англ. Library and Archives Canada; фр. Bibliothèque et Archives Canada), яка працює на засадах федерального Державного департаменту Канади, відповідає за збирання й збереження документальної спадщини цієї країни, текстів, зображень та інших документів, що стосуються історії, культури й політики Канади.

Одна з найстаріших у Європі Національна бібліотека Франції зберігає музейну колекцію понад 530 тис. медалей і монет. З 1983 р. у складі Національної британської бібліотеки існує Національний звуковий архів, музейні колекції зберігаються в Національному архіві США тощо.

Відповідно до Закону про НАФ України бібліотечні установи різного підпорядкування, що мають архівні та рукописні фонди постійного зберігання, одночасно вважаються архівними установами й у частині рукописних і архівних фондів, методично спираються на правила НАФ України.

Цінні об'єкти національної пам'яті зберігаються також у ряді наукових установ НАН України, які також можна вважати установами НП і які зберігають документальні фонди та музейні колекції. Серед них із правом постійного зберігання: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (відділ рукописних фондів та текстології), Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України ім. М. Т. Рильського НАН України (наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів), Інститут археології НАН України.

Фонди АБМ України сьогодні – колосальна за обсягом спадщина джерел національної пам'яті, зібрана численними поколіннями наукової і творчої еліти, видатними державними й релігійними діячами, науковими, культурно-просвітницькими та освітніми закладами й товариствами. Тому АБМ є також пам'ятками творчого духу тисяч відомих і невідомих подвижників національної спадщини, які розуміли історичне значення та досягнення культурної духовної спадщини, унікальності й неповторності українського культурного процесу. Створення сучасного електронного Українського біографічного архіву в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського передбачає встановлення цих імен.

7.2. Фонди історико-культурної спадщини національних наукових бібліотек – документальний ресурс історичної пам'яті

Соціальні катаклізми ХХ ст. зруйнували попередню систему та змістовну цілісність фондів АБМ, що зберігалися в різних освітніх, культурно-просвітницьких, релігійних установах, наукових товариствах і організаціях України, відбулися розподіл та переміщення культурних цінностей від одних місць перебування до інших, часткове знищення з політичних причин, частково внаслідок війн і революційного руху, відбулося декілька хвиль цензурних чисток фондів. Значна частина унікальних фондів різних скасованих або реформованих установ була зосереджена в декількох центральних АБМ, що мали право зберігати старовинні документи й старожитності та комплектувати історико-культурні фонди (однак значна частина з них перебувала на пасивній формі зберігання), частина яких сьогодні є національними. Створення національного документального ресурсу в Україні має свою специфічну особливість, пов'язану з історичною долею України, її підневольним існуванням упродовж віків у різних державах, що не сприяло формуванню, як у багатьох західних країнах, такого офіційного інституту культурної спадщини, як національні бібліотеки, аж до ХХ ст. [33].

Сьогодні в національних установах АБМ зосереджено основний комплекс джерел не лише соціальної пам'яті, видань і бібліографічного ресурсу минулого та сучасного, а й її найважливіше ядро – джерела національної пам'яті, що перебувають на довічному зберіганні. З огляду на певну розпорошеність джерел національної пам'яті створення ДРНКН має не лише культурне, а й політичне значення для держави, яка узаконує свою національну спадщину та прагне зайняти своє місце серед провідних країн світу.

Бібліотеки за своєю природою є міцним комунікаційним інститутом, який усвідомлювався як необхідний з давніх часів. Розуміння необхідності національних бібліотек, що зберігали б усі види друку держави, а також світову спадщину, характеризує всі національні бібліотеки. Різні країни мають свій досвід концепції та розвитку бібліотек. В Україні створено ряд бібліотек, які мають статус національних з різних напрямів діяльності. Україна має як спільні, так і відмінні риси в побудові національних бібліотек.

Багатовікове існування бібліотек довело комунікаційну значущість цих установ і визнання, що вони належать не лише до «інтелектуальних секторів» суспільства, а й є духовним ресурсом нації. Ці установи мають широкі повноваження від держави щодо динамічної участі в різних формах у культурній соціалізації і функції постійного та випереджувального впливу на процес передачі та засвоєння членами суспільства традиційних і нових культурних орієнтирів. Однак, на жаль, фінансування бібліотек, з огляду на національну значущість цих установ, не відповідає їхньому національному статусу, є лише кілька програм і проектів, спрямованих на створення ДРНКН, забезпечення збереження та формування електронних ресурсів.

Провідні країни світу почали створювати свої національні бібліотеки в різні періоди історичного розвитку завдяки піклуванню правителів держав, аристократів і видатних людей – патріотів своїх країн. Вони починалися колекціями королів, президентів, видатних осіб, державних діячів, аристократів, родових бібліотек, тривало поповнення цінними виданнями впродовж усього періоду існування, завдяки турботі меценатів. Найцінніші фонди історичної пам'яті було закладено під час перших періодів існування бібліотек, а планомірні колекції національної літератури – з початком надходження обов'язкового примірника видань [42]. Сьогодні зведені адреси сайтів національних бібліотек світу запропоновані на порталі Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (http://www.nbuv.gov.ua/webnavigator/national_library_of_the_world).

Так, Національна бібліотека США у Вашингтоні була заснована у квітні 1800 р. при Конгресі з ініціативи президента США Д. Адамса спочатку як законодавча бібліотека. Після спалення Вашингтона англійським десантом, унаслідок війни з англійцями в 1814 р. розкішна бібліотека экс-президента Т. Джефферсона, який був пристрасним бібліофілом і колекціонером книг різного характеру, була придбана Конгресом (тому цю бібліотеку спочатку називали бібліотекою Джефферсона) і фактично заклала найціннішу частину фонду, було створено умови для розширення функції бібліотеки до національної. За визнанням Т. Джефферсона, вона створила «субстрат національної бібліотеки». З часом у Бібліотеку Конгресу (1857 р.) була передана й цінна бібліотека Смітсоніанівського інституту, яка також певний час претендувала стати національною. З 1870 р. бібліотека отримує

обов'язковий примірник, що, безумовно, поклато початок створенню офіційної колекції «Американа», а з початком ХХ ст. з архівів було передано офіційні документи батьків-засновників у відділ рукописів і започатковано національний фонд американської історії. У 30-х роках ХХ ст. бібліотека отримала статус національної. Тоді ж вона придбала й бібліотеку сім'ї Романових як Російську імператорську бібліотеку. Три корпуси бібліотеки на Капітолійському пагорбі побудовані в різні роки, названі іменами президентів, які долучилися до її будівництва та фонду: Т. Джефферсона, Д. Адамса та Д. Медісона (побудовано у 80-ті роки ХХ ст.). І сьогодні вона є Науковою бібліотекою Конгресу США, найбільшою бібліотекою у світі, має значні американські колекції історико-культурної спадщини. Серед 158 млн од. збереження 69 млн рукописів, станом на 2015 р. (у переліку на аркуші, які є одиницею обліку в Бібліотеці Конгресу), десятки тисяч стародруків, у тому числі 5600 примірників інкунабул (включаючи цінну пергаментну Біблію Гутенберга та «Географію Птолемея» 1475 р.), мільйони газет і карт північноамериканського походження, численні авторські колекції. У складі бібліотеки існує Центр книги, який проводить значну діяльність із вивчення та пропаганди американських книжок – як таких, що формували Америку (<http://www.loc.gov/about/history-of-the-library>). Директор бібліотеки має статус головного бібліотекаря країни (<http://www.loc.gov/loc/legacy/loc.html>).

Відомо, що Бібліотека Британського музею (з 1972 р. – Національна бібліотека Великої Британії, створена на базі об'єднання Бібліотеки Британського музею та інших колекцій) була заснована в 1753 р. книжковим зібранням сера Х. Слоуна, лейб-медика англійського короля та другого президента (після Ньютона) Королівського наукового товариства. Рукописне зібрання Х. Слоуна (4100 рукописів), у свою чергу, було закладено колекцією манускриптів англійського антиквара Р. Коттона (1571–1631 рр.) (900 рукописів), яку передали Х. Слоуну нащадки Р. Коттона й де найціннішу частину репрезентували англосаксонські та латинські середньовічні манускрипти. У той самий час парламент придбав колекцію рукописів Р. Гарлея, графа Оксфордського. Ці цінні колекції започаткували бібліотечне зібрання музею. Надалі бібліотека поповнювалася бібліотеками різних королівських династій – короля Георга II, яка збиралася британськими монархами, починаючи з Едуарда IV (так звана Давня королівська

колекція), а також династії Тюдорів, зокрема Генріха VII та Генріха VIII. Тоді ж бібліотека отримала право обов'язкового примірника всіх книг, що виходять у межах території Великої Британії. У 1823 р. музейне зібрання поповнилося бібліотекою короля Георга III (близько 65 тис. книг), упродовж усього існування бібліотечні фонди поповнювалися купівлею найцінніших давніх манускриптів з різних країн, стародруків, актових документів, а надалі зібраннями різних меценатів. Хоча в Національній бібліотеці Великої Британії сьогодні представлена рукописна спадщина всіх відомих цивілізацій та часів і країн (у тому числі й українська колекція стародруків та рідкісних видань до XX ст. включно), основу становить британська національна спадщина, що зосереджена в Британському відділі бібліотеки (<http://www.bl.uk/reshelp/bldept/index.html>).

Національна бібліотека Франції спочатку створювалася й існувала як королівська, але її початок офіційно визнається з 1368 р., коли король Франції Карл V Мудрий вирішив зробити її доступною для вчених, розпорядився збирати книги, перекладати рукописні книги з інших мов, переписувати їх задля всього «християнського світу». Тоді вона нараховувала понад 1200 рукописів, переважна більшість яких була знищена під час війни. Поповнюватися бібліотека почала завдяки Людовику XI, Франциску I (який розпорядився надсилати до бібліотеки обов'язковий примірник), значним надходженням різних аристократичних колекцій (зокрема, герцога Гастона Орлеанського, що складалася з книг, рукописів, медалей, мініатюр, малюнків та інших цінностей; дар графа де Бетюна – велике зібрання надзвичайно цінних історичних документів, усього 1923 томів). Наприкінці XVII – початку XVIII ст. бібліотека отримала частину колосальної за цінністю збірки колекціонера Ф. Ген'єра (частини колекції сьогодні зберігаються в різних книгосховищах Європи й Америки), бібліотеку лікаря Ж. Ментеля, що складалася з 10 тис. книг і 136 рукописів. Двадцять найцінніших колекцій і зібрань надійшло в період правління Людовика XIV, однак найбільші надходження були внаслідок конфіскації великої кількості зібрань монастирів та знаті в період Великої французької революції. Книжки й документи для бібліотеки купувалися не лише у Франції. Так, за часів Кольбера були здійснені купівлі рідкісних зібрань рукописів із Сходу та всіх європейських країн (http://www.bnf.fr/fr/collections_et_services.html). Найбільша увага приділяється колекції Галлики.

Королівська бібліотека Данії, заснована 1648 р. Фредериком II, складається з багатьох колекцій і рукописів на базі зібрання європейських бібліотек, поповнювалася великими колекціями, серед яких рукописно-книжкова колекція Готторпського замку, подад 4500 інкунабулів, 500 тис. од. збереження колекцій різного походження. У 1989 р. фонди бібліотеки об'єднані з фондами бібліотеки Копенгагенського університету, у 2005 р. – з фондами Датської національної бібліотеки природознавства і медицини, з 2006 р. офіційно називається Королівська бібліотека, Національна бібліотека Данії та Університетська бібліотека в Копенгагені (http://www.kb.dk/en/nb/samling/NA/hs_samlinger/index.html). У фондах зберігаються всі видання Данії, починаючи з XVII ст.

Національна бібліотека Іспанії була заснована в 1712 р. королем Філіпом V як Королівська бібліотека, однак офіційний указ з'явився 2 січня 1716 р. Бібліотека була покликана забезпечити публічний доступ до знань і об'єднати деякі бібліотеки іспанських аристократів. Усі друкарні були зобов'язані передавати один примірник кожної публікації в Королівську бібліотеку. У 1836 р. бібліотека була перейменована в національну. Відтепер вона підпорядковується не королю, а уряду (<http://www.bne.es>). До складу колекцій бібліотеки входить понад 30 тис. рукописів, близько 3 тис. інкунабулів, приблизно 500 тис. видань, надрукованих до 1831 р., понад 6 млн 110-тисячна колекція журналів і газет, колекції гравюр, малюнків, емблем та фотографій, що складається з більше 100 тис. самостійних друкованих видань і 600 тис. гравюр, понад 45 тис. оригінальних малюнків, приблизно 800 тис. емблем і понад 2 млн фотографій. Бібліотека проводить бібліографування іспанських видань [43].

Німецька національна бібліотека Федеративної Республіки Німеччини отримала назву та статус національної в 2006 р. Вона створена на базі Національної бібліотеки в Лейпцигу (заснована у 1912 р., 14,3 млн од. збереження), Національної бібліотеки у Франкфурті-на-Майні (заснована в 1947 р., 8,3 млн од. збереження) та Німецького музичного архіву (заснований у 1970 р. як філія Бібліотеки в Лейпцигу, фонд – 1,5 млн од. збереження). Після возз'єднання Німеччини ці три установи були об'єднані в Німецьку бібліотеку (Die Deutsche Bibliothek). Ця унікальна бібліотека є головним національним бібліографічним центром Німеччини, яка має на меті колекціонування, постійне архівування, усебічну обробку та збере-

ження документації й бібліографічних публікацій германіки, у тому числі й екстеріоріки всього світу німецькою мовою, що постійно проводиться з 1913 р. шляхом обробки німецьких публікацій, іноземних публікацій про Німеччину, перекладів німецьких робіт, а також робіт німецькомовних емігрантів, опублікованих у період 1933–1945 рр. Вирішується завдання опублікування цих робіт для широкої аудиторії, бібліотека співпрацює з усіма великими бібліотеками Німеччини, у тому числі й Берлінським музичним архівом, заснованим у 1970 р., де здійснюється архівування (як аудіозаписами, так і друкованими документами) музичної галузі. У бібліотеці існує Музей німецької книги та писемності, Шоа-бібліотека ім. А. Франк – міжнародна наукова бібліотека про холокост (<http://www.dnb.de>).

Унікальним утворенням є Бібліотека й Архів Канади в Оттаві – федеральний Державний департамент Канади, відповідальний за збирання й зберігання національної документальної спадщини цієї країни, текстів, зображень та інших документів, які стосуються історії, культури та політики Канади. Архівні та бібліотечні матеріали надходять від державних установ, національних спільнот і організацій, приватних дарувальників, а також завдяки системі обов’язкових примірників. Директор у ранзі заступника міністра й носить звання бібліотекаря та архіваріуса Канади (англ. Librarian and Archivist of Canada).

Департамент був створений парламентом Канади у 2004 р. і об’єднав у собі Національний архів Канади (створений у 1872 р. як Державний архів Канади, перейменований у 1987 р.) і Національну бібліотеку Канади (створена в 1953 р.). Після злиття в ньому працює понад 1100 службовців. На сьогодні його діяльність регулюється Актом про бібліотеку і архіви Канади (<http://www.banq.qc.ca>).

При поповненні колекцій бібліотеку передусім цікавлять матеріали, пов’язані з історією та культурою Канади. Тут зберігаються журнали корінного населення, альбоми, скрап-альбоми, архітектурні ескізи, артефакти, твори мистецтва, дитяча література, журнали коміксів, газети, періодичні видання, електронні публікації та записи, бульварна література, інформаційні бюлетені етнічних спільнот, видання короткочасного користування, белетристика й документальна література, фільми, урядові публікації, документи і веб-сайти, єврейські джерела, юдаїка, документи шкіл-інтернатів для індіанців, щоденники та особисті журнали, книги художників,

рукописи, глобуси, карти, мікрофільми, фотографії, вірші, портрети, раритетні книги, музичні партитури, альбоми для малювання, аудіо- і відеозаписи, марки, текстові архіви, трактати й дисертації, торгові каталоги [44].

Національна парламентська бібліотека Японії була заснована в 1948 р. для користування членами парламенту Японії на базі Імператорської бібліотеки (1872 р.), Парламентської бібліотеки (1890 р.), має розвинуту структуру, ряд відділень у різних наукових центрах і містах, у тому числі Міжнародну бібліотеку дитячої літератури як філію. Отримує обов'язковий примірник і видає Загальнодержавну бібліографію Японії, збирає довідковий, довідково-бібліографічний матеріал, виконуючи подвійні функції (як і Бібліотека Конгресу США) – функції підтримки парламентської діяльності як юридична бібліотека, а також (як і Німецька національна бібліотека) функції національного бібліографічного центру (в Україні ці функції виконує Книжкова палата України). Національна парламентська бібліотека складається з двох основних відділень – у Токіо й Кіото, а також з інших не великих, але важливих бібліотек (<http://www.academy.gov.ua>). Серед важливих завдань підкреслюється значущість зібрання манускриптів, історичних документів і стародруків.

Національну бібліотеку в Китаї було засновано в 1909 р. як Бібліотеку столичних учительських палат за погодженням із тронем і урядом останньої китайської династії Цин. Після Сінхайської революції 1911 р. Столичні вчительські палати були перейменовані в Пекінський університет, а бібліотека в серпні 1912 р. була передана Міністерству освіти і відкрита для відвідувачів. З 1916 р. на неї були покладені функції головної бібліотеки країни, а у 1928 р. бібліотека одержала статус національної. У грудні 1998 р. Державна рада затвердила зміну назви бібліотеки на Національну бібліотеку Китаю (Чжунго гоця тушугуань). Відповідно до закону про друк від 1930 р. бібліотека стала реєструвати китайську друковану продукцію (<http://www.academy.gov.ua>).

Як і інші бібліотеки Національна бібліотека Китаю є універсальною науковою бібліотекою, національним сховищем друкованих видань, національним бібліографічним центром, Національним центром мережі бібліотечно-інформаційних і науково-технічних бібліотек.

Найдавнішою національною бібліотекою в Росії є Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, заснована в 1795 р. за ініціативи Ка-

терини II як Імператорська публічна бібліотека в Петербурзі, яка стала першою державною бібліотекою Росії. Перед нею було поставлено головну й обов'язкову мету – створити «повне зібрання російських книг», як виданих із самого початку друкарства в Росії, так і надрукованих російською мовою в чужих краях. «Повна російська бібліотека» повинна була включати у свій склад і книги про Росію, видані іноземними мовами. Початок іноземної колекції було покладено рукописною колекцією польських державних і церковних діячів братів Залуських, вивезеною за розпорядженням Катерини після захоплення Варшави (була повернена в Польщу за умовами Ризького договору 1921 р., але частина залишилася в РНБ), зібранням рукописів дипломата й бібліофіла П. Дубровського, яке містило документи архіву Бастилії, бібліотек Сен-Жерменського та Корбійського абатств, придбані ним у 1789 р. у Франції, а також колекцією рукописів (близько 700 західноєвропейських, 130 східних, близько 50 слов'янських рукописів і майже 1500 автографів знаних людей Франції), що започаткувало перший відділ – Депо рукописів – у бібліотеці [45]. Надалі вона розвивалася за рахунок бібліотеки Ермітажу, бібліотеки Вольтера, Дідро, Ланського. У бібліотеці сьогодні зберігається понад 300 тис. рукописів, що представляють книгу різних народів і хронологічних етапів, серед стародруків понад 4 тис. інкунабул, великі колекції кириличних стародруків, карт, нотних видань, музичних документів та спеціальних колекцій (http://www.nlr.ru/nlr_history/history/info.php?id=48).

Головною федеральною національною бібліотекою сьогодні є Російська державна бібліотека в Москві. Ця бібліотека була заснована в 1828 р. наказом Миколи I у Санкт-Петербурзі як Румянцевський громадський музей на базі книжкового, рукописного та музейного нумізматичного та етнографічного зібрання видатного діяча, державного канцлера, міністра іноземних справ, мецената, ученого (археографа), який досліджував, ініціював і очолював видання державних грамот та договорів 1813–1828 рр., графа М. Румянцева. У 1860 р. переміщена в Москву й була розташована в будинку XVIII ст., побудованому В. Баженовим. Передане державі за заповітом зібрання було виключно цінним, містило рукописні книги та документи, починаючи з XII ст., – пам'ятки слов'янської, західноєвропейської та східної писемностей (1249 од. збереження, у тому числі ілюміновані Добрилове Євангеліє 1164 р., Холмське Євангеліє XIII в., Луцьке

Євангеліє XIV ст.), рукописи історичного, літературного та історико-юридичного характеру, цінний картографічний матеріал, що нині зберігається у відділі рукописів РДБ. Музейні колекції були передані до Московського музею образотворчого мистецтва. Упродовж свого існування бібліотека поповнилася колекціями і архівами просвітницьких організацій, релігійних установ, імператорів, видатних російських державних діячів, письменників та митців й інших видатних людей (понад 300 окремих фондів). Фонд рідкісних та цінних видань і Музей книги зберігають найцінніші примірники книжкових пам'яток, існують колекції нотних та образотворчих видань. Бібліотека зберігає також архівний примірник друку (<http://www.rsl.ru>).

Національні наукові академічні бібліотеки в Україні, що зберігають переважну більшість книжкової та рукописної спадщини, мають свої специфічні риси, пов'язані з історичним розвитком України: ця специфіка проявилася в складі фондів, необхідності глибоких досліджень фондів стародруків, рідкісних видань, цінних книжок, національних документальних зібрань, що були неактуалізовані в період радянської влади, частіше перебуваючи у фондах концентрації. Із цього витікає й проблема залучення цієї величезної спадщини до національної пам'яті та сучасної культури, що її формує. Сьогодні національні наукові академічні бібліотеки проводять державний облік друку, організують зберігання національних пам'яток книг і рукописів, забезпечують інформацією про багатство й значення культурної спадщини нації; організують інтеграцію ресурсів і введення в науковий та культурний обіг документальних пам'яток; створюють умови фізичного збереження найбільш цінних документальних пам'яток; формування інтегрованих загальнодоступних електронних інформаційних ресурсів, зберігають і відображають історію й культуру українського народу та інших народів, які мешкали на цій території з давніх часів; поширюють знання про національну спадщину.

Науково-дослідна складова діяльності цих бібліотек як науково-дослідних установ у галузі національної пам'яті концентрується на опрацюванні питань збереження, на науковому опрацюванні та організації вільного доступу до інформації щодо історичної спадщини українського народу в оригіналах та копіях, що сконцентрована в книгосховищах і не була актуалізована в попередні роки. Важливим напрямом є опрацювання питань історії та сучасного стану українського книгознавства, джерелознавства,

кодикології, археографії, бібліографії, їхніх теоретичних засад і практичне впровадження результатів розробок як базових дисциплін у діяльності наукових бібліотек, створенні системи науково-довідкового апарату на фонди бібліотек, створенні інформаційного електронного ресурсу, що репрезентує цю спадщину. Специфічним є й розроблення питань документальної та книжкової україніки, української бібліографії.

Ці завдання є дуже великими з огляду на те, що фонди національної спадщини неосяжні за своїми обсягами, різноманітним видовим складом і багатоаспектні за змістом. У ХХ ст. українські національні фонди, що репрезентують розвиток народу, починаючи з часів Київської Русі, а найзначніша частина XVII–XX ст. – періоду пробудження національної свідомості перебували в обмеженому доступі як з політичних заборон, так і з причин відсутності у ХХ ст. фахівців, спроможних адекватно атрибутувати й науково описати ці фонди. Тому найбільша частина цих фондів зберігалася у фондах концентрації, які не опрацьовувалися, і стала доступною для опрацювання та надання користувачам інформації лише в роки незалежності. Велика кількість цих скарбів і досі ще науково опрацьовується для науково-довідкового апарату.

Хоча, як вказувалося, в Україні існує декілька національних бібліотек, першою національною бібліотекою в Україні була Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, створена в 1918 р. у Києві при Українській академії наук, яку очолив видатний учений В. Вернадський [40]. Бібліотеку засновано 2 (15) серпня 1918 р. як Національну бібліотеку Української держави, коли гетьман П. Скоропадський підписав закон про Національну бібліотеку та її фонд, затверджений Радою міністрів. Бібліотека почала фактичну діяльність з утворення 23 серпня (5 вересня) 1918 р. Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української держави, до складу якого ввійшли видатні вчені та діячі культури, зокрема В. Вернадський, А. Кримський, С. Єфремов, В. Кордт, Г. Житецький. Її діяльність організовувалася й підтримувалася силами відомих учених і культурних діячів М. Василенка, Д. Багалія, П. Стебницького, П. Тутковського, В. Міяковського, В. Липського, Д. Граве та ін. Фонди бібліотеки почали формуватися як колекція світової літератури з окремим відділом фонду україніки, рукописним відділом, відділом стародруків, газетним і основим книгозховищем.

Упродовж 1918–1996 рр. бібліотека іменувалася: Національна бібліотека України в м. Києві при Українській академії наук (1919 р.); Всенародна (Національна) бібліотека України при Всеукраїнській академії наук у м. Києві (1919–1920 рр.); Всенародна бібліотека України в Києві (1920–1934 рр.); Державна бібліотека Всеукраїнської академії наук (1934–1936 рр.); Бібліотека Академії наук УРСР (1934–1948 рр.); Державна публічна бібліотека УРСР (1948–1965 рр.); Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР (1965–1988 рр.); Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР ім. В. І. Вернадського (1988–1996 рр.). З 1996 р. бібліотека повертає статус національної установи й за Указом Президента України іменується «Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського» (НБУВ).

На основі вивчення досвіду національних бібліотек опрацьовані принципи формування національної бібліотеки, які є загальноновизнаними у світі:

1. Різноманітність і повнота книжкового фонду, що має відображати знання з різних галузей науки та культури всіх країн світу.

2. Збирання творів національного друку на базі обов'язкового примірника, стародруків, рукописної, музичної, картографічної спадщини про Україну та український народ українською та іншими мовами (український відділ), незважаючи на вид, час, місце написання та спрямування літератури.

3. Позавідомчий і позаполітичний характер, бути осередком розумової культури для всього населення України.

4. Загальнодоступність – відкритість для всіх і кожного, безкоштовність та легкодоступність до інформації.

Обставини створення бібліотеки не завжди були сприятливі. Це був період революцій, країна була в руїнах, на першому етапі бібліотека не мала свого приміщення, книжкові фонди збиралися в тимчасових приміщеннях. Основа фонду Національної бібліотеки (з 1919 р. – Всенародна бібліотека України, ВБУ) сформувалася з націоналізованих у період української революції 1917–1920 рр. бібліотечних і рукописних зібрань, матеріалів окремих осіб, які передавали в дар Національній бібліотеці України свої колекції та архівні матеріали особистих архівів. Бібліотека була одна з багатьох бібліотек світу, фонди яких, як ми вже бачили, поповнювалися не лише за рахунок купівлі й дарувань, а й за рахунок збирання покинутих у період суспільних катастроф і націоналізованих владою установ. Цю спадщину можна вважати врятованою від політичних варіантів знищення, що супро-

воджували людство впродовж усієї його історії. Вища мудрість державного управління складається з розуміння значущості історичної та національної спадщини незалежно від політичного або релігійного вектора, вивчення якої дає змогу скласти об'єктивне уявлення про історичні процеси та обґрунтовано формувати національну свідомість, сучасну політику й майбутнє держави. У цьому виключна важливість фондів бібліотек, архівів, музеїв.

Фонди рукописів, стародруків, рідкісних видань, історичних колекцій, Архівний фонд НАН України, депозитарій НБУВ за постановою Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2001 р. (№ 1709) занесено до переліку наукових об'єктів, що становлять національне культурне надбання України.

Рукописні колекції НБУВ відрізняються значною різноманітністю [46]. Упродовж перших 20 років існування радянської влади великі зібрання рукописної та книжкової спадщини, бібліотеки та історичні колекції надійшли до складу фондів бібліотеки з багатьох націоналізованих бібліотек українських освітніх і духовних дореволюційних навчальних закладів, Київської духовної академії з її Церковно-археологічним музеєм і матеріалами її попередників – Києво-Могилянської академії, братських шкіл, Ніжинського історико-філологічного інституту ім. Безбородька, Київського університету св. Володимира (що включає також збірки Кременецького ліцею та деяких інших навчальних закладів), а також фондів Волинського державного музею, Уманського краєзнавчого музею та Кам'янець-Подільського історичного музею тощо.

Тоді ж ВБУ отримала бібліотеки релігійних організацій і монастирів (Софійського, Михайлівського Золотоверхого та деяких інших київських монастирів, козацького Межигірського монастиря, Києво-Печерської та Почаївської лавр). Серед рукописних пам'яток цих бібліотек зберігаються й книги з власних зібрань ієрархів церкви – П. Могили, М. Смотрицького, Д. Туптала (Ростовського), Є. Болховитинова та ін.

Рукописні фонди складаються також і з приватних колекцій рукописної книги, що склалися в ХХ ст. (колекції членів-кореспондентів АН України С. Маслова та П. Попова). Ці зібрання містять колекції рукописних книг і актових документів різними мовами, матеріали з історії церкви, церковної археології, богослов'я, філософії, мовознавства, літератури, права, природознавства й медицини.

У складі рукописного зібрання НБУВ у різних колекціях колекційні східні рукописи ілюструють розвиток матеріалу письма, різних систем писемності й техніки кодексів різних народів Сходу різних століть, представлено найстаріші пам'ятки писемності, месопотамські, батські, цейлонські, абісінські, перські, китайські рукописи різного часу. Турецька рукописна книга та документи (грамоти султанів) представляють XV–XVIII ст. Особливу цінність становлять вірменські кодекси XIII ст. і уривки з грузинських кодексів різного часу. Колекція грецьких рукописів налічує близько 200 різноманітних книг і документів III–XVIII ст. Її основу становить дар архімандрита Антоніна (Капустіна) Церковно-археологічному музею Київської духовної академії; колекція Ніжинського історико-філологічного інституту ім. Безбородька і творів та документів, які пов'язані з існуванням грецьких колоній в Україні. Латинські рукописні книги (XII–XVII ст.) західноєвропейського походження представлені у фондах давніми зразками релігійної книги богослужбового характеру, бібліями, літургійними та нотними манускриптами, повчаннями, часівниками тощо, а також астрологічною літературою кінця XVI – початку XVII ст., гороскопами XVI–XVII ст., складеними відомим датським астрологом, вельможею Ранзвсом, юридичними збірниками, словниками, світськими творами XV ст., картографічними документами (атлас Чорного та Середземного морів на пергаменті, складений у 1447 р.), збірками грамот венеціанських дожів XV ст., космографії (астрономія та механіка) тощо. Серед пізніших архівних кодексів є Архів реформатів руської провінції, датовані серединою XVIII – XIX ст.: актові книги, описи монастирів, протоколи, тексти лекцій, художні й публіцистичні твори.

Найвагомішу частину латиномовних документів становлять рукописи польсько-литовського та українського походження, до яких належать латиські, латино-польські, латино-слов'янські шкільні підручники XVII–XVIII ст. з Києва, Львова, Вільна та інших міст – центрів освіти й культури. Польські рукописи (переважно XVI–XVIII ст.), що складаються з численних списків хронік, літописних нотаток, щоденників, збірників сеймових промов, памфлетів, віршів, юридичних творів, приватно-маєткових і біографічних матеріалів, листів з автографами таких видатних просвітників та літераторів, як, наприклад, П. Скарга, Т. Чацький, А. Залуський, Ю. Крашевський. Особливо слід відзначити польсько-італійську енциклопедію

кінця XVIII ст., багатотомну географічну працю Пертеса «Опис парафій королівства Польського» та рукописний каталог бібліотеки польського короля С. Понятовського, складений його бібліотекарем Я. Альбертранді в останні десятиліття XVIII ст.

Значною є колекція слов'янських рукописів. Найдавнішою пам'яткою слов'янського письма є загальновідомі «Київські глаголичні листки IX ст.» – уривок слов'янського перекладу місала. Кириличні рукописні книги, як церковного походження, так і світські, представляють XI–XVIII ст. Рукописні книги кириличного письма XI–XVI ст. сьогодні повністю описані та опубліковані в наукових каталогах Інституту рукопису НБУВ (що створений на базі відділу рукописів у 1992 р.), серед яких найдавніші слов'янські нотні крюкові (стихирарь XII ст.), відомий палімпсест Слєпченський апостол, написаний на змитому грецькому письмі X ст., Оршанське Євангеліє XIII ст. з чудовими мініатюрами, Сербський Апостол XII–XIV ст., Євангеліє та мінеї XIV ст., списки Києво-Печерського патерика XV ст., Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр., історико-літописні, природничо-наукові, математичні книги, ізборники, служебники, требники, ірмолої тощо. Серед них є рукописні джерела з історії давньої української мови: українські грамоти XIV–XV ст.; найдавніша з відомих пам'ятка української розмовної мови «Український розмовник кінця XVI ст.», лексикони XVI–XVIII ст., світські пам'ятки літописання та книжної культури: історичні хроніки, хронографи, літописи, літописці, послання, сказання та переклади з латинської й польської мов, зокрема Львівський літопис 1498–1649 рр., переклад «Хроніки...» М. Стрийковського з літописними додатками XVII ст. київського походження, Густинський літопис, українські хронографи (у тому числі така відома пам'ятка, як «Хроніка Леонтія Боболінського»), «Хроніки...» Ф. Сафоновича, Літопис Самовидця, описи Малоросії, литовські статuti. Цікавими є літописні діаріуші Генеральної військової канцелярії другої чверті XVIII ст., які яскраво описували щоденні події в Україні та за її межами. Топографічний опис Чернігівського намісництва, крім, власне, ділового опису, містить ще й малюнки із зображенням українського одягу XVIII ст. Рубежем XVII–XVIII ст. датується список віршів і приповідок побутового характеру К. Зінов'єва (єдиний твір, що зберігся від рукописної спадщини цього поета та етнографа). Крім того, скарбниця рукописних фондів зберегла для нащадків 12 книжок з

філософськими творами Г. Сковороди. Історико-мемуарна книга XVII–XVIII ст. детально розкриває історико-політичні події, зовнішній і внутрішній стан України в системі європейської політики – щоденники Я. Марковича (1696–1770 рр.), «Странствованія» В. Григоровича-Барського тощо.

Діяльність Києво-Могилянської академії знайшла своє відображення в рукописах авторських творів і курсів лекцій, що належали перу відомих учених та викладачів академії Ф. Прокоповича, Г. Кониського, С. Тодорського, В. Лашевського, І. Фальковського, М. Смотрицького.

Музична спадщина України XVII–XVIII ст. представлена нотними ірмолоями, кантами та партесними концертами, що чекають на своїх дослідників із загального музикознавства. Найдавнішими слов'янськими пам'ятками музичної книги є Супрасльський і Межигірський ірмолої кінця XVI – початку XVII ст., а серед авторських слід виділити автографи творів видатного українського композитора XVIII ст. А. Веделя, М. Березовського та ін.

Український живопис XVIII ст. репрезентований унікальною збіркою малюнків школярів Київської майстерні, що розташовувалася в Києво-Печерському монастирі.

Рукописний комплекс Інституту рукопису сьогодні становлять також архіви наукових установ і різноманітних організацій, які впродовж існування відділу рукописів бібліотеки надійшли на законних підставах на постійне державне зберігання, а також приватні архівні колекції діячів, так чи інакше пов'язаних з українською наукою й культурою.

Визначним комплексом оригінальних рукописів і документів у складі інституту є збірка Одеського товариства історії та старожитностей, де зберігаються безцінні документи з історії заселення, управління й соціально-економічного розвитку Південної України, Молдови й Росії, російсько-турецької війни, документи досліджень та історичних розкопок регіону.

Документальні зібрання характеризують різні колекційні документи з історії України, зокрема Архів фортеці св. Єлизавети (сучасний Кіровоград) представлений історичними матеріалами про заселення Південної України, гайдамацький рух XVIII ст., різноманітними земельними та господарськими справами; Фонд Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, що існував у 1920–1930-ті рр., містить творчі рукописи – плани, креслення, ескізи, проекти громадських і культових споруд Києва,

виконані архітекторами А. Меленським, В. Городецьким, І. Шмигельським, П. Спарро, Є. Єрмаковим, оригінали й копії документів про майнові та земельні відносини козацької старшини, польських магнатів, монастирів, цехові книги ремісників, метричні книги, описи церков різних місцевостей України, генеалогічні матеріали, щоденники.

Велике зібрання історичних документів Київського університету св. Володимира репрезентовано не лише рідкісними рукописами різних народів, а й унікальними матеріалами з історії України: універсалами гетьманів Б. Хмельницького, І. Скоропадського, І. Мазепи, значними комплексами документів російської адміністрації генерал-губернаторів, колекції старожитностей, що належала археографу М. Судієнку. Частина матеріалів стосується діяльності безпосередньо університету, його бібліотеки, наукових товариств.

У фонді Львівської греко-католицької консисторії переважну частину становлять матеріали фамільного архіву діячів української церкви та просвіти графів Шептицьких. Унікальним комплексом матеріалів з історії науки в Україні 1918–1930-х років є архів Всеукраїнської академії наук (ВУАН). В архіві представлені документи Українського наукового товариства в Києві (1907–1921 рр.), Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (1926–1931 рр.), Інституту польської пролетарської культури (1930–1934 рр.), документи комісій ВУАН. Згадані джерела доповнюють документи з архіву неодмінного секретаря ВУАН А. Кримського, які складаються не лише з численних рукописів його мовознавчих, фольклористичних чи сходознавчих студій, зразків арабських, перських, тюркських рукописних пам'яток, а й з багатьох матеріалів з історії української академічної науки. Серед останніх: протоколи спільного зібрання (загальних зборів) ВУАН, документи установ історико-філологічного відділу, наукові матеріали київського періоду діяльності першого президента ВУАН В. Вернадського, пов'язані з розробкою його біосферної концепції.

Матеріали з історії розвитку української культури зберігаються в багатьох фондах: окремі напрями культурно-просвітницької праці відображені в документах українських «просвіт», матеріалах фонду Українського наукового інституту книгознавства (УНІК), що діяв у Києві в 1922–1936 рр., тощо.

Справжньою рукописною скарбницею є архівні збірки відомих українських діячів науки та культури: педагога, знавця української літератури, громадського діяча В. Науменка, архів баронів Шодуарів, родів Лопухіних-Демидових, Сулим-Войцеховичів, Плятерів, О. Лазаревського, В. Модзалевського, генерал-губернаторів Києва Д. Бібікова та О. Ігнат'єва, історика права О. Кістяківського, істориків О. Лазаревського й В. Модзалевського, відомого чернігівського громадського діяча П. Дорошенка, професора Університету св. Володимира історика І. Лучицького, статистиків О. Русова та Є. Сташевського. Документи про підготовку й проведення земельної реформи 1861 р. збереглися в збірці О. Попельницького. Важливий комплекс становлять люстрації казенних маєтків, інвентарі й статистичні описи сіл кінця XVIII ст., справи інвентарного комітету щодо проведення земельної реформи в Подільській і Волинській губерніях у 1840–1850-х рр. Матеріали з економічної статистики містяться також у фонді економіста академіка Всеукраїнської академії наук К. Воблого.

Цінні документальні матеріали з історії кооперативного руху, що відбувався в Україні в другій половині XIX – 20-х роках XX ст., відкриті в особистих архівах перших кооператорів М. Балліна та М. Левитського, у фонді Всеукраїнського кооперативного музею, що діяв у Харкові, а пізніше в Києві в 1923–1935 рр.

Понад 200 окремих фондів представляють особисті архіви видатних представників української науки, культури, освіти [47]. Значною за обсягом є група рукописних матеріалів, що складається з фондів учених, які займалися історією України. Документи з архівів професора М. Максимовича, М. Драгоманова, професора В. Антоновича, О. Лазаревського, академіків ВУАН Д. Багалія, О. Левицького, Д. Яворницького – справжня скарбниця української історіографії. Інститут зберігає рукописи істориків – академіків РАН і ВУАН В. Іконнікова, професора В. Данилевича, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, археологів В. Хвойки, академіка ВУАН М. Беляшівського, професора В. Ляскоронського, сучасного археолога-історіософа М. Брайчевського. Матеріали краєзнавчого характеру з історії Чернігівщини, Черкащини, Полтавщини та Києва з архівів Ю. Виноградського, К. Кушніра-Марченка, В. Седашова, П. Ротача та ін.

Значний масив становлять особові фонди істориків церкви – професорів Київської духовної академії Ф. Тітова, С. Голубєва, Д. Богдашевського,

діячів церкви – київського митрополита Платона, протоієреїв П. Лебединцева, І. Королькова, священника Т. Ляценка, істориків давньої літератури – академіка Всеукраїнської академії наук М. Петрова та члена-кореспондента АН України С. Маслова.

У фондах інституту зберігаються документи, особливо значущі для української культури: автографи Т. Шевченка, М. Вовчка, І. Франка, Л. Українки, О. Кобилянської, С. Васильченка, П. Гулака-Артемовського, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, М. Коцюбинського, І. Манжури, Д. Мордовцева та багато інших. Гордістю автографічних збірок є колекція рукописів М. Гоголя.

Особливий інтерес з точки зору повноти та різноманіття матеріалу становлять комплекси документів письменників П. Куліша, Б. Грінченка, М. Зерова, В. Винниченка, В. Самійленка, Г. Косинки, М. Рильського, П. Тичини, С. Скляренка. Перлиною рукописних літературних матеріалів справедливо вважається фонд видатного українського поета О. Олеся.

Українська літературознавча наука широко представлена фондами таких провідних учених у цій гуманітарній галузі знань, як П. Житецький, Д. Іофанов, С. Єфремов, В. і С. Маслови, П. Попов, Є. Кирилюк, В. Півторадні.

Інститут рукопису володіє величезним за обсягом і багатим за змістом фольклорним матеріалом: фонди І. Манжури, І. Лободи, Б. Грінченка, В. Доманицького, М. Білозерського, А. Димінського, Я. Новицького, С. Носа, Ю. Яворського, В. Данилова, кореспондентом якого був видатний фольклорист О. Бодянський, інші матеріали.

Особові архівні фонди художників і мистецтвознавців представлені особовими фондами І. Іжакевича, А. Комашка, Ф. Коновалюка, А. Середи, В. Зуммера, Б. Бутніка-Сіверського, О. Новицького, С. Таранушенка. Музична культура України представлена архівними документами видатних композиторів і музичних діячів. Нотні рукописи, статті, рецензії, тексти лекцій – такий далеко неповний перелік документів з архівів С. Богуславського, М. Вериківського, В. Верховинця, Г. Верьовки, С. Дремцова, П. Козицького, О. Кошиця, Ф. Проценка.

Важливим елементом культурної спадщини України є матеріали Всеукраїнського музичного товариства ім. М. Д. Леонтовича, у якому зберігаються твори видатних українських композиторів К. Стеценка, М. Леонтовича, Я. Степового, П. Сокальського, П. Сениці.

Історико-юридична наука представлена фондами професорів М. Бунге, О. Кістяківського, М. Владимирського-Буданова, Є. Спекторського, академіка ВУАН М. Василенка, С. Шелухіна.

Матеріали фондів математиків Б. Букреєва, Г. Вороного, Д. Граве й М. Остроградського, біолога М. Шарлеманя, геолога О. Спасокукоцького, агрохіміка О. Душечкіна репрезентують розвиток точних і природничих наук в Україні. Фонди С. Карацуби, О. Карпенка, Є. Корольової містять комплекс оригінальних і дослідницьких матеріалів з історії вітчизняної авіації та космонавтики.

Значний інтерес являють фонди відділу фондів юдаїки: єврейські рукописні книги та колекція пінкасім, книжкові колекції та єврейські періодичні видання (архів єврейської преси), матеріали фольклорних експедицій 10–40-х років ХХ ст. та унікальна колекція фоноваликів, що сьогодні включена до ресурсу «Пам'ять світу» ЮНЕСКО. Значна кількість книжок була зібрана у відділі «Орієнталія» ВБУ у 20–30-х роках ХХ ст. завдяки дарам від Я. Ізраельсона, А. Кагана, Н. Бакста, Б. Лур'є, М. Каміонського, Г. Бараца та ін. Надзвичайну цінність являють колекційні зібрання Інституту єврейської культури Всеукраїнської академії наук, передусім рукописні фонди просвітницьких установ і навчальних закладів (зокрема, Товариства розповсюдження освіти серед євреїв, його відділення в Україні та Росії, Культурліги, Єврейського історико-етнографічного товариства). Серед особових архівних фондів сектору виокремлені документи та творчі матеріали видатного орієнталіста А. Гаркаві, письменника та етнографа С. Ан-ського (Раппопорт), окремі документи громадського діяча Е. Левіна, засновника багатьох єврейських товариств Г. Гінцбурга, музикознавця М. Береговського, З. Кисельгофа.

Фонди Кабінету єврейської культури, що був сформований у 1944 р. на базі Інституту літератури та надійшов до бібліотеки в 1950 р., містять матеріали етнографічного та фольклорного характеру (народні пісні, поетичні твори, ноти та партитури тощо); матеріали до словників і енциклопедій (зокрема, українсько-єврейського словника), альбоми та фотоматеріали.

Інститут рукопису проводить значну науково-дослідну роботу з публікації довідників, наукових каталогів, монографій і покажчиків своїх джерел, створює бази даних та інформаційний ресурс.

Скарби НБУВ не обмежуються рукописними колекціями. Значну цінність являють фонди стародруків і рідкісних видань, що становлять понад 60 тис. томів (<http://www.nbuv.gov.ua/node/51>). Проводиться значна робота з організацій, збереженості та використання пам'яток друку [48].

Фонди відділу структуровані за окремими колекціями, створеними за хронологічною, видавничою, шрифтовою чи форматною ознакою, критеріями рідкісності та цінності, видом друку тощо. У відділі зберігаються колекції інкунабул (525 прим.); палеотипів (понад 2500 видань); альдин, етьєнів, плантенів, ельзевірів, дідо – видань найвідоміших європейських видавничих фірм XVI–XVIII ст.; інших стародруків латинським шрифтом; кириличних стародруків (надрукованих церковнослов'янським шрифтом), а також кириличних видань XIX – початку XX ст.; видань гражданського (світського) друку XVIII – першої третини XIX ст., у тому числі колекція видань визначного російського видавця М. Новикова; історичної та книгознавчої періодики; рідкісних видань XIX–XX ст.; мініатюрних видань; листівок XIX – початку XX ст. і періоду Другої світової війни. Є у фондах і частини колишніх приватних книжкових зібрань В. Вітта, Е. Фальц-Фейна, П. Попова, С. Маслової. Колекції інкунабул, палеотипів, кириличних видань, видань гражданського друку, рідкісних видань, мініатюрних видань, видавничі колекції.

Стародруки другої половини XV ст. об'єднані в колекцію інкунабул, яка нараховує 525 примірників. У ній представлені видання знаменитих друкарів XV ст. П. Шьоффера, А. Кобергера, Й. Ментеліна, Е. Ратдольта та ін. Найдавнішим виданням колекції (і взагалі найдавнішим виданням, що зберігається в книгозбірнях України) вважається «Трактат» М. Краківського, надрукований у Майнці близько 1460 р., імовірно, за участі Й. Гутенберга. У колекції зберігаються унікальні видання: «Мистецтво пам'яті» (Аугсбург, Й. Бемлер, 1476 р.) та «Чудеса Мадонни» (Венеція, М. де Бонелліс, 1498 р.), «Історія тварин» Аристотеля (Венеція, Й. Кельнський і Й. Мантен, 1476 р.), надрукована на пергаменті (один із двох відомих у світі пергаментних примірників) та багато інших.

Палеотипи в НБУВ зберігаються також у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій. Тут представлені видання найбільш відомих європейських друкарів Й. Фробена, Й. Бадіуса Асцезія, А. Торрезано, Й. Амербаха, Ф. Джунти, Я. Галлера, М. Шарфенберга, Й. Шьонспергера та ін.

Серед них «Твори» Хротсвіти Гандерсгеймської (Нюрнберг, 1501 р.) з гравюрами А. Дюрера, надзвичайно ошатний «Часовник» (Париж, 1505 р.), «Небезпечні пригоди <...> Тойєрданка» (Аугсбург, 1519 р.) з 118 розфарбованими від руки ілюстраціями, декілька видань «Похвали Глупості» Е. Роттердамського (Базель, 1515, 1516 р. та ін.), «Історія рослин» Л. Фукса (Базель, 1542 р.), «Космографія» С. Мюнстера (Базель, 1544 та 1550 р.), «Астрономія» П. Аппіана (Інгольштадт, 1540 р.), «Міссал Плоцької дієцезії» (Краків, 1520 р.) тощо. Значну частину колекції становлять видання творів визначних діячів Реформації: М. Лютера, Ф. Меланхтона, У. Цвінглі, У. фон Гуттена та ін.

В окремі колекції об'єднані видання деяких визначних європейських друкарських фірм XV–XVII ст.: Альдів з Італії (Венеція), Етьєнів із Франції (Париж, Женева), двох нідерландських – Плантена (Антверпен, Лейден) і Ельзевірів (Лейден, Антверпен), а також провідних французьких видавців XVIII ст. Дідо (Париж). Відповідно створено видавничі колекції альдин (92 прим.), етьєнів (52 прим.), плантенів (243 прим.), ельзевірів (605 прим.) і видань Дідо (690 прим.).

Безперечно цінність має колекція кириличних видань XV–XVIII ст., що становить основу україніки стародруків: видання знаменитих друкарів Ш. Фіоля, Макарія, Ф. Скорини, І. Федорова, П. Мстиславця, П. і С. Беринд, Т. Земки. Тут зберігаються друки, видані в друкарнях Києво-Печерської лаври, Львівського і Віленського братств, в Острозі, Чернігові, Почаєві, друкарнях Балабанів у Стрятині та Крилосі, М. Сльозки у Львові, Московського друкарського двору тощо. Серед первістків кириличного книгодрукування заслуговують на увагу «Часослов» і «Тріюдь пісна» (Краків, 1491 р.), «Октоїх» (Цетінє, 1494 р.), дев'ять окремих книг Біблії Ф. Скорини (Прага, 1517–1519 рр.), «Служебник» і «Святкова Мінея» (Венеція, 1519 та 1538 р.), Псалтир (Горажде, 1521 р.), «Октоїх п'ятигласник» (Грачаниця, 1539 р.) та ін.

У колекції зберігаються віхові для української духовності та культури видання, серед яких Львівський Апостол 1574 р. та Острозька Біблія 1581 р. І. Федорова, знаменитий «Апокрисис» Х. Філалета (Острог, 1598–1599 рр.), «Граматика» М. Смотрицького (Єв'є, 1619 р.), «Анфологійон» (Київ, 1619 р.), «Лексікон славенороскїй» П. Беринди (Київ, 1627 р.), «Катехізіс» і «Требник» П. Могили (Київ, 1645 та 1646 р.), «Синопис» (Київ, 1680 р.), «Па-

терик печерський» з гравюрами Іллі (Київ, 1678 р.) та Л. Тарасевича (Київ, грудень 1702 р.), «Книга житій святих» Д. Ростовського-Туптала (Київ, 1689–1705 рр.) тощо. Серед кириличних друків є рідкісні видання: «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького (Острог, 1587 р.), «Просфонима» (Львів, 1591 р.), «О христіанском благочестіи» М. Пігаса (Львів, 1593 р.), привітальний панегірик П. Могили «Євхаристиріон» (Київ, 1632 р.), «Календар... на 1727 р.» (Київ, 1726 р.), нотний «Ірмологіон» (Львів, 1700 р.), «Ифіка ієрополітика» (Київ, 1712 р.), «Богогласник» (Почаїв, 1790 р.) та багато інших.

Українську культуру репрезентують твори й автографи визначних українських письменників, культурних, релігійних, політичних діячів: Л. Барановича, І. Галятовського, А. Радивиловського, І. Гізеля, К. Транквіліона-Ставровецького, П. Могили, С. Косова, А. Кальнофойського, М. Смотрицького, Р. Ракушки-Романовського, С. Яворського, І. Фальковського, Є. Болховітінова, М. Максимовича та ін.

Також колекція видань гражданського друку, яка нараховує близько 14 тис. примірників. У ній зберігаються так звані петровські видання (надруковані за життя Петра I), які вважаються надзвичайно рідкісними. Найбільш цікаві серед них «Приемы циркуля и линейки» (Санкт-Петербург, 1709 р.) та «Геометрия практика» (Санкт-Петербург, 1709 р.). В окрему колекцію виділені друки М. Новікова (699 прим.). Серед видань гражданського друку на особливу увагу заслуговують первістки гражданського книгодрукування в Україні, що видавалися друкарнями Києва, Бердичева, Миколаєва, Харкова, а також перше видання нової української літератури «Енеїда» І. Котляревського (Санкт-Петербург, 1798 р.), знамените «Слово о полку Ігоревім» (Москва, 1800 р.), праці з історії України Д. Бантиша-Каменського, Я. Марковича, В. Рубана та ін.

До складу колекції рідкісних видань входять рідкісні та цінні видання XIX–XX ст., серед яких прижиттєві видання творів класиків української літератури І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Вовчка, М. Гоголя, П. Куліша, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Л. Українки, О. Кобилянської та ін.; велика добірка прижиттєвих друків визначного українського історика М. Грушевського. Широко представлено українські періодичні видання, літературні альманахи та збірники XIX – початку XX ст.

Тут зберігаються книги, які по праву вважаються шедеврами поліграфічного мистецтва. Серед них надзвичайно багато оздоблено видання «История и памятники византийской эмали. Собрание А. Звенигородского» М. Кондакова (Санкт-Петербург, 1882 р.) – в оправі зі шагренової шкіри; надрукована на рисовому папері японська казка «Шипейтаро» (Токіо, середина XIX ст.); збірка казок з рухомими ілюстраціями «Багдадские пирожники» (Москва, 1882 р.); стилізація під справжній рукописний «Вахтовий журнал» Х. Колумба 1890 р. (Дюссельдорф, кінець XIX – початок XX ст.) – в оригінальній пергаментній оправі; невеличке видання під назвою «Розповіді про Ісуса Христа» (Лондон, 1846 р.), що імітує стародруковану багато ілюстровану книжку в металевому окладі, та ін.

Великий інтерес викликає колекція мініатюрних видань, до якої входять книжки, надруковані впродовж XIX–XX ст., розміри яких не перевищують 10 см. Найменшими серед мініатюрних видань є Коран (без місця та року видання, 27x20 мм), «Англійський словник» (Нью-Йорк, без року видання, 22x15 мм), «Фауст» Й. Гете у двох томах (Лейпциг, 1907–1908 рр., 48x36 мм), «Поезії» А. Міцкевича (Варшава, 1898 р., 30x23 мм) та ін.

Фонди відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій представлені історичними бібліотеками Київського університету св. Володимира, Київської духовної академії, Києво-Печерської лаври, київських монастирів і церков (Софійського собору, Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря та ін.), великі колекції польського короля Станіслава Августа Понятовського, родини Хрептовичів, Яблоновських, Вишневецьких, Мнішків, Мікошевських та ін. Існують колекції релігійних православних і світських журналів (<http://www.nbuv.gov.ua/node/58>).

Цінну україніку містять фонди відділу образотворчих мистецтв. Фонд гравюри (близько 2500 од. збереження) містить твори українських, російських та західноєвропейських майстрів XVII–XXI ст. Це історичні та жанрові гравюри, портрети, пейзажі, екслібриси, виконані в різних техніках (ксилографія, лінорит, мідьорит, офорт, літографія). У фонді гравюри зберігаються окремі гравюри та колекції оригінальних творів В. Касіяна, О. Пащенко, М. Дерегуса, Г. Польового, О. Фіщенка, В. Лопати, Г. Малакова, М. Стратілата, Г. Сергеева та інших відомих українських майстрів XX ст. Колекція лубка (народних картинок) налічує 366 од. збереження і складається з російського лубка XVIII – XIX ст., радянського лубка 1920–

1950-х рр., китайського лубка XIX – початку XX ст., японського і французького лубка початку XIX ст. Фонд образотворчої поштівки налічує близько 50 тис. од. збереження, художньої репродукції налічує понад 8000 од. збереження й репрезентує твори українських, російських і зарубіжних майстрів різних етапів історії образотворчого мистецтва.

Найдавніші нотні видання датовані кінцем XVII ст. Значну групу документів становлять видання XVIII ст. (близько 2000), що за міжнародними стандартами вважаються раритетними нотними виданнями. Повніше представлено музичну культуру XIX ст. З 1930-х років до фонду надходить обов'язковий примірник нот.

У відділі музичних фондів НБУВ зберігаються окремі нотні колекції. Найбільш цінними з них є нотне зібрання родини Розумовських (друга половина XVIII – початок XIX ст.), колекція камерно-інструментальної музики І. Гаврушкевича (кінець XVIII – XIX ст.), колекція «Українські нотні видання 1917–1923 років», колекція «Музичний фонд України», бібліотека Спілки композиторів України. «Музичний фонд України» – колекція документів (1527 од. збереження), що складається з нотних рукописів українських композиторів, машинописних лібрето, сценаріїв, поетичних текстів, перекладів лібрето класичних опер і оперет, афіш та програм вистав і концертів, внутрішніх рецензій, листування авторів з Міністерством культури УРСР тощо за 1997–2004 рр., що у своїй сукупності презентують вітчизняне академічне музичне мистецтво другої половини XX ст.

У бібліотеці існують і інші національно значущі колекції та зібрання. Серед них фонди зарубіжної україніки, що збирає українські видання різних країн, Фонд Президентів України, де збираються документи про інститут президентства в Україні, бібліотечна колекція книг та музейна колекція подарунків президентам України (<http://www.nbuv.gov.ua/node/48>). Надзвичайно цінним є Архівний фонд НАН України – архів майже столітньої історії науки в Україні Він є головним архівним підрозділом у системі НАН України, де зберігаються як офіційні документи інститутів НАН України, так і численні особові архівні фонди академіків, членів-кореспондентів, видатних учених української науки, які представляють 20 напрямів розвитку української науки.

Не менш значущими є фонди другої академічної бібліотеки – Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Сьогодні вона

є однією з найбільших за обсягом фондів книгозбірнею України (<http://www.nbuv.gov.ua/node/48>).

Організована 2 січня 1940 р., вона об'єднала у фондах націоналізовані радянською владою численні громадські, приватні, державні колекції та бібліотеки, які функціонували до 1939 р. на теренах Львова й Західного регіону України. Серед них книгозбірні Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Народного дому, Національного інституту ім. Оссолінських, «Студіону», Фундації ім. Баворовських, частина бібліотеки Львівського Ставропігійського братства, Єврейської бібліотеки, численні книгозбірні філій товариства «Просвіта», конфісковані бібліотеки монастирів, приватні збірки, а також бібліотеки національних товариств. Слід зазначити, що, у свою чергу, в історичних бібліотеках та зібраннях Народного дому, Національного інституту ім. Оссолінських, «Студіону», Фундації ім. Баворовських, Ставропігійського братства на 1940 р. також було зібрано багато історичних приватних збірань і колекцій, що репрезентували розвиток унікальної культури Західного регіону України впродовж століть. На жаль, історія Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, як і інших бібліотек у період радянської влади, зазнавала не лише нарощення фондів, а й значних втрат книжкової спадщини, викликаних політичними рішеннями [49].

У бібліотеці сьогодні зберігається понад 8 млн од. збереження. Зокрема, найвагоміше у світі зібрання україніки рукописних і друкованих видань XI – початку XX ст.; особові архівні фонди XVIII–XX ст.; українська й іншомовна періодика XIX – першої половини XX ст. (понад 3 млн од. збереження); унікальні колекції інкунабул (50 од. збереження), палеотипів (понад 800 од. збереження), стародруків (близько 120 тис. од. збереження) і картографічних видань XVI–XVIII ст. (понад 22 тис. од. збереження). Крім того, ЛННБ України ім. В. Стефаника – єдина в Україні книгозбірня, яка володіє творами українського і світового мистецтва: гравюрами, скульптурами, рисунками, акварелями, гуашами, фотографіями та найбільшою в Україні колекцією нотних творів вітчизняних і зарубіжних композиторів (378 тис. од. збереження) (<http://www.lsl.lviv.ua>).

Постановою Кабінету Міністрів України № 1709 від 19.12.2001 р. унікальні колекції та зібрання бібліотеки, серед яких: інкунабули, палеотипи, рукописні книги XI–XVIII ст.; книжкові й періодичні видання, що виходили в Україні та поза її межами у XVIII–XX ст.; оригінальні твори україн-

ських, західноєвропейських, китайських, японських художників (рисунок, акварелі, гравюри) й один з найбільших в Україні нотний фонд і цінна картографічна колекція, віднесені до наукових об'єктів, що визначені як національне надбання. Загальний обсяг фондів, що мають виняткове значення для української науки й не можуть бути відтворені в разі їх втрати або руйнування, становить 3 млн 725 тис. од. збереження.

1989 р. львівська бібліотека отримала статус науково-дослідного інституту, що дало змогу розгорнути науково-дослідну діяльність і сформувати книгознавчу, бібліографознавчу та пресознавчу наукові школи, які здійснюють підготовку матеріалів і формування електронної бази даних для створення національної бібліографії українського друку. Вона відома своїми дослідженнями в галузі книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, пресознавства, джерелознавства, документознавства, біографістики, археографії, мистецтвознавства, історії культури, інформатизації бібліотек, збереження, консервації та реставрації документів.

Як національна установа бібліотека зберігає унікальний фонд рукописних і друкованих пам'яток української та світової книжкової культури XI–XX ст., творів українського й зарубіжного мистецтва, інших документів на різноманітних носіях інформації. Бібліотека виконує функції важливого інформаційно-аналітичного й освітнього центру: публікує багатотомні науково-довідкові видання, випускає у світ збірники наукових праць, монографії, матеріали конференцій та численні бібліографічні покажчики.

У ЛННБ функціонують три науково-дослідні інститути: Науково-дослідний інститут пресознавства, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів та Інститут сучасних інформаційно-бібліотечних технологій. До складу бібліотеки входять 18 науково-дослідних відділів, вісім організаційно-функціональних і 10 інших підрозділів.

Унікальними є найбагатше у світі зібрання україніки (понад 3 млн од. збереження), що містить майже всі друки XVIII – першої половини XX ст., які вийшли в Україні та за її межами й були знищені в багатьох інших бібліотеках; єдиний у світі фонд української періодики, зокрема так званий галицький фонд (1446 назв, 2442 річні комплекти), який включає українські періодичні видання XIX – початку XX ст., українознавче зібрання (близько 5 тис. назв) іноземних продовжуваних видань XIX – початку XX ст. Це наукові, громадсько-політичні, технічні, літературні журнали багатьма

мовами світу. У газетному фонді є видання XVIII–XIX ст. польською, німецькою, англійською та іншими мовами (821 назва, 4498 річників). У бібліотеці засновано відділ україніки, який досліджує та залучає до наукового обігу фонди української літератури, що перебували до 1990-х років у спецфондах, поповнює ці фонди українознавчою літературою. У відділі зберігаються й перші прижиттєві видання творів класиків української літератури: М. Коцюбинського, Л. Українки, М. Шашкевича, В. Стефаника, І. Нечуя-Левицького, О. Кобилянської, П. Мирного, І. Карпенка-Карого, С. Руданського, П. Грабовського та ін.; одна з кращих колекцій «кобзарів» Т. Шевченка; повний комплект серійних видань Наукового товариства ім. Т. Шевченка, видань ВУАН. З належною повнотою у відділі представлені видання польської, чеської, болгарської, сербської, хорватської, румунської, віденської та інших академій наук, різноманітних наукових товариств філологічного, історичного, етнографічного, слов'янознавчого спрямування. Репрезентовано збірку україномовної періодики – від «Зорі Галицької» 1848 р. до сучасних українознавчих видань, серед них комплекти щоденників: «Діло», «Руслан», «Новий час» і часописів «Свобода», «Нова зоря», «Слово», «Правда»; окупаційну пресу 1941–1944 рр. («Львівські вісті», «Наші дні», «Краківські вісті»); зберігаються українські довоєнні еміграційні пресові видання Канади, Бразилії, США та ін. [50].

Понад 250 тис. унікальних і рідкісних видань XVI–XIX і початку XX ст. зібрано у відділі рідкісної книги. Тут, зокрема, нараховується понад 120 тис. стародрукованих видань XVI–XVIII ст. латинським шрифтом, 2550 од. збереження слов'янських і 2050 од. збереження гражданських друків. Серед них: інкунабули (49 од. збереження), зокрема рідкісні східнослов'янські «Триодь цветная» та «Триодь постная», видані Швайпльтом Фіолем (Краків, 1491 р.), найстаріша латинська інкунабула трактат Марка Туллія Ціцерона «Про старість» (Кельн, 1467 р.), найдавніший друкований лікувальний посібник «Гербарій» (Майнц, 1484 р.), видання нюрнберзького друкаря А. Кобергера «Всесвітня хроніка» Г. Шеделя (1493 р.), ілюстрована 1809 гравюрама на дереві М. Вольгемута і В. Пляйденвурфа, а також книга Й. Мюллера «Витяг з “Альмагесту” Птолемея», видана Й. Гаманом (Венеція, 1496 р.), і рідкісне кельнське видання 1481 р. трактат «Властивість речей» Бартоломея Англійського.

Окрасою є зібрання східнослов'янських (кириличних, гражданських і численних глаголичних) стародруків XVI–XVII ст. Так, з кириличних і гражданських видань XVIII ст. цікавою є збірка палеотипів, яка налічує понад 800 од. збереження латинською, грецькою, церковнослов'янською, а також німецькою, італійською, французькою, польською, чеською та іншими мовами. Серед шедеврів мистецтва друку видання Й. Кноблоуха (Страсбург), Гімніхів і П. Квентеля (Кельн), Й. Шеффера (Майнц), А. Кобергера (Нюрнберг), а також краківські видання Галлерів, Унглерів, Ієроніма Вістора та ін. Чимало книг зібрання ілюстровані видатними майстрами графіки XVI ст. Зібрання стародруків латинським шрифтом другої половини XVI та XVII–XVIII ст. представлено виданнями різноманітного напрямку, серед яких чимало історичної та географічної тематики, а також творів учених і класиків античної та світової літератури – Ксенофонта, Платона, Аристотеля, Вергілія, Горація, Овідія, Тіта Лівія, Сенеки, М. Коперника, М. Сервантеса, В. Шекспіра, філософів-просвітителів Ж.-Ж. Руссо, Вольтера та багатьох інших. Однак головна увага приділяється українським за походженням книжкам [51].

Унікальною є колекція картографічних матеріалів (понад 14 тис. од. збереження). Джерела широко репрезентують картографічну україніку [52]. Тут зібрано одну з найбільших у Європі колекцію картографічних стародруків; видання XVI ст., атласи й карти XVII–XVIII ст. Найповніше представлені європейські картографічні видання XIX – початку XX ст. Найдавніше видання в колекції – «Географія» К. Птолемея, надрукована в Страсбурзі 1513 р. Датовані кінцем XVI – початком XVII ст. видання світової картографії: праці визначного фламандського картографа А. Ортелія, зокрема амстердамське та антверпенське видання його «Атласу світу» (1584 р.), антверпенське видання атласу стародавнього світу 1601 р., примірник першого видання «Атласу» основоположника новітньої картографії Г. Меркатора, здійсненого 1595 р. у Дуйсбурзі. Середина XVII ст. представлена багатотомними картографічними виданнями таких знаменитих західноєвропейських видавців, як В. Блау, Я. Янсон, М. Сансон і їхніх спадкоємців. Серед картографічних видань XVII ст. – карти Г. Боплана, зокрема примірник гданського видання 1650 р., «Спеціальної карти України» та пізніші перевидання окремих її частин, на яких відображено території Київщини, Брацлавщини, Покуття. XVIII ст. у картографічній колекції

представлене численними виданнями німецьких картографів Й. Гоманна, М. Зойтера, атласами різних частин світу французького картографо-реформатора Ж.-Б. д'Анвілля, а також картою із зображенням українських земель австрійського картографа Т. Лотера. Картографічна продукція XIX – початку XX ст. – це загальногеографічні та спеціальні атласи, фізико-географічні й топографічні карти та карти-схеми суспільних явищ. Серед них видання А. Штілера, Г. Фрейтага, О. Шпамера, А. Гартлебена. З історичних видань – атласи Г. Кіперта, Г. Драйзена, Й. Лелевеля, І. Павлицева [53].

Відділ рукописів, фонд якого становить понад 111 тис. од. збереження, об'єднує фонди колишніх бібліотек Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Народного дому, Національної бібліотеки ім. Оссолінських, Центрального василіанського архіву та бібліотеки Богословської академії у Львові.

У їхньому складі пергаментні грамоти – оригінальні пам'ятки української актової мови XV–XVI ст.; пам'ятки української писемності XIII–XVIII ст., латинські, польські, арабські, перські, турецькі, єврейські (іврит) рукописні книги XIII–XVIII ст. Цінним джерелом щодо історії землеволодіння в Україні XV – першої половини XX ст. є маєткові архіви Дідушицьких, Сапегів, Яблоновських. Особові архівні фонди відділу містять інформацію до історії політичної боротьби, громадського й культурного життя Галичини XIX–XX ст. (архіви Барвінських, В. Гнатюка, М. Возняка, М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького, А. Петрушевича, Любомирських, Сапег та ін.). Музична культура XIX–XX ст. відображена в архівах композиторів і музикознавців (М. Лисенка, К. Стеценка, О. Нижанківського, З. Лиська). Тут велика кількість автографів, переважно листів і окремих праць українських та закордонних письменників і вчених, зокрема Л. Українки, І. Франка, Б. Лепкого, М. Грушевського, І. Огієнка, Я. Коллара, В. Ягича, А. Міцкевича, В. Гюго. Фонди відділу можна поділити за такими основними групами: 1) колекції рукописних книг, документів, автографів, зібраних у минулому науковими установами, бібліотеками й приватними колекціонерами; 2) архіви громадських і культурно-наукових установ, які діяли на території Західної України до 1939 р.; 3) шляхетські родові та маєткові архіви; 4) особисті архіви окремих діячів науки, літератури, мистецтва.

Фонд відділу мистецтва містить близько 350 тис. од. збереження – гравюр, рисунків, акварелей, гуашей, фотографій, нот. Серед них є праці

відомих європейських художників української, польської, німецької, французької, російської та інших шкіл, а також найбільша в Україні колекція австрійського монументального живопису пізнього бароко. У колекції графіки – оригінальні твори українських і зарубіжних художників (А. Дюрера, Х. Рембрандта, Г. Гольцціуса, А. Остаде, В. Гондіуса та ін.). Крім західноєвропейської гравюри, у відділі зберігаються також твори китайських і японських художників XVIII–XIX ст., зокрема У. Катагави, Х. Капусіки, Упрошіте. Найбільшою в Україні є колекція книжкових знаків (екслібрисів) від найдавніших, так званих суперекслібрисів, до сучасних, а також матеріали з архітектури, станкового та прикладного мистецтва, які відображають багато творів, що вже не існують, а також рідкісні фотографії визначних мистецьких пам'яток, неопублікованих у науковій літературі.

Унікальною є колекція нот українських композиторів. Це – зібрання бібліотеки Наукового товариства ім. Т. Шевченка, архів українського композитора й музикознавця П. Бажанського, оперного співака М. Менцінського, ноти з приватного зібрання українського композитора Й. Кишакевича, бібліотеки Народного дому, «Студіону», нотного видавництва «Торбан», зібрання нот, виданих у XVIII ст., та ін. Серед них зустрічаються рідкісні видання українських композиторів М. Березовського, А. Веделя, Д. Бортянського, М. Лисенка та ін. Існує колекція нотних видань зарубіжних композиторів (<http://www.lsl.lviv.ua/fondy.htm>).

Відділ історичних колекцій бібліотеки досліджує історію та склад колекційних зібрань, зокрема впродовж декількох років було описано величезну колекцію Наукового товариства ім. Т. Шевченка, книгозбірню «Студіону» у Львові, колекцію митрополита А. Шептицького, досліджує долю переміщених культурних цінностей періоду війни та українські бібліотечні й рукописні зібрання Центрально-Східної Європи тощо [54].

Особисті колекції представлені не лише українськими діячами минулого, а й сучасності, у тому числі й з української діаспори, зокрема скульптора Терлецького; родини українських громадських діячів із США Шепарович-Кузьмович; поета В. Лучука; математика І. Герасима; мовознавця М. Деркача; музикознавця, фольклориста В. Гошовського; мовознавця, професора Л. Гумецької; піаністки, педагога, професора Г. Левицької; історика, бібліографа, професора із США Л. Винара; родини українського колекціонера, книголюба, інженера М. Преторіуса з Польщі; родини філолога,

музеєзнавця, археографа, мистецтвознавця І. Свенціцького; родини доктора права, засновника міжнародної фундації свого імені, мецената О. Антоновича із США; літературознавця Д. Дацка; родини композитора О. Нижанківського із Швейцарії; родини книговидавця, громадського діяча М. Коця із США; композитора Й. Кишакевича; академіка М. Возняка; історика, філолога, археолога, етнографа, церковного та громадського діяча А. Петрушевича; родини О. і Г. Горбачів (ФРН) та ін. Відділ рукописів містить фонди старопольського періоду, австро-угорського панування в Галичині, міжвоєнної Польщі, періоду німецької окупації, значний документальний масив радянського періоду та періоду української незалежності.

Крім значної за обсягом рукописної україніки [55], у фондах відділу зберігається значна кількість документальної спадщини, яка представлена польськими, вірменськими, єврейськими та іншими комплексами документів, переважно з питань суспільно-політичних, економічних і культурних відносин у Галичині та сусідніх з нею земель, починаючи з XII–XIII ст. і до найновіших часів. Значну частину збірки становлять рукописні книги XIV–XVIII ст. староруською, українською, латинською та іншими мовами. Упродовж існування відділу (від 1940 р.) спостерігається систематичне поповнення фондів новими джерельними надходженнями.

Заслугує на особливу увагу депозитний фонд переважно вітчизняних діячів науки й культури західноукраїнського регіону та представників української діаспори. Його комплектування здійснюється документами на різних видах носіїв інформації: традиційних – паперовій основі, а також фото-, фоно- та відеодокументи.

Матеріали відкладаються в трьох основних комплексах: історичні матеріали, особові архівні фонди і фонди культурно-просвітницьких установ. Більшість фондів надходять до відділу у вигляді цілісних архівів, що сформувалися як результат життя та діяльності осіб і здебільшого передаються представниками родини. Серед них архіви Р. Іваничука, Р. Лубківського, В. Качкана, Я. Ісаєвича та ін. Особливе місце у відділі займають архіви представників української діаспори: Т. та О. Антоновичів, І. та М. Коців, О. Корчак-Городиського, О. Горбача, М. Богачевської-Хом'як, М. Прокопа, М. Добрянського, колекція Українського історичного товариства. Нещодавно до фондів відділу рукописів надійшло 29 нових архівів, у тому числі архіви І. Крип'якевича та М. Кордуби [56].

Отже, національні академічні бібліотеки є головними центрами історико-культурної спадщини України. Разом з цим інші об'єкти національної пам'яті зберігаються також у ряді наукових установ НАН України, які також можна вважати установами національної пам'яті і які зберігають документальні фонди та музейні колекції. Інформація про ці джерела сьогодні представлена на сайтах цих установ.

До цих установ належать такі (з правом постійного зберігання).

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (відділ рукописних фондів та текстології), що зберігає рукописну спадщину та архіви понад 250 видатних і відомих українських письменників, надзвичайно цінні й значні за кількістю одиниць збереження колекції рукописів Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Вовчок, П. Мирного, М. Коцюбинського, В. Стефаника, О. Кобилянської, П. Грабовського, І. Нечуя-Левицького, П. Куліша, М. Старицького, М. Гоголя, Г. Барвінок, М. Тарновського, О. Маковея, Я. Головацького, Ю. Яновського, Х. Алчевської, О. Барвінського, В. Доманицького, І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Кониського, О. Олеся, В. Винниченка, І. Багряного, О. Ольжича, М. Рильського, С. Крушельницької, О. Білецького, М. Бажана, М. Сиваченка та багатьох інших. Крім того, там зберігаються збірка рукописних книг, зібрання документів часописів і матеріалів «Літературно-наукового вісника», літературних організацій, зокрема Вільної академії пролетарської літератури, тематичні колекції рукописів з історії драматургії та театру, періодики й журналістики, окремими колекціями існують «Письменники діаспори», «Нова українська література», «Матеріали письменників Німеччини», а також Польщі, Румунії, Чехії, Словаччини, Югославії тощо.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів), де зберігаються фонди етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка, етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук, Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка Всеукраїнської академії наук, Кабінету музичної етнографії Всеукраїнської академії наук, Етнографічного товариства в Києві, Волинського краєзнавчого музею, Інституту українського фольклору АН УРСР, Інституту народної творчості та мистецтв АН УРСР, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, особові фонди О. Алешо, О. Біжковича,

М. Білозерського, В. Гнатюка, Б. Грінченка, П. Демуцького, О. Кістяківського, Ф. Колесси, В. Кравченка, М. Лисенка, П. Литвинової, П. Мартинюка, Я. Новицького, С. Носа, Ю. Павловича, О. Правдюка, Я. Прилипка, І. Рудченка, Д. Яворницького та ін. Фонди народознавчого спрямування мають у своєму складі ілюстративні матеріали (малюнки, фото) носіїв фольклору (кобзарів, лірників, співаків, оповідачів), предметів народного побуту й мистецтва, народних типажів, побутових сценек тощо. Цінною частиною архіву є колекція фонозаписів музичного й прозового фольклору, що створювалася переважно протягом другої половини ХХ ст. Інша частина архіву відображає історію професійного мистецтва в Україні – музики, образотворчого мистецтва, театру, мистецьких об'єднань і товариств, окремих митців та мистецтвознавців: Товариства художників ім. К. Костанді, театру «Березіль», В. Авраменка, М. Грінченка, Б. Егіза, Ф. Ернста, В. Йориша, Б. Крижанівського, Є. Мамолата, В. Нікітіна, П. Козицького, Я. Степового, В. Фемеліди, Я. Яциневича та ін.

Інститут археології НАН України. Тут існує Археологічний музей, де представлені музейні експонати, що є унікальними історичними та мистецькими об'єктами: найдавніший музичний комплекс доби палеоліту з Мізина (близько 18 тис. років), трипільська пластика, модельований череп епохи бронзи, одна з найбільших колекцій античних виробів, слов'яноноруські старожитності (поховальний комплекс із Шестовиць, шиферний рельєф з Михайлівського собору тощо). Науковий архів – це звіти археологічних експедицій, рукописні наукові праці з археології, історії, етнографії та антропології, особові фонди видатних українських учених-археологів: Ф. Вовка, В. Хвойки, Д. Щербаківського, В. Петрова та ін. Наукові фонди інституту є найбільшим в Україні сховищем археологічних знахідок, у якому зберігається близько 1200 колекцій, що постійно використовуються дослідниками України та зарубіжних країн для відтворення ранніх стадій історичного й культурного розвитку населення території України.

Облік різних видів джерел національної пам'яті проводиться відповідно до правил, що встановлені для цих документів або музейних предметів відповідно до норм, встановлених для цих видів в архівній, бібліотечній і музейній практиці.

Стислий огляд джерел історичної й національної пам'яті, що зберігаються у двох академічних і національних бібліотеках і академічних інсти-

тух, є лише незначною часткою загальної спадщини України, що представлена в АБМ України. Але навіть такий стислий огляд говорить про багатомільйонні скарби нації, якими вона може пишатися та зайняти відповідне місце серед інших народів світу, гідно репрезентувати власну культуру, а також стати невичерпним джерелом формування духовного потенціалу нації та її національної свідомості.

7.3. Система національного науково-інформаційного ресурсу історико-культурної спадщини академічних національних бібліотек України

Твердження, що історична та національна пам'ять є одним з факторів конкурентоспроможності держави в період розвитку глобалізаційних процесів, сьогодні є аксіомою, яка не потребує зайвих доведень. У період глобалізаційних інформаційно-психологічних та інформаційно-політичних впливів відкритого простору, коли відбуваються свідомі інтерпретаційні викривлення історичних фактів і змісту сучасних процесів з метою здійснення тиску на інтерпретацію історичної та національної свідомості народу, створення механізму протидії спотворенню історичної й національної пам'яті на державному рівні та умов для засвоєння суспільством об'єктивного знання, є невідкладним завданням держави.

Функції національних бібліотек і методи науково-інформаційної діяльності органічно притаманні інститутам національної пам'яті, що склалися впродовж віків. Це є історична функція ІНП. Меморіальна функція цих установ не є законсервованою формою збереження пам'яті, а безпосередньо установи покликані забезпечувати не лише зберігання, а й **наукове опрацювання та актуалізацію цих джерел суспільством**, удосконалювати механізми використання та безперервної передачі інформації всіма доступними комунікаційними засобами задля включення в суспільний обіг інформації про склад і зміст фондів, їх історико-культурне значення.

Інститути національної пам'яті зберігають джерела, що закладають підґрунтя для живої й об'єднуючої націю пам'яті. Технології комплектування, описування та зберігання джерел є важливою, але не єдиною технологією формування пам'яті, що характеризують діяльність АБМ. Вони

не лише комплектують і зберігають джерела пам'яті, а й здійснюють дослідження, створюють науково-пошуковий апарат на фонди, здійснюють широку популяризаційну діяльність. Наукова діяльність інститутів національної пам'яті передбачає як комплектування, експертизу, опрацювання джерел, так і їх репрезентацію.

У Законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (1999 р.) запропоновано основні критерії поняття «культурні цінності», однак на практиці поняття має конкретне вираження. Сьогодні склалася фондова класифікація документальної спадщини як основна для архівів, бібліотек, музеїв у контексті організації культурної спадщини.

Поняття фонду також є багатоаспектним на практиці: це – інституційний рівень (фонд бібліотеки, музею), рівень структурних підрозділів (відділів – фонд рукописів, стародруків та інших спеціалізованих підрозділів); організації окремих колекцій і зібрань, а також умовний рівень, коли поняття фонду та колекції базується на окремій видовій або предметній класифікації, що широко використовується під час створення науково-довідкового апарату, публікації певних видів джерел, що опинилися в організаційно різних фондах, але об'єднуються з метою наукового дослідження або створення корпусу джерел певного предметно-тематичного змісту, зокрема для виокремлення певних аспектів історичної або національної спадщини. Сьогодні ця класифікація прийнята як практично доцільна задля зберігання принципу колекційного походження з метою збереження історії формування фонду та колекцій, що є важливим для розуміння процесу створення фонду, зв'язку між його різними складовими, а також історії фондоутворювача.

Перший ієрархічний рівень системи фондової класифікації документальних джерел пам'яті характеризує діяльність установ пам'яті: архівну, бібліотечну, музейну, що характеризують соціальні функції цих установ. Ці фонди мають умовну класифікацію на класи: архівні документи, бібліотечні рукописні та друковані (тиражовані) документи, музейні предмети. Вони завжди універсальні за принципом колекціонування та змістом джерел.

Другий рівень пропонує класифікацію в межах «родової» класифікації, за якою документи відрізняються засобами відтворення: архівні документи, рукописні книги і творчі рукописи; стародруки та рідкісні видання; нотні, картографічні, образотворчі тощо.

У бібліотеках це структуроване за засобами відтворення універсальне зібрання рукописного фонду – колекційних рукописних книг та історичних документів, творчих рукописів і документів видатних осіб, що зберігаються у відділах рукописів наукових бібліотек та наукових інституцій на засадах архівних форм обліку, зберігання та використання як національна спадщина. Так само і фонди стародруків та рідкісних видань мають за змістом універсальний характер. Видовий універсалізм характеризує й інші комплексні зібрання. Однак ці зібрання підлягають не архівній, а бібліотечно-бібліографічній класифікації.

Третій рівень пов'язаний із групуванням фондів за певною ознакою – або інституційного, або особового зібрання, або колекції, що відображає певні групи джерел. Якщо інституційні зібрання та особові архівні фонди відображають принцип походження, то колекції мають типологічно-видовий зміст і об'єднані певною ознакою, наприклад, містять колекції кириличної рукописної книги, інкунабул, палеотипів, громадянського друку, видавничих фірм, мініатюрних видань, плакатів, листівок тощо.

У практиці ця класифікація носить умовний характер, багато певних видів джерел зберігається в різних фондах, що відображає сам процес колекціонування спадщини в суспільстві. Але фондова класифікація допомагає організації збереження і використання джерел.

Четвертий рівень виконує завдання тематичної класифікації і відповідного інформування суспільства про склад та зміст фондів і класифікації наукової за тематичним принципом. Для цього існує науково-дослідна та науково-інформаційна діяльність установ НП. Ця діяльність є часткою комунікаційної діяльності установ НП, покликаної інформувати суспільство про актуальні джерела національної пам'яті, організовувати комунікацію крізь віки щодо історичного досвіду нації, між різними соціальними групами та індивідуумами, допомагати державі в реалізації її національних функцій у широкому спектрі освіти, науки, культури.

Основними напрямками діяльності сучасних АБМ в Україні є науково-дослідна, культурно-освітня діяльність, фондова, видавнича, реставраційна, виставкова, пам'яткоохоронна робота, а також діяльність, пов'язана з науковою атрибуцією, експертизою, класифікацією, державною реєстрацією та усіма видами оцінки предметів, які можуть бути визначені як культурні цінності. Ця відповідальна праця потребує підготовки високо-

кваліфікованих учених-істориків і філологів у галузі книгознавства, кодикології, джерелознавства, картографії, архівознавства, музеєзнавства, археографії, палеографії, мовознавства, мистецтвознавства та інших спеціальних історичних та філологічних дисциплін, фахівців і учених, які виховуються роками передачею знання від покоління до покоління.

За останні 20 років підготовка таких фахівців відбувалася безпосередньо в інститутах національної пам'яті, переважно з тих співробітників, які мали історичну і філологічну підготовку в університетах та педагогічних інститутах. Важливе значення має й підготовка кадрів через систему підготовки кадрів вищої кваліфікації – кандидатів і докторів наук, наявність спеціальних дисциплін та спеціальностей у системі підготовки кваліфікованих кадрів [57], які розвивають ці галузі знань, створюють власні школи, беруть активну участь у підготовці фахівців у галузі книгознавства, бібліотекознавства, документознавства, архівознавства, музеєзнавства [58]. Серед них понад 60 дисертацій, захищених за останні роки, присвячено питанням історії та сучасного стану культурної спадщини, передусім важливо відзначити дисертаційні праці в галузі історії та теорії книги [59]. Захищено дисертації, що відображають становлення власної української школи в галузі книгознавства¹⁵. Міцний напрям утворюють дослідження

¹⁵ *Дубровіна Л. А.* Кодикологія та кодикографія як спеціальні історичні дисципліни в дослідженнях історії української книги: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни». – К., 1993. – 42 с.

Ковальчук Г. І. Теорія та практика книжкового пам'яткознавства ХХ ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2005. – 37 с.

Ківишар Т. І. Український книжковий рух: книговидання та книгопоширення (1917–1923 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 1996. – 46 с.

Швецова Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2002. – 32 с.

Маркова В. А. Книжкова комунікація: теорія, історія, перспективи розвитку: автореф. дис. ... д-ра наук із соц. комунікацій: спец. 27.00.03 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – Х., 2011. – 36 с.

Мишук С. М. Історико-кодикографічні та бібліографічні дослідження рукописно-книжкової спадщини України (друга половина ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 27.00.03 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2009. – 32 с.

Гальченко О. М. Оправа українських книг та стародруків як об'єкт кодикографії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 05.25.04 «Книгознавство». – К., 1994. – 18 с.

Біличенко О. Л. Культурно-виховна роль книги в умовах формування інформаційного

історії та складу бібліотечних колекцій і зібрань, що історично утворилися в Україні й на сьогодні також є окремим культурним надбанням України¹⁶. З огляду на колосальний потенціал таких історико-книгознавчих

суспільства: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2001. – 18 с.

Іванова О. А. Рукописна книга XVI ст. в Україні. Основні засади кодикологічного опису: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2003. – 20 с.

Качур І. Б. Французька книга в Галичині у другій половині XVII ст.: видавничий репертуар, розповсюдження та рецепція: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 27.00.03 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2009. – 19 с.

Клименко Е. С. Музична крюкова рукописна книга XII – початку XX ст. в Україні: історико-кодикологічний опис: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2007. – 20 с.

Кольбух М. М. Кирилична рукописна книга XVI ст. в історико-культурному процесі в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 27.00.03. – К., 2008. – 21 с.

Корнєєва Г. В. Українська дитяча книжка Східної Галичини: історико-книгознавчий аспект (друга половина XIX ст. – 1939 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2005. – 18 с.

Лисенко Л. В. Бібліотечні колекції та зібрання XIX–XX ст. як об'єкт археографічного та джерелознавчого опису: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2004. – 19 с.

Литвиненко О. О. Дитяча книга в мультимедійному середовищі: сучасний стан та перспективи розвитку: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: спец. 27.00.03 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2011. – 22 с.

Муха Л. В. Бібліотечні колекції та зібрання в системі історико-культурних фондів: реконструкція і реєстраційний опис: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 1997. – 26 с.

Сошинська В. Є. Професійна комунікація як фактор розвитку книжкової галузі: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: спец. 27.00.03. – К., 2013. – 20 с.

Фріс В. Я. Кирилична рукописна книга в Україні XVI – першої половини XVII ст.: кодикологія та регіональні особливості: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02. – Львів, 1994. – 25 с.

Шалашина Н. М. Розвиток історико-книгознавчої думки в Україні у XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2004. – 20 с.

¹⁶ *Біленький Є. А.* Архів і бібліотека Шодуарів як джерело з історії колекціонування і біобібліографії в Україні XIX–XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2001. – 18 с.

Булатова С. О. Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських XVII – сер. XIX ст.: походження, доля та історико-книгознавча реконструкція: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 1999. – 17 с.

досліджень принципово важливим було широко підтримувати такі дослідження не лише на рівні підготовки кадрів вищої кваліфікації, а й створювати кадровий потенціал уже на етапі вищої освіти. Однак, на жаль, сьогодні підготовка фахівців такого рівня в Україні у вищих начальних закладах культури майже відсутня.

Науково-дослідна робота АБМ створює новий науковий напрям, що раніше був відсутній у сфері національної науки. Лише науково обґрунтована інформація про історичні джерела та джерела пам'яті має право включатися в соціальні комунікаційні процеси, використовуватися в державній, науковій і культурній діяльності, діяльності мас-медіа. Отже, комунікаційна

Калмикова М. М. Особові книжкові зібрання у фондах Наукової бібліотеки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського (1918–1941): історія формування та зміст: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 27.00.03 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2010. – 20 с.

Кириченко Р. С. Франкомовна україніка кінця XVII – початку XX ст. у бібліотечних колекціях України: походження, склад, зміст, історико-книгознавча реконструкція: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2005. – 19 с.

Колосовська О. М. Дослідження та колекціонування стародрукованої кириличної книги в Галичині (кінець XVIII – перша половина XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 1998. – 17 с.

Кривенко М. О. Книгозбірня «Студіону» у Львові (1909–1940 рр.): історія, сучасний стан фонду: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 27.00.03 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2010. – 20 с.

Миронець Н. Р. Книжково-рукописне зібрання барона Ф. Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2004. – 18 с.

Мицук С. М. Бібліотека Волинського краєзнавчого музею у Житомирі (1900–1932): походження, склад, доля: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2003. – 16 с.

Мяскова Т. Є. Історія комплектування та сучасний стан колекційних фондів бібліотеки Київського університету св. Володимира (1834–1927 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2001. – 17 с.

Рабчун О. С. Родова книгозбірня Урбановських та Стажинських як об'єкт історико-книгознавчого дослідження (XIX – поч. XXI ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 27.00.03 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2012. – 16 с.

Римарович І. О. Родові книгозбірні Правобережної України XVIII ст. у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: історія та бібліографічна реконструкція: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». – К., 2001. – 17 с.

діяльність складається з різних технологічних процесів експертизи, наукового опису й дослідження фондів, складання науково-довідкового апарату бібліотек, архівів, музеїв, а також представлення інформаційного продукту засобами сучасних інформаційних технологій.

Ці функції реалізуються як науково-дослідною діяльністю, так і посередництвом науково-інформаційної та культурно-освітньої діяльності АБМ, яка передбачає створення системи вторинних джерел – довідників вторинного документного рівня, включаючи описи, інвентарні книги, путівники по фондах, наукові каталоги й покажчики, списки, огляди, реєстри переміщених цінностей, а також публікацій документальних джерел, пам'яток історії та культури, інших видів діяльності.

Окремий напрям науково-інформаційної та науково-дослідної роботи – створення спеціалізованих часописів та інших періодичних наукових видань, спеціально присвячених питанням культурної спадщини, зокрема «Пам'ятки України: історія та культура», «Рукописна та книжкова спадщина України», «Пам'ятки: Археографічний щорічник», «Українська старовина», «Музеї України», «Праці центру пам'ятокзнавства» (Центр пам'ятокзнавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури) та багато інших.

Наукові праці є також потужним засобом впливу на формування національної пам'яті народу, включення цієї інформації в соціальну духовну сферу й через державні та недержавні інституції формують нові покоління громадян, які відчувають єдність поколінь і спроможні зробити свій вибір у період соціальних перетворень.

За період незалежності ці інститути національної пам'яті провели фундаментальну роботу з наукового опису та каталогізації джерел національної пам'яті, що були виключені раніше з наукового обігу з політичних причин. Установами національної пам'яті лише за 20 років створено десятки фундаментальних путівників по фондах центральних і обласних архівів, бібліотек, музеїв.

Фундаментальним внеском українських учених стала підготовка зведених довідників загальноукраїнського масштабу, передусім «Архівні установи України: довідник», коротка та розширена версії (кн. 1–2), де подані відомості про документальну спадщину архівів, бібліотек, музеїв і наукових установ, підготовлену великим колективом архівних, бібліотечних

та музейних працівників, де розкрито коло українських інститутів національної пам'яті й подано короткий зміст документальних фондів¹⁷. Було підготовлено зведені довідники в галузі бібліотечної та музейної справи, де розкриваються національні скарби України¹⁸.

Опубліковано сотні наукових довідників по окремих фондах архівів, бібліотечних сховищ, що містять колекції культурних цінностей, публікацій архівних документів.

Можливості інформаційного суспільства дають змогу донести цю інформацію до державних структур, установ освіти й науки, надзвичайно широкими є можливості персонального звернення до окремих громадян. Результати такої діяльності та бібліографія виставлені на сайтах усіх великих бібліотек, музеїв, архівів, спеціальних наукових установ, що вивчають пам'ятки історії та культури, історичні джерела, зокрема Центр пам'яток-навігатора НАН України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Інститут національної пам'яті тощо.

Значного масштабу набула діяльність із публікації джерел національного значення. Серед них видання пам'яток письма й друку (у тому числі

¹⁷ Архівні установи України: довідник / авт.-уклад. О. І. Алтухова, С. І. Андросов, Л. С. Анохіна та ін.; редкол. О. С. Онищенко, Р. Я. Пиріг, Л. А. Дубровіна [та ін.]; упоряд. Г. В. Боряк, С. Г. Даневич, Л. А. Дубровіна [та ін.]; Державний комітет архівів України, Міністерство культури і мистецтв України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України / Архівні зібрання України: спеціальні довідники. – К., 2000. – 260 с.; Архівні установи України: довідник. Т. 1. Державні архіви / Держкомархів України. УНДІАСД; редкол.: Г. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. – 2-е вид., доп. – К., 2005. – 692 с. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники). Т. 2. Наукові установи, музеї, бібліотеки. В 2-х кн. Кн. 1: Національна академія наук України, Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська області / Держкомархів України. УНДІАСД / упоряд. С. Артамонова, А. Майстренко, Л. Одинока, Р. Романовський; редкол. тому: І. Матяш (голова), О. Мельниченко, Ю. Прилепішева, Н. Христова. – К., 2010. – XXVIII, 604 с.; Кн. 2: Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Черкаська, Чернівецька області, міста Київ та Севастополь / Держ. архів. служба України, УНДІАСД; упоряд.: С. Артамонова, А. Майстренко, Л. Одинока, Р. Романовський; редкол. тому: О. Гаранін, О. Мельниченко, Ю. Прилепішева, Н. Христова. – К., 2012. – XXVII. – 602 с.

¹⁸ Музеї України: довідник. – К., 1999; Музеї України XIX – початку XX століть. – К., 2005; Музейна справа та музейна політика в Україні XX ст. – К.: Златограф, 2004; Україна: скарби музеїв і заповідників: путівник. – К., 1997.

Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр., на якому присягають українські президенти під час інавгурації поряд з Конституцією)¹⁹, що здійснювалися в спільній співпраці з ученими установ НАН України – творчим колективом Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Інститутом української мови та Українським мовно-інформаційним центром НАН України. Публікація актуальних пам'яток є наочною формою доступу до джерел.

Слід підкреслити, що була проведена велика робота з наукового опису колекцій АБМ, що не були в широкому науковому обігу впродовж радянського періоду.

Бібліотеки провели велику роботу зі створення багатотомної ретроспективної національної бібліографії України в Україні та за її межами періоду додержавної реєстрації (перший етап – 1798–1923 рр.); архівні установи зі створення реєстрів документальної археографічної україніки, що перебуває за межами України, виникли умови для ліквідації відставання України від провідних країн світу в питаннях представлення національної книги та документа. Створення ретроспективної та поточної національної бібліографії, яку називають «візитною карткою національної культури», що забезпечує облік документів, створених або виданих певною нацією на її державній або етнічній території, а також документів, які пов'язані з нею змістом, мовою, походженням авторів, є спеціальним завданням бібліотек, спрямованим на формування документального масиву вторинних бібліографічних джерел національної пам'яті. Особливе значення ретроспективної національної бібліографії є в тому, що вона фіксує в бібліографічному репертуарі національну спадщину друку, спрямовану та розвиток мови, культури, інтелектуального потенціалу та внесок у розвиток нації її духовних творців незалежно від території виникнення, показує тяглість духовних традицій. НБУВ і ЛННБ розвивають також біобібліографічний напрям, вони є провідними установами в галузі ретроспективної бібліографії, українського бібліографічного репертуару, які видають багатотомні ретроспективні бібліографічні довідники української національної книги, починаючи від «Енеїди» І. Котляревського, у тому числі багатотомне видання НБУВ «Україномовна книга».

¹⁹ Пересопницьке Євангеліє (1556–1561) / Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик / Інна Чепіга, Людмили Гнатенко. – К., 2001.

Біобібліографічні ресурси бібліотек є важливою складовою національної спадщини²⁰. В Інституті біографістики НБУВ створюється Український біографічний архів, публікуються численні статті й монографії, а також бібліографічні видання в серії «Джерела української біографістики»²¹. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника є лідером у бібліографічному українському пресознавстві в західноукраїнському регіоні, розвиток цього напрямку представляє міцний науковий доробок у галузі біобібліографістики своїми довідковими та енциклопедичними виданнями²². Ця діяльність широко розкрита у відповідних розділах сайтів цих бібліотек.

Значного розвитку набувають електронні ресурси, що представляють науково-довідкову продукцію бібліотек, численні спеціалізовані бази даних у галузі культурної спадщини, які розкривають раніше малодоступні фонди бібліотек²³. Ресурсна база історико-культурних фондів сьогодні є потужним засобом розвитку національної культури²⁴. Цей напрям є найважливішим серед інформаційних технологій ІНП, що покликаний створювати всі умови задля використання цих джерел у суспільній практиці сьогодення.

²⁰ Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. – К., 2013.

²¹ Останнім є видання: Яценко О. М., Любовець Н. І. Українські персональні бібліографічні покажчики (1856–2013) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; редкол. В. І. Попик (голова) [та ін.]. – К., 2015. – 469 с. – (Сер. «Джерела укр. біографістики»; вип. 3).

²² Розвиток напрямку відкрила докторська дисертація М. Романюка: *Романюк М.* Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільнополітичного життя краю (1870–1940 рр.); автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.06. – К., 2000. – 36 с.

²³ Див. детальніше: Електронні інформаційні ресурси бібліотек у піднесенні інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства / [О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, В. М. Горовий та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2011; Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, Л. А. Дубровіна та ін.] / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2012.

²⁴ Див. детальніше: *Дубровіна Л. А.* Рукописні та архівні електронні ресурси бібліотек // Електронні інформаційні ресурси бібліотек у піднесенні інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства / [О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, В. М. Горовий та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2011. – С. 124–138; *Вона ж:* Документальні ресурси архівної та книжкової спадщини як історичний та соціокультурний базис розвитку сучасних національних держав // Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, Л. А. Дубровіна та ін.] / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2012. – С. 124–138.

Одним із факторів ефективного використання документальної пам'яті України є нове явище в історії використання фондів. В інформаційному просторі виникає нове соціокультурне явище – цифровий культурний простір, який гарантує не лише швидке отримання необхідної інформації, а й надає ефект роботи з оригіналом, можливості об'єктивно оцінювати інформацію джерел, спрощує доступ до оригіналів різного походження. Разом з тим глобалізаційний вплив загрожує маргіналізації національних культур перед агресивним тиском масової культури, що покладає на державу та ІНП особливу відповідальність за формування політики національної пам'яті, підтримки розвитку ресурсної бази АБМ.

З переходом архівів, бібліотек, музеїв на інформаційні технології багатократно збільшилися можливості оприлюднення результатів наукової та науково-інформаційної роботи інститутів національної пам'яті: розкриття фондів АБМ шляхом створення електронного довідкового та цифрового ресурсу пам'яток сприяє розвитку міжнародної діяльності в галузі збереження фондів, участі України в програмах ЮНЕСКО, МРА, ІФЛА, МРМ, зокрема «Пам'ять світу», «ЮНЕСКО-Спадщина», Міжнародної асоціації звукових та аудіовізуальних архівів (IASA) та багатьох інших проектах [60].

Інформаційні ресурси веб-сайтів АБМ і внутрішнього користування класифіковані за такими критеріями й принципами, що враховують міжнародні стандарти та правила опису й обміну інформацією, як текстовою, так і аудіовізуальною, також дають можливість державі реалізувати свої функції, а науці, культурі, освіті – отримати джерельну базу для подальшого розвитку історико-культурних досліджень ретроспективних фондів. Крім того, специфіка архівної, музейної та бібліотечної систем складається з того, що діяльність архівів, музеїв і бібліотек передбачає й тісні зв'язки з установами освіти, науки, культури у сфері професійної діяльності та міжнародні контакти. Наукова співпраця й широка популяризація джерел національної пам'яті України на сайтах і порталах дає надзвичайні можливості щодо експозиційної, виставкової діяльності, лекційної роботи тощо, можливості створення не лише державних, а й популярних приватних, корпоративних та інших ресурсів, що демонструє, наприклад, загальноукраїнський портал «Музейний простір України» (<http://prostir.museum/ua>).

XXI ст. почалося з того, що світова спільнота активно обговорює на міжнародних конференціях питання інтеграційних процесів в АБМ, зокрема «Пам'ять у цифрових ресурсах. Зв'язок пам'яті в архівах, музеях і бібліотеках: взаємодія науки, політики і практики» (Вільнюс, Литва, 2007 р.), «Спогади про майбутнє» (Гент, Нідерланди, 2010 р.), «Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри» (Київ, Україна, 2012 р.) тощо. Щорічно проводяться конференції в усіх найважливіших бібліотеках, архівах і музеях. Ряд міжнародних конференцій проведено й провідними українськими бібліотеками – не лише НБУВ і ЛННБ, а й Національною парламентською бібліотекою, Харківською обласною державною бібліотекою, Одеською національною науковою бібліотекою тощо.

Упродовж останніх років технології наукового представлення цих ресурсів неуклінно рухаються в бік створення інтегрованих цифрових ресурсів бібліотек, електронних музеїв, виникають міжнародні проекти та електронні бібліотеки, зокрема «Світова цифрова бібліотека» (World Digital Library) (розробник – Бібліотека Конгресу США за підтримки ЮНЕСКО), «Золота колекція Євразії» (Бібліотечна асамблея Євразії) тощо. Професійні об'єднання працюють у різних міжнародних програмах і проектах створення єдиного європейського культурного простору, де ключовим елементом визначено Європейську цифрову бібліотеку (EUROPEANA). Розробник порталу – Національна бібліотека Нідерландів), яка об'єднує ресурси інститутів національної пам'яті в одну мережу та робить загальнодоступними АБМ європейських країн, надає можливість кожному долучитися до європейської колективної пам'яті, включитися в соціокультурні процеси, що відбуваються в межах Європейського Союзу, популяризують українську національну спадщину як частину європейської.

У віртуальному середовищі розвиваються спільні технології та терміносистема цих інститутів національної пам'яті. Фундаментальний внесок у міжнародний розвиток інтеграційних тенденцій у галузі питання створення інформаційних ресурсів, організації збереженості та доступу до ресурсів спадщини АБМ належить ЮНЕСКО, яка створює широкий міжнародний інформаційний простір завдяки своїм порталам «Архіви», «Бібліотеки», «Музеї», «Комунікація та інформація».

Серед таких функцій і технологій АБМ однією з найважливіших є функція формування соціальної, історичної та національної пам'яті, яка надає

можливості протистояти державам у світі, що постійно загрожує поглинанням національної специфіки, руйнуванням усталених духовних цінностей, супроводжується інформаційними війнами та нівелюванням індивідуальних цінностей. Питання технологій реалізації функцій пам'яті має спільне і відмінне в різних інститутах пам'яті, але інформаційний рух суспільства необережно наближує їх до створення спільного історико-культурного простору пам'яті, де кожній установі знаходиться місце.

Сьогодні інтеграційний напрям АБМ поширюється на створення єдиних стандартів опису та обміну інформацією, державний облік і зберігання державних пам'яток, забезпечення інформації про багатство й значення культурної спадщини нації [61]; інтеграцію ресурсів та залучення до наукового й культурного обігу документальних пам'яток, що зберігаються в АБМ, а також за межами країни; поліпшення умов фізичного збереження найбільш цінних документальних пам'яток і розвиток реставраційно-консерваційного напрямку, формування інтегрованих загальнодоступних електронних інформаційних ресурсів, поширення знань про національну спадщину, створення національного ресурсу документальної україніки, у тому числі й ту, що зберігається за кордоном. З переходом суспільства до електронної культури, де книга, документ, музейна пам'ятка як артефакти матеріального й духовного розвитку суспільства створюють єдиний інформаційний простір, який гарантує кваліфікований пошук і оперативний доступ до комплексів першоджерел інформації. Цей комплекс джерел є науковим арсеналом, об'єктивною базою формування державної політики національної пам'яті, що має протистояти агресивній індустрії пам'яті та нав'язаним політичними ситуаціями стереотипам, спотворенням і фальсифікаціям історичної та національної пам'яті України.

Список використаних джерел до розділу 7

1. *Володин Б. Ф.* Всемирная история библиотек : монография / Б. Ф. Володин. – Санкт-Петербург : Профессия, 2004. – 2 изд., доп. – 432 с.
2. *Найдорф М. И.* Исторически пульсирующая библиотека. Культурные революции и социокультурный институт [Электронный ресурс] / М. И. Найдорф. – Режим доступа: <http://www.countries.ru/library.htm>. – Загл. с экрана.

3. *Киридон А.* Місця пам'яті / *А. Киридон* // Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. – К., 2013. – С. 223–225; *Матяш І. Б.* Установи пам'яті: поняття, місія, тенденції / *І. Б. Матяш* // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять : зб. наук. пр. – Київ, 2012. – Вип. 4.

4. *Поластрон Л.* Книги в огне / *Люсьєн Поластрон* ; пер. с фр. – Москва : Текст, 2007.

5. *Матяш І. Б.* Архіви как установи пам'яті / *І. Б. Матяш* // Національна та історична пам'ять : словник ключових термінів / кер. авт. кол. *А. М. Киридон*. – Київ, 2013. – С. 21–23.

6. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. *А. М. Киридон*. – Київ, 2013.

7. *Солдатенко В. Ф.* Пам'ять. Історична пам'ять. Національна пам'ять / *В. Ф. Солдатенко* // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – Київ, 2011. – С. 139–140; *Нагорна Л. П.* Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / *Л. П. Нагорна*. – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012; *Солдатенко В. Ф.* Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення / *В. Ф. Солдатенко* // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – Київ, 2011. – Вип. 1. – С. 7–25.

8. *Калакура Я. С.* Национальная память: историографический контекст [Электронный ресурс] / *Я. С. Калакура*. – Режим доступа: <http://www.stationline.org.ua/histori/107/20150-nacionalna-pam-yat-istoriografichnij-kontekst.html>. – Загл. с экрана.

9. *Веденеєв Д. В.* Наукове забезпечення формування політики національної пам'яті в Україні: до питання про визначення принципів, змісту і механізму реалізації / *Д. В. Веденеєв* // Національна та історична пам'ять : словник ключових термінів / кер. авт. кол. *А. М. Киридон*. – Київ, 2013.

10. *Дубровіна Л. А.* Документальні ресурси архівної та книжкової спадщини як історичний та соціокультурний базис розвитку сучасних національних держав / *Л. А. Дубровіна* // Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища. – Київ, 2012. – С. 136–170.

11. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 8 червня 2000 року // Відом. Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 332.

12. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Закон України від 21 вересня 1999 року, № 1068-XIV // Відом. Верховної Ради України. – 1999. – № 48. – Ст. 405.

13. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини від 17.10.2003 р. [Електронний ресурс] // Відом. Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_d69. – Назва з екрана.

14. Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 року № 466 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF>. – Назва з екрана.

15. Про культуру : Закон України від 14 грудня 2010 року № 2778-VI // Відом. Верховної Ради України. – 2011. – № 24. – Ст. 168.

16. Про затвердження Програми збереження бібліотечних і архівних фондів на 2000–2005 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 року № 1716 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 38. – С. 35.

17. *Савіна З. І.* Сучасний стан та напрями роботи зі збереження документних ресурсів України / З. І. Савіна // Збереження бібліотечно-інформаційних ресурсів України: нова політика і нові технології : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (20–22 листопада 2006 р.). – Харків, 2007. – С. 12–20.

18. Про Національний архівний фонд та архівні установи : Закон України від 24 грудня 1993 року (№ 3814-XII) // Відом. Верховної Ради України. – 1994. – № 15. – Ст. 86.

19. *Березовський О.* Музеї як інституції пам'яті / О. Березовський, Л. Герасименко // Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. – Київ, 2013.

20. Про музеї та музейну справу : Закон України від 29 червня 1995 року (№ 250/95-ВР) // Відом. Верховної Ради України. – 1995. – № 25. – Ст. 191.

21. Про затвердження Положення про Музейний фонд України : Постанова Кабінету Міністрів від 20 липня 2000 року № 1147 // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF>. – Назва з екрана.

22. *Кривошея В.* Бібліотеки як інституції пам'яті / В. Кривошея // Національна та історична пам'ять : словник ключових термінів. – Київ, 2013. – С. 28–29.

23. Про бібліотеки і бібліотечну справу : Закон України від 27 січня 1995 року // Відом. Верховної Ради України. – 1995. – № 7. – Ст. 45.

24. Про видавничу справу : Закон України (дата набуття чинності: 19 липня 1997 року) // Відом. Верховної Ради України. – 1997. – № 32. – Ст. 206.

25. *Дворкін І. В.* Музейництво в українських землях Російської імперії у ХІХ – поч. ХХ ст. // *Дворкін І. В.* Становлення і розвиток художньо-промислових музеїв в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І. В. Дворкін // Дослідження з історії техніки : зб. наук. пр. / за ред. Л. О. Гріффіна. – Київ : НТУУ «КПІ», 2006. – Вип. 8. – С. 117–125; *Він же:* Історіографія історії музейної справи Наддніпрянської України ХІХ – початку ХХ ст. / І. В. Дворкін // Вісн. НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків : НТУ «ХПІ». – 2014. – № 54 (1096). – С. 29–45.

26. Национальный музей во Львове (1905–1915). – Львов, 1915. – 8 с. – Відбитка з «Львовского Вестника». – 1915. – № 31.

27. *Миронець Н. Р.* Бібліотека барона Ф. Р. Штейнгеля як науководослідний відділ Городоцького музею Волинської губернії / Н. Р. Миронець // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2003. – Вип. 8. – С. 190–200.

28. *Маслов С. І. П. П.* Должиков та його бібліотека «Аптека для душі» (публ. підг. Г. І. Ковальчук) / С. І. Маслов // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2002. – Вип. 7. – С. 150–185; *Зленко Г. Д.* Михайло Комаров та його бібліотека / Г. Д. Зленко // Бібл. вісн. – 1994. – № 3. – С. 20–33; *Шульгіна В.* До історії музичного видавництва Ідзиковського в Україні / В. Шульгіна, Т. Свистельникова // Бібл. вісн. – 1996. – № 1. – С. 26.

29. *Білокінь С.* Музей України. Збірка П. Потоцького / С. Білокінь. – Київ, 2006. – 476 с.

30. *Булатова С. О.* Рукописне та книжкове зібрання баронів Шодуарів у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / С. О. Булатова, Є. А. Біленький. – Київ, 2011. – 250 с.

31. *Дзьобан О.* Бібліотека митрополита Андрея Шептицького у Львові / О. Дзьобан // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника НАН України. –

Львів, 2002. – Вип. 9/10. – С. 141–151; *Кривенко М.* Бібліотека «Студіону» у Львові: переміщення книжкових та рукописних колекцій (1940–1947) / М. Кривенко // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаніка НАН України. – Львів, 2005. – Вип. 13. – С. 247–267; *Колосовська О. М.* Книжкові пам'ятки у меценатсько-бібліофільських пріоритетах Митрополита Андрея Шептицького (1865–1944) / О. Колосовська // Друга науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства» (23 вересня 2010 р., Львів, Україна). – Львів, 2010. – С. 160–168; *Вона ж:* Дослідження та колекціонування стародрукованої кириличної книги в Галичині (кінець XVIII – перша половина XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.08 / Ольга Михайлівна Колосовська ; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 1998.

32. *Кармазіна М. С.* Революція 1905–1907 рр. в Україні: парадокси стрімкої політизації / М. С. Кармазіна // Політична історія України: XX ст. : у 6 т. – Київ, 2002. – Т. 1: На зламі століть. – С. 195–199.

33. *Дубровіна Л. А.* Бібліотечна справа XX ст. / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. – Київ, 2009.

34. *Непомнящий А.* Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века). Биобиблиографическое исследование / А. Непомнящий. – Симферополь, 2000.

35. *Стрижова І. А.* Роль наукових товариств у збереженні історико-культурних цінностей (на матеріалах Півдня України) / І. А. Стрижова // Інтелігенція і влада. – 2006. – Вип. 6. – С. 218–226.

36. *Ясь О. В.* Історичні наукові товариства [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України : т. 3: Е–Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Наук. думка, 2005. – 672 с. : іл.

37. *Журба О. І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності / О. І. Журба. – Київ, 1993 / Київський центральний архів давніх актів. Збірник документів у двох томах. – Т. 1: 1852–1921 / упоряд. Л. А. Сухих, В. В. Страшко. – Київ, 2002.

38. *Іващук Л. А.* Архівні фонди музейних установ гуманітарного циклу Всеукраїнської академії наук (1918–1934) : монографія / Іващук Леся Анатоліївна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2012. – 352 с.

39. Український музей. Збірник. Т. 1 // Репринтне перевидання / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник ; ред. рада: С. П. Кролевець (голова), В. М. Колпакова (відп. ред.) [та ін.]. – Київ : НКПШЗ, «Фенікс», 2007. – 478 с.

40. *Дубровіна Л. А.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1918–1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. – Київ, 1998; *Білокінь С. І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. – Київ, 1999. – 447 с.

41. Наукові бібліотеки України : довідник / уклад. А. А. Свобода [та ін.] ; відп. ред. О. С. Онищенко. – Київ, 2004. – 472 с.; Бібліотеки України загальнодержавного значення: історія і сучасність : зб. статей / редкол.: О. С. Онищенко (голова) ; відп. за вип. А. А. Свобода, Г. І. Солоденко. – Київ, 2007. – 251 с. : іл.

42. *Багрова И. Ю.* Национальные библиотеки и проблемы развития библиотечного дела в конце XX – начале XXI века : обзоры, рефераты и пер. англояз. лит. / И. Ю. Багрова. – Москва : Пашков дом, 2004. – 500 с.

43. *Макарова О.* Національна бібліотека Іспанії та особливості організації її офіційного сайту / О. Макарова // Бібл. вісн. – 2011. – Вип. 32. – С. 293–301.

44. *Стоян П.* Архівна система Канади і її електронні ресурси: науково-методичне забезпечення, інтеграція та удоступнення інформації / П. Ф. Стоян // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2013. – № 2. – С. 33–38; *Матяш І.* Архівна та рукописна україніка в Канаді / І. Матяш // Укр. археографічний щорічник. – Київ, 2007. – Вип. 12. – С. 56.

45. Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, 1805–2005 рр.: сотрудники Отдела. – Рос. нац. б-ка ; сост. Л. А. Шилов, Е. А. Савицкая ; ред. Л. С. Гейро. – Санкт-Петербург : РНБ, 2005. – С. 7–8.

46. *Дубровіна Л. А.* Інститут рукопису НБУВ / Л. А. Дубровіна // Архівні установи України : довідник. – Київ, 2000; *Зубкова Н. М.* Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1992–2004 рр.) / Н. М. Зубкова // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 2004. – Т. 12. – С. 65–73.

47. Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник / НАН України Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукоп. ; уклад.: О. С. Боляк

[та ін.] ; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.), Л. А. Дубровіна [та ін.]. – Київ, 2002. – 766 с.

48. *Ковальчук Г. І.* Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах / Г. І. Ковальчук. – Київ, 2004. – 644 с.

49. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: документи, факти, коментарі / автор вступ. ст. і упор. текстів Л. І. Крушельницька. – Львів, 1996. – 99 с.; *Онищенко О.* Доля бібліотеки Оссолінеум в історії України та Польщі у документах 1945–1946 рр.: повертаючись до питань спільної історико-культурної спадщини / О. Онищенко, Л. Дубровіна // *Бібл. вісн.* – 2002. – № 2. – С. 2–21.

50. *Ревера Б.* Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника : зб. наук. пр. / Б. Ревера ; НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника ; редкол.: М. М. Романюк (гол. ред.) [та ін.]. – Львів, 2010. – Вип. 2 (18). – С. 469–500.

51. *Колосовська О. М.* Відділ рідкісної книги: формування та організація фондів / О. Колосовська // *Зап. Львів. нац. наук. б-ки України ім. В. Стефаника : зб. наук. пр. / НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника ; редкол.: М. М. Романюк (гол. ред.) [та ін.].* – Львів, 2010. – Вип. 2 (18). – С. 400–421.

52. *Картографічна україніка (1945–2000) у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України : каталог / уклад. Т. М. Огородник, Н. В. Падюка.* – Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, 2006. – 342 с.

53. *Огородник Т.* Кабінет картографії / Т. Огородник, Н. Падюка // *Зап. Львів. нац. наук. б-ки України ім. В. Стефаника : зб. наук. пр. / НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника ; редкол.: М. М. Романюк (гол. ред.) [та ін.].* – Львів, 2010. – Вип. 2 (18). – С. 525–548.

54. *Сварник Г.* Науково-дослідний відділ історичних колекцій / Г. Сварник // *Зап. Львів. нац. наук. б-ки України ім. В. Стефаника : зб. наук. пр. / НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника ; редкол.: М. М. Романюк (гол. ред.) [та ін.].* – Львів, 2010. – Вип. 2 (18). – С. 512–524.

55. *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ; упоряд.: М. М. Трегуб ;*

редкол.: О. О. Дзьобан (відп. ред.) [та ін.] ; наук. консультант М. М. Романюк ; рец. О. Я. Мацюк. – Львів, 1999. – 653 с.

56. *Дядюк М.* Відділ рукописів / М. Дядюк // Зап. Львів. нац. наук. б-ки України ім. В. Стефаника : зб. наук. пр. / НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника ; редкол.: М. М. Романюк (гол. ред.) [та ін.]. – Львів, 2010. – Вип. 2 (18). – 426–469.

57. Про затвердження Переліку наукових спеціальностей : Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 14.09.2011 року № 1057 // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 78. – С. 215.

58. *Литвинова Л. А.* Дисертаційні дослідження як джерело визначення стану і тенденцій розвитку книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства в Україні (1994–2012) : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : спец. 27.00.03 / Лариса Анатоліївна Литвинова. – Київ, 2013. – 16 с.

59. *Пастушенко О. В.* Дисертаційні дослідження з історії книжкових колекцій та книги в Україні і питання створення електронного ресурсу / О. В. Пастушенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : збірка наук. пр. / відп. ред. Г. В. Боряк ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2014. – Вип. 25 : Електронні інформаційні ресурси. – С. 149–197; *Пастушенко О. В.* Теорія книги в сучасних дисертаційних дослідженнях з книгознавства в Україні / О. В. Пастушенко // Бібл. вісн. – 2015. – № 2. – С. 23–26.

60. Память мира. Общие руководящие принципы сохранения документального наследия / подготовлено для ЮНЕСКО Р. Эдмондсоном. – 2002. – 73 с.; *Древаль Ю. Д.* Діяльність ЮНЕСКО у сфері охорони культурної спадщини [Електронний ресурс] / Ю. Д. Древаль. – Режим доступу: <http://www.kbvara.kharkov.ua/e-book/db/2014-1/doc/4/02.pdf>. – Назва з екрана.

61. *Лобузін К. В.* Технології організації знаннєвих ресурсів у бібліотечно-інформаційній діяльності / К. В. Лобузін ; відп. ред.: О. С. Онищенко, бібліограф. ред. Л. С. Новосьолова. – Київ, 2012.

ВИСНОВКИ

1. Поняття постіндустріального суспільства, що проявляється на нинішньому етапі його розвитку як інформаційне, акцентує увагу на подоланні характерних особливостей, пов'язаних з попереднім способом виробництва. При цьому абсолютно справедливо передбачається, що окремі ознаки нового ладу можуть бути окреслені й описані в процесі виявлення сучасних суперечностей суспільного розвитку. Основою концепції постіндустріального суспільства є оцінка нового базового соціуму як відмінного у своїх характеристиках від панівного в суспільстві індустріального. Відмінність соціальних характеристик соціуму, що набуває впливу в процесі трансформації суспільства, є важливою причиною прояву сучасних внутрішньосуспільних суперечностей і їх реалізації в соціальних трансформаціях. У зв'язку з цим передбачається збільшення різноманітності соціальних структур, різниця в темпах їх розвитку і, відповідно, політичних прагненнях (М. Моїсєєв). Зростає значення проблеми розвитку націй у сучасних умовах, розвитку, що стає дуже складним динамічним процесом. При цьому культурні здобутки, генетична пам'ять набувають значення основного «банку даних» людського досвіду. У разі зникнення будь-якої складової цих унікальних здобутків відновити її вже неможливо.

Водночас зростаюче значення інформаційних впливів на свідомість сучасної людини зумовлене певними чинниками, характерними саме для сучасного етапу розвитку людства.

По-перше, цей процес пов'язаний із зростаючою значущістю інформації як основного ресурсу розвитку в інформаційному суспільстві.

По-друге, характерною особливістю інформаційного ареалу, у якому існує сучасна людина, є високий темп оновлюваності інформації, потрібної для постійного використання, зумовлений об'єктивними параметрами

прискорення суспільного життя і зростаючими обсягами інформаційного виробництва – процесом, до якого долучаються усе нові й нові учасники.

По-третє, вдосконалення та збільшення кількості технічних засобів, технологій виробництва і використання інформаційних ресурсів урізноманітнює і поглиблює впливи інформації на свідомість і підсвідомість сучасної людини.

Четвертою сутнісною ознакою даного процесу є не досить ефективні на нинішньому етапі розвитку суспільства можливості людини в навігації по масивах нової інформації і навиків змістовної оцінки ресурсу, необхідного для практики суспільної діяльності.

2. Глобальна інформатизація та доступ до інформаційних ресурсів, можливість практично безконтрольно використовувати і створювати нову інформацію стимулювали фактор суспільного розвитку, пов'язаний з реалізацією сприятливих умов для самовдосконалення і самореалізації людини. При цьому може відбуватися вибухове вивільнення соціального потенціалу певної частини людей – прояв пасіонарності, за Л. Гумільовим, що є важливим фактором розвитку етносу. Дослідник застерігав від пасіонарного «перегріву», здатного уможливити жорстокі кровопролиття як усередині етнічної чи суперетнічної системи, так і на межах її, у регіонах контактів одних народів з іншими, нерідко за повної інертності і в'ялості маси населення. Оскільки інформація міститься в основі будь-якої дії і має властивість стимулювати дії, з високою імовірністю саме цю причину можна вважати в наш час спусковим гачком активізації пасіонарності представників потенційно найбільш готових до негайних дій членів суспільства. Якщо суспільство не має чітких орієнтирів руху вперед, конкретного плану дій, спрямованих на свій розвиток, у значної частини пасіонарно налаштованих людей відбувається «перегрів» з усіма внутрішніми і зовнішніми проявами негативу.

3. Передбачення щодо зростаючого урізноманітнення соціальних структур, політичних прагнень і зумовлених ними політичних ситуацій з розвитком інформаційного суспільства здобуло підтвердження в зростанні темпів розвитку і розмаїття системи соціальних комунікацій, виникненні соціальних мереж та набутті ними популярності, що створює сьогодні серйозні проблеми для забезпечення ефективності традиційної управлінської діяльності.

Дуже важливим, з огляду на реалії сьогодення, виявилось також попередження дослідників про розвиток націй і етносів в умовах інформаційного суспільства як процес, ускладнений новими факторами впливу.

Розвиток глобальних впливів на тлі масової інформатизації зробив ці попередження дуже актуальним з огляду на прояв двох діаметрально протилежних процесів у сучасному суспільному розвитку: загальної культурної уніфікації, що у кінцевому підсумку є згубним варіантом для цивілізації, і полінаціонального розвитку з використанням потенціалу творчих можливостей кожної нації – перспективного ресурсу глобального розвитку.

4. Нині ще недостатньо усвідомлюється резерв суспільного прогресу, пов'язаний з ефективним використанням інформаційних ресурсів. Це зумовлено, зокрема, і поки що достатньою могутністю консервативних для нашого часу сил:

– у сфері державного управління, що не бажають впровадження нових технологій в управлінську діяльність через необхідну для цього структурну перебудову, підвищення комп'ютерної грамотності, зниження ролі чиновника і його персонального значення в суспільному житті;

– у сфері економічній, що чинять спротив через можливі коротко-термінові і певною мірою середньотермінові загрози для великого бізнесу, пов'язані з впровадженням нових технологій у виробничій сфері, що створюють додаткову конкуренцію, зниженням енергоємності продукції вдарять по прибутках видобувних, енергогенеруючих та інших компаній, а також у зв'язку з недостатнім освоєнням інформаційних технологій економічної діяльності;

– у сфері політичній, у зв'язку з прихильністю політтехнологів різного рівня до традиційних методів виборчої боротьби, прибутковість яких ще не вичерпана, та через недостатнє сьогодні включення в інформаційні обміни на рівні демократичних процедур основної маси електорату;

– у сфері офіційної науки, що не встигає опанувати нові й нові варіанти розвитку інформаційних технологій, і головне – поки що не визначила з достатньою чіткістю роль науковця, дослідника і теоретика, роль комп'ютерних інтелектуальних технологій і роль масового інфотворення в реалізації творчого потенціалу суспільства.

Водночас конкретні прояви суперечностей, пов'язаних з переходом до постіндустріального, інформаційного суспільства, все більше використовуються в міждержавних відносинах. Такі впливи поступово набувають самостійного значення, дедалі частіше перетворюючись на інформаційні війни з конкретно визначеною самостійною метою для реалізації. У деяких випадках уже сьогодні інформаційні війни вирішують результат міжнародного протистояння, практично без застосування традиційних воєнних засобів.

5. Розглядаючи причини нинішнього російсько-українського протистояння, очевидно, слід звернути увагу на зростаюче значення в сукупності наявних суперечностей саме тих, що зумовлюються розвитком інформаційного суспільства в обох країнах, втрачанням нашої традиційної інформаційної залежності від Москви і пов'язаної з цим заміни відповідних вертикальних інформаційних зв'язків (підпорядкованості у традиціях союзної держави) на горизонтальні (на умовах рівноправного співробітництва відповідно до світової практики відносин).

Процеси інформатизації, що відбуваються в нашій країні, стали суттєвим фактором зниження російського впливу на інформаційний простір України і посилення суспільного інтересу до західної моделі розвитку, що було несподіваним для Росії і негативно сприйнято її керівництвом та орієнтованою ним громадською думкою.

Нинішній сплеск патріотизму в Україні також може розглядатися як реакція саме на агресивне нав'язування нівелюючого проекту глобалізації у її російському варіанті – запізнилу спробу інкорпорувати Україну в простір євразійства «русского мира».

Вихід України з-під традиційної вертикальної інформаційної залежності, з-під ідеологічного контролю Росії накладається на економічні, політичні та інші міждержавні проблеми, характерні для завершального етапу суспільства індустріального. Ці фактори в сукупності посилювали поляризацію і завершилися проявом багатоаспектного міждержавного конфлікту. Активна фаза інформаційного протистояння не оминула сучасну Україну. Якщо воєнні дії на Донбасі сьогодні кваліфікуються як антитерористична операція, то інформаційний тиск, що здійснюється сьогодні проти нашої держави, навіть із суто технологічних причини не може мати локального характеру. Він набув рис повномасштабної інформаційної війни. Ця війна

обумовлює необхідність організації відповідного протистояння, що у свою чергу потребує вивчення суперечностей інформаційного етапу розвитку, характерних особливостей його інформаційних впливів і вироблення дієвих шляхів їх нейтралізації.

6. Як і на прикладі анексії Криму, на Донбасі проросійські сили переконувались в організаційній невідповідності влади до зовнішнього тиску, у недостатньому усвідомленні значення інформаційної діяльності в сучасних конфліктах. При цьому нинішнє російсько-українське протистояння дає підстави для висновку про те, що керівництво РФ зробило певні висновки з недоліків минулих інформаційних кампаній у чеченських та грузинських війнах.

І ще одна важлива характерна риса – на Донбасі інтернет-технології за своєю популярністю поступилися телебаченню. На території, що перебуває під впливом російського телебачення, включаючи й окуповані території, це джерело інформації стало основним. Такий факт пояснюється:

- присутністю держави в засобах масової інформації;
- недостатнім рівнем інформатизації, доступу до альтернативних державним інформаційних ресурсів для значної частини населення;
- відсутністю органічності, звички на рефлекторному рівні сприймати Інтернет не як екзотику й розваги, а як суспільно значуще джерело інформації;
- психологічною готовністю вірити «своїм», звичним і простим у користуванні джерелам інформації і з підозрою, що вкоренилася ще за часів СРСР, ставитися до зарубіжних як до ворожих;
- недостатніми можливостями для використання сучасної інформаційної інфраструктури населенням, розрухою і бідністю в зоні конфлікту на Донбасі.

Російські ЗМІ маніпулюють імперативними установками, які доходять до нашої вітчизняної аудиторії, не отримуючи належного спростування з української сторони:

- формується і використовується «образ ворога». Слід зазначити, що при маніпулюванні «образ ворога» укорінюється в суспільну свідомість у першу чергу і допомагає обґрунтувати будь-які непопулярні дії влади;
- «політика самоочевидного», коли за «очевидне» видаються добре підтасовані факти;

– дані соціологічних опитувань (як приклад: опитування, що проводились у Криму. – Прим. авт.). Під час опитування найбільше впливають на громадську думку не відповіді, а формулювання запитань. Запитання може активно впливати на моделі поведінки та ціннісні орієнтири. Опитування призводять до цілеспрямованого змішання подій і псевдоподій, фактів і думок, обіцянок і дій, реального стану справ та їх інтерпретації. Відповідним чином сформульовані запитання змушують об'єкт маніпуляцій включати в поле можливого вибору цілі та наміри, яких людина не мала, що дає змогу організаторам опитування отримати необхідний для їхніх інтересів результат.

7. Скоординована органами державної влади пропагандистська діяльність переважної частини російських ЗМІ, усіх наявних джерел виготовлення і поширення нової інформації створює уявлення:

- про повний розвал української економіки, відсутність мінімально необхідних обсягів енергоресурсів для виживання населення в зимовий період;
- про ультранационалістичну політику в Україні, нелегітимність і некваліфікованість влади;
- про непрофесіоналізм українського військового керівництва, поразки і деморалізацію українських Збройних сил на Сході;
- про зростаючий осуд унітарної політики українського керівництва в державному будівництві, небажання знаходити компроміси, непримиримої антиросійської політики тощо.

Характерною особливістю російської інформаційної політики є орієнтація її не лише на українську аудиторію та громадську думку країн Заходу. Вона також успішно реалізується серед населення самої Росії, про що свідчать високі рейтинги і цієї політики, і самого президента В. Путіна. Слід відзначити ще й таку обставину: підтримка цієї політики росіянами є суттєвим фактором впливу на значну частину громадян України через канали родинних зв'язків і її не можна оцінювати як неефективну.

8. В умовах інформаційної війни з Росією істотними виявилися прорахунки українських організаторів інформаційного протиборства в роботі з зарубіжною аудиторією, які нині обертаються зниженням рівня солідарності західної громадської думки з Україною, уможлиблюють переоцінку вже сформованих уявлень про зміст нинішніх українсько-російських відносин.

Потребує аналізу також і можливість використання арсеналу ментальних впливів, з огляду на ментальну близькість наших народів, на проживання в Росії значної кількості етнічних українців, на традиційні симпатії корінних сибіряків тощо. При цьому, відштовхуючись від відвертої ворожості деяких російських ЗМІ, варто звернутись до думки про те, що, подаючи Київ у образі ворога, кремлівська пропаганда об'єктивно руйнує, особливо в очах молодого покоління, власними силами випестовувану міфологію «єдиного народу».

У стратегічному вимірі очевидно перспективним для аналізу і розробки системи заходів, для донесення до громадської думки в Європі тактичних задумів РФ є поширення інформації про застосування Росією тактики переваги у війні з допомогою перемир'я. Для створення атмосфери поразки при цьому застосовуються методи прихованого впливу на економіку, політику, релігію та інші сфери суспільної діяльності.

У дослідженнях останнього часу акцентується увага на усвідомленні суспільного значення ідеології як важливого об'єднуючого чинника саме в умовах розвитку інформаційного суспільства. Тож українські розробники стратегії протиборства в інформаційно-психологічній війні мають враховувати слабкі сторони сучасної російської ідеології: її несистемність, відсутність чіткого уявлення про ефективні принципи консолідації суспільства в єдиній структурі існуючих страт, і головне – відсутність переконливих для громадян перспектив розвитку. Доцільно звернути увагу на той факт, що навіть національні в багатонаціональній країні і релігійні у полірелігійному середовищі складові її за два десятиріччя існування Російської Федерації не змогли знайти переконливих аргументів для ідейної консолідації. Отже, фактична криза ідеології стає вразливим місцем РФ у процесах розвитку сучасного інформаційного суспільства.

9. Незважаючи на розгорнуту проти України масштабну, різноаспектну – інформаційну, інформаційно-психологічну і навіть певною мірою ментальну війну, її організаторам не вдалося добитися дезінтеграції українського суспільства і розвалу української держави. Останні дослідження свідчать саме про природну ментальну стійкість українців, що в умовах зовнішніх загроз мають рятувну властивість згуртовуватися і ставати міцнішими.

Спираючись на міжнародну солідарність у нинішній інформаційній війні, наше суспільство має розвивати власний, національний ресурс

протистояння, оскільки лише він повністю відповідатиме інтересам української держави. Слід при цьому враховувати, що природна ментальна стійкість українців – ресурс хоч і могутній, але не безмежний. Вона ніколи ще не відчувала такого тиску, як в умовах глобалізації та інформаційної війни. Тому важливим завданням сьогодні є розвиток національного інформаційного ресурсу, національної ідеології, національної науки, що сприяло б зміцненню нації і її ефективному поступу. Озброєна переконливою перспективою, потужним ресурсом розвитку, нація зможе успішно долати виклики часу, перемагати в інформаційних протистояннях і вибороти собі достойне місце в міжнародному співтоваристві.

10. Інформаційно-психологічна війна має бути активною, адже лише обороняючись не можна досягти позитивного результату. Проте організувати скоординовану ефективну відсіч в нинішній інформаційній війні проти України, незважаючи на значну кількість різного роду координаційних центрів на чолі з Міністерством інформаційної політики, поки що не вдається.

При цьому важко не помітити вразливих змістовних сторін в інформаційних впливах як на власну, українську, так і на російську аудиторію. В українських джерелах інформації чомусь не приділяється увага моральному стану справ на територіях, контрольованих ДНР – ЛНР, особливо в наявних там збройних формуваннях, у відносинах між ними і населенням, у невдачах, пов'язаних із спробами об'єднання анклавів в єдине утворення, а також економічним, політичним, культурним перспективам регіону.

Враховуючи високий рівень централізації інформаційних структур РФ та виходячи з можливостей сучасних технологій доцільною видається організація інформаційних впливів на російську аудиторію в системі горизонтальних інформаційних потоків. Такі інформаційні впливи, по-перше, малопомітні, вбудовані в структуру суспільства (Ellul J. Propaganda. – NEW YORK, 1973) і через це не викликають інтуїтивного спротиву і, по-друге, спираються на сучасні ефективні і популярні електронні інформаційні технології.

Організація ефективного інформаційного протистояння передбачає максимальну концентрацію інформаційних, фінансових, організаційних, матеріальних ресурсів з метою подолання нестабільності соціальної системи, зумовленої зовнішнім деструктивним впливом.

Серед основних завдань, які можуть бути поставлені перед системою протидії інформаційним загрозам, на перший план виходять:

- прогнозування, виявлення та оцінка джерел і характеру загроз застосування проти України засобів і методів інформаційного протиборства;
- захист індивідуальної, групової та масової свідомості населення від застосування інформаційно-психологічних засобів і методів впливу з боку РФ;
- організація протидії антиукраїнській пропаганді, що проводиться, зокрема, інформаційно-психологічними засобами і методами впливу;
- збір інформації про використовувані і перспективні технології об'єктів інформаційної сфери протилежної сторони;
- розробка стратегії спеціальних операцій в інформаційно-психологічній сфері у мирний час та в загрозовий період (в умовах ескалації напруженості міжнародних відносин);
- розробка нормативної правової бази проведення спеціальних операцій в інформаційно-психологічній сфері, застосування інформаційної зброї і методів інформаційної війни.
- формування готовності суб'єктів забезпечення національної безпеки до ефективних дій в інформаційно-культурному просторі за різних рівнів напруженості воєнно-політичної обстановки.

У цілому ж, якщо говорити про перспективу, досягнення перелому в українсько-російському інформаційному протистоянні можливе за умови успішного поєднання вертикальних і горизонтальних інформаційних обмінів у національному інформаційному просторі, що забезпечується постійним впливом єдиного інформаційного комплексу під державним контролем. З одного боку, даний процес сприятиме зміцненню вітчизняної інформаційної системи як суб'єкта міжнародних інформаційних відносин, що дуже важливо в умовах нинішнього інформаційного протистояння, з іншого – забезпечуватиме внутрішню консолідацію суспільства. Це стане запорукою надійного загальносуспільного захисту національного інформаційного простору від негативних зовнішніх впливів.

11. Успішне протистояння негативним інформаційним впливам у національному інформаційному просторі зумовлюється його розвитком на основі національної інформаційної традиції. Цей розвиток має забезпечити самодостатність. Вона полягає, зрозуміло, не у розбудові замкненої науково-

інформаційної «автаркії», ізольованої від світу, а у якомога повнішому освоєнні вітчизняних і світових наукових надбань в інтересах національного розвитку, а отже, у перетворенні наукової інформації і знань на органічну частину власного національного інтелектуального і духовного потенціалу, національної наукової культури. Наповнений значущим змістом національний науково-інформаційний простір набуває самодостатності лише за умови своєї конкурентоспроможності у світовому просторі. Це означає, крім усього іншого, що зарубіжну наукову інформацію, здобутки світової науки він має опановувати безпосередньо, а не через опосередковану рецепцію інформації з третіх країн, як відбувалося в минулому. Адже раніше вся зарубіжна науково-технічна інформація доходила до України вже опрацьованою російськими інформаційними установами. Зазначене вимагає організації значних зусиль з моніторингу, інтеграції та опрацювання інформації, залучення фахівців, які добре орієнтуються у загальній картині розвитку наукових досліджень, функціонування світової науки. Здійснення такої роботи потребує широкого доступу до світових баз науково-аналітичної, бібліометричної, науково-метричної інформації.

Іншою стороною самодостатності національного науково-інформаційного простору є його здатність до якомога повнішого забезпечення потреб внутрішніх інформаційних комунікацій у національному науковому і освітньому середовищі. Цьому теж мають слугувати належний розвиток його інституційної структури, наявність різноманітних вертикальних і горизонтальних зв'язків між окремими учасниками комунікацій, необхідних для вільного обміну інформаційними потоками.

Формування в Україні цілісного і самодостатнього електронного національного наукового інформаційного простору важливе не лише для забезпечення потреб наукових досліджень та навчання. Воно є назрілим завданням у плані консолідації українського суспільства (і в ідейному, і в регіональному вимірах), зміцнення інтелектуальної незалежності України, інтенсифікації інформаційних обмінів між дослідницьким сектором і потенційними споживачами наукової продукції та технологічних розробок як необхідних умов здійснення модернізації всіх сфер життя, виходу країни на шлях динамічного інноваційного поступу.

Теоретичні, методичні й практично-організаційні проблеми формування національного науково-інформаційного простору вже тривалий

час є предметом наукових студій, обговорень, прийняття управлінських рішень на державному й відомчих рівнях. Проблема, на наш погляд, полягає у тому, що цілісний національний науково-інформаційний простір не може бути консолідований з окремих наявних нині сегментів лише шляхом прийняття постанов, реалізації цільових програм, формування координаційних планів. Порівняно з тим, що робиться нині, він мусить бути явищем більш високого за своєю якістю порядку. Його формування вимагає певної, принципово нової філософії не те що спільних, механічно скоординованих заходів, а реальних дій, спрямованих у всьому своєму багатоманітті у єдиному напрямі. Натомість нині відсутність єдиного бачення, яке дійсно відповідало б не лише поточним потребам сьогодення, а й перспективам, а також тяжіння відомчих інтересів стимулюють на всіх рівнях комунікативних процесів розбудову своєрідних «інформаційних автаркій» академіями, галузевими міністерствами, окремими університетами й науковими інститутами, бібліотеками і архівами, державними та недержавними інформаційними центрами.

При цьому підпорядковувати питання розвитку науково-інформаційного простору завданням підтримки однієї лише його частини – бібліотечної сфери (та ще й у вузькому розумінні бібліотек як закладів культури) без органічного зв'язку її з науково-інформаційною діяльністю наукових установ та організацій, а також науково-інформаційних центрів і осередків різної відомчої приналежності й форми власності є помилковим. Безумовно, провідні бібліотеки України нині мають потенціал для швидкого перетворення на електронні інформаційні центри принципово нової якості. Як приклад, головна і найбільша в державі Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського рік-півтора тому задовольняла своїми електронними ресурсами понад 100 млн звернень віддалених користувачів, а нині – вже понад 180 млн. Високою є динаміка зростання і самих електронних ресурсів, і їх затребуваності читацькою/користувацькою аудиторією. Щодоби в читальних залах обслуговується в середньому близько 600 читачів і одночасно 40–50 тисяч віддалених користувачів з усіх регіонів України та зарубіжжя – через Інтернет. Зрозуміло, це поки що виняток для України, але він цілком відображає загальну тенденцію. Багато запитів щодо електронних документів виконують і бібліотеки вищих навчальних закладів, особливо щодо їхніх репозиторіїв. Світовий досвід теж свідчить на користь того,

що на базі бібліотек повинні розбудовуватися електронні науково-інформаційні центри.

При цьому в Україні відчувається нагальна потреба надати потужний імпульс розвитку новітніх форм співпраці наукових бібліотек та інформаційних центрів, дослідницьких інститутів, університетів, наукових товариств і асоціацій, дієвій кооперації їхніх зусиль у реалізації масштабних науково-інформаційних проектів. Для успіху цієї справи бібліотекам кінче необхідно, вирішуючи завдання координації, кооперації та інтеграції у власне бібліотечному інформаційному середовищі, одночасно виходити за межі усталених напрямів діяльності й брати на себе функції значно ширшого характеру. Важливо рухатися в напрямі нового осмислення й реалізації ролі бібліотечних установ у значно ширшому колі освітніх, наукових, інформаційних, управлінських інституцій, недержавних інформаційних центрів і громадських ініціатив.

Якщо підходити до цього з позицій власне бібліотечно-інформаційної роботи, то йдеться про істотне розширення її предметного й функціонального діапазону. В нових умовах зберегти й посилити свою роль провідних центрів соціальних комунікацій бібліотеки зможуть лише охопивши весь широкий діапазон різноманітної інформації про наукову та освітню діяльність. Інтегрувавши його у свою бібліотечно-інформаційну спрямованість, бібліотеки таким чином і самі міцніше інтегруватимуться у науковий і освітній процес.

Розглядаючи особливості прогнозування в умовах інформаційного протистояння, слід виокремити два рівні проблем: зумовлені зовнішніми впливами й загальноцивілізаційними зрушеннями, зокрема в інформаційній сфері та стратегічному мисленні, і внутрішні (специфіка розвитку аналітичної діяльності, прогнозування, стратегічного планування).

Сьогодні очевидно, що майбутнє Української держави має будуватися на тому факті, що в сучасному світі інформація – ресурс силового протиборства, значення якого зростає на тлі традиційних уявлень про військову потужність та економічний потенціал. У наш час необхідно усвідомлювати, що негативні інформаційні впливи стають обов'язковою складовою, а то й використовуються самостійно, у міждержавних протистояннях, тому Україна як суверенна держава на етапі становлення інформаційного суспільства має створити ефективну, постійно вдосконалювану організацію

безпеки національного інформаційного простору. На цю загальнонаціональну структуру покладаються завдання здійснювати постійний моніторинг інформаційних небезпек та ефективно прогнозування тенденцій їх розвитку, координувати використання національного ресурсу, у період інформаційної агресії забезпечувати надійну нейтралізацію інформаційних загроз вітчизняному інформаційному простору.

Наукове видання

ОНИЩЕНКО Олексій Семенович, ГОРОВИЙ Валерій Микитович,
ПОПИК Володимир Іванович та ін.

**ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ І ЗАХИСТУ
НАЦІОНАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ**

Редактори: Т. Дубас, Л. Сісіна, О. Федоренко, Ю. Шлапак
Технічний редактор Т. Дубас
Комп'ютерна верстка: Г. Булахова

Підп. до друку 04.11.2015. Формат 70x100/16.
Друк офс. Ум. друк. арк. 23,86. Обл.-вид. арк. 15,74.
Наклад 300 пр. Зам. № 21.

Надруковано у НВЦ Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
03039, Київ, просп. 40-річчя Жовтня, 3

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.